

ПРОСТРАНСТВО – ОБЩЕСТВО – ИКОНОМИКА

Том 1

SPACE - SOCIETY - ECONOMY

Volume 1

ПРОСТРАНСТВО – ОБЩЕСТВО – ИКОНОМИКА

Том 1

Под общата редакция на
Петър Стоянов, Ивайло Стаменков, Калоян Цветков

SPACE - SOCIETY - ECONOMY

Volume 1

Edited by
Petar Stoyanov, Ivaylo Stamenkov, Kaloyan Tsvetkov

Издателство Атласи

София 2019

Atlasi Press

Sofia 2019

www.socultgeo.eu

© 2019 Петър Михайлов Стоянов
© 2019 Автори

ISBN 978-619-238-085-4

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

ТЕОРЕТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. ИСТОРИЯ НА НАУКАТА / THEORETICAL STUDIES. HISTORY OF SCIENCE

Социология на пространството и социална география.....7
Петър Стоянов, Софийски университет

Sociology of Space and Social Geography
Petar Stoyanov, Sofia University

Развитие на идеите за пространството сред испанските географи.....46
Веселин Бояджиев, Софийски университет

Development of Space Ideas among Spanish Geographers
Veselin Boyadjiev, Sofia University

Съвременно развитие на антропогеографията.....63
Петър Стоянов, Софийски университет

Modern Development of Anthropogeography
Petar Stoyanov, Sofia University

Началото на българската географска наука.....127
Веселин Бояджиев, Софийски университет

The Beginning of Bulgarian Geographical Science
Veselin Boyadjiev, Sofia University

ЕМПИРИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПОЛИТИКИ / EMPIRICAL STUDIES AND POLICIES

Преглед на съвременната концепция за централните места в Австрия.....151
Ивайло Стаменков, Софийски университет

Overview of the Modern Central Place Concept in Austria
Ivaylo Stamenkov, Sofia University

Пространствена структура на класовете земно покритие в Букурещ по данни от проекта Urban Atlas.....163
Калоян Цветков, Софийски университет

Spatial Structure of Bucharest's Lands Classes Based on Data of Urban Atlas Project
Kaloyan Tsvetkov, Sofia University

Измерване на пространствената сегрегация.....	179
Надежда Илиева, Национален институт по геофизика, геодезия и география – БАН	
<i>Measurement of Spatial Segregation</i>	
Nadezhda Ilieva, National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography - BAS	
Между социалните маски и доминиращите нагласи към законодателство- то.....	211
Емилия Ченгелова, Институт за изследване на обществата и знанието при БАН	
<i>Between Social Masks and Dominating towards Legislation</i>	
Emilia Chengelova, Institute for the study of societies and knowledge at BAS	
Разходи за здраве от джоба на домакинствата в България за болнично лече- ние.....	240
Пламен Попиванов, Божидар Ивков, Здравка Тонева, Драгомир Драганов. Институт за изследване на обществата и знанието при БАН	
<i>Expenditures for Health of Out-of pocket Made by Households in Bulgaria for Hospital Care</i>	
Plamen Popivanov, Bozhidar Ivkov, Zdravka Toneva, Dragomir Draganov. Institute for the study of societies and knowledge at BAS	
Различия и неравенства в здравето при лицата с различна степен на уврежда- ния.....	257
Божидар Ивков, Институт за изследване на обществата и знанието при БАН	
<i>Differences and Health Inequalities between Subcategories of People with Disabilities</i>	
Bozhidar Ivkov, Institute for the study of societies and knowledge at BAS	
Местна политика, териториален маркетинг и имидж в дискурса на преките чуждест- ранни инвестиции в България.....	272
Калина Милкова, Софийски университет	
<i>Local Policy, Territorial Marketing and Image in the Discourse of FDI in Bulgaria</i>	
Kalina Milkova, Sofia University	
Регионални изменения на заетостта в производството на облекло в Бълга- рия.....	287
Поли Рукова, Национален институт по геофизика, геодезия и география – БАН	
<i>Regional Employment Changes of the Clothing Industry in Bulgaria</i>	
Poli Roukova, National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography - BAS	
Възможности за оценка на културното наследство на София като ресурс за устойчиво градско развитие.....	303
Мирослав Кръстев, Университет за национално и световно стопанство - София	

Opportunities for Cultural Heritage Assessment of Sofia as Resource of Sustainable Urban Development

Miroslav Krastev, University of National and World Economy - Sofia

Езикът като израз на националната идентичност: примерът на сърбохърватския и неговите езици наследници.....325

Петер Йордан, Австрийски институт за Източна и Югоизточна Европа (Виена)

Language as an Expression of National Identity: The Example of Serbo-Croatian and Its Successor Languages

Peter Jordan, Austrian Institute of East and Southeast European Studies (Vienna)

Стимулиращи и задържащи фактори в развитието на икономиката на индианските резервати в САЩ.....340

Клаус Франц, Университет Инсбрук

Factors that Promote and Hinder the Development of the Economy of Indian Reservations in the USA

Klaus Frantz, University of Innsbruck

Причини и предпоставки за превръщането на Португалия в колониална империя.....360

Николай Попов, Софийски университет

Causes and Preconditions for Turning Portugal into a Colonial Empire

Nikolay Popov, Sofia University

МАЛКА БИБЛИОТЕКА / SMALL LIBRARY

Кратък многоезичен глосар по социална география.....380

Short Multilingual Glossary on Social geography

ТЕОРЕТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. ИСТОРИЯ НА НАУКАТА /

THEORETICAL STUDIES. HISTORY OF SCIENCE

Социология на пространството и социална география

Петър Стоянов, Софийски университет

Sociology of Space and Social Geography

Petar Stoyanov, Sofia University

Abstract: Social sciences is a common notion for all scientific disciplines dealing with theoretical and empirical studies on human communities or phenomena of mutual coexistence. With the discussion on globalization in the late modern and post-modern world it was introduced the idea that social problems are more and more of spatial type and it has been proclaimed a “spatial” or “topologic change”, a “spatial turn” in social sciences. Among geographers this turn has been accepted contradictory, from admiration because of popularization of its research subject till concern on distinctive sign of geographical science. But new opportunities emerged to cooperate between sociology and geography. In this research we shall focus attention on two moments: Social sciences and sociology of space; Social geography – main directions.

Keywords: Social sciences, Sociology, Sociology of Space, Spatial turn, Social Geography

Увод

Социологията на пространството и Социалната география (СоцГ) са двете социални науки, най-тясно свързани с изследването на пространствените аспекти в организацията на обществото. Социални науки е общо понятие за всички научни дисциплини, които се занимават с теоретичните и емпирични изследвания на човешките общества или феномените на общественото съвместно съществуване. Така, научното изследване в социалните науки е с висока степен на интердисциплинарност. Научната СоцГ се занимава с изследването на отношенията „общество- (земно)пространство” (Стоянов, П., 2004), с което често бива позиционирана на пресечната точка на социологията и географията, т.е. като мост между двете науки.

Цел на настоящото изследване е да се проследи възникването на интереса към пространството и процеса на разработване на концепции и подходи на изследване в социологията и СоцГ. За тази цел ще разделим изследването на две части:

- Социални науки и социология на пространството;
- Социална география: главни направления.

1. Социални науки и социология на пространството

„Пространственият обрат” в социалните науки. Социалните науки се дефинират в двойката понятия „хуманитарни и социални науки”, наред с природните, техническите и др. науки. В Германия този комплекс се представя като социални и духовни науки. Френският мислител Огюст Конт (1798-1857), основател на съвременната научна социология, използва термина *science sociale* за да опише сферата от идеи на Шарл Фурие. Според съвременните класификации, в социалните науки се включва освен социологията, но и цялата география, антропологията, политологията, психологията, икономиката и др. (списъкът може да бъде продължен). Все пак географията се схваща днес като природно-социална наука, така че към хуманитарните и социални науки следва да се отнасят Географията на човека, респ. СоцГ.

Географията се занимава с места, пространства още със зараждането си в древността като хорология (Стоянов, П., 2017, вж Хорологична концепция, В: Регионална география, т. I. Теория и методология). С появата на Географията на човека (антропогеографията) в края на XIX в. обектът на изследване се поделва между природата и човека, по-късно – отношенията, взаимодействията между тях. По наше мнение, още тогава възниква дилемата коя позиция да е на преден план: човекът в пространството или пространството на човека.

Социологията като по-млада наука включва пространството малко по-късно. Lossau, J.&Lippuner, R. (2004) считат че в социологията „пространството” има дълго време подчинена роля и то изживява ренесанс едва с дискусията за глобализацията в късномодерния и постмодерен свят, където се прокарва схващането че обществените проблеми са все повече от пространствен вид. С това се прокламира „пространствена” или „топологична промяна”, „пространствен обрат” (*spatial turn*) в социалните науки. Сред географите тази

промяна в социологията се посреща противоречиво – от радост заради популяризирането на собствения обект на изследване до загриженост за отличителния белег на географската наука. Все пак с това нарастват възможностите за взаимодействие между двете науки, като се има предвид че СоцГ първоначално страни от социологията, което се отразява неблагоприятно върху нейното развитие (Стоянов, П., 2004, 2013, 2014, 2015).

Като „пространствен обрат“/*spatial turn* (лат. *spatium* – пространство), също „топологична промяна“ или „топографска промяна“ (макар да не се използват синонимно – бел. авт.) се характеризира смяната на парадигмата от 80-те години на ХХ в. в социалните и хуманитарните науки, когато „пространството“, респ. „географското пространство“ отново излиза в центъра на вниманието, наред с времето (Guildi, Jo., 2014). Дистанцирането й спрямо „пространството“ се обяснява дълго време след Втората световна война с националсоциалистическата геополитика, където то се дискредитира с експанзията, оправдавана с недостига на „жизнено пространство“ (Lebensraum) - термин зает от „антропогеографията“ на Фр. Ратцел и вулгарно интерпретиран. Тази парадигмена смяна в ново време се дължи все пак и на нарасналото влияние на географите в социалните науки (Дейвид Харви, Едуард Соджа, Дерек Грегори, Дорийн Масей и др.).

Политическите промени след 1989 г. в Източна Европа също дават отражение, нарастват връзките „изток-запад“ и интересът към географските феномени. У нас, по инициатива на Географски институт на БАН през 1997 г., се проведе интердисциплинарен форум „Географското пространство – инвестиция за ХХІ век“, където основният лейтмотив е „отварянето на географското пространство на България“. Същевременно с навлизането на Интернет се създават нови културни пространства и „виртуални пространства“, вкл. чрез ГИС-технологиите – на „ГИС-пространство“. Тези „нови видове пространства“ повече не могат да се обхванат с категориите на физическото пространство. То не се схваща вече в нютон-кантианския смисъл на „контейнер“, в който се намират човешки групи и култури, а като резултат на социални връзки/отношения, идващ от действието на отделни хора актьори.

Също, трансформацията на политическата система в Източна Европа доведе до ясно разграничаване на обществено (публично) пространство и частно пространство, а глобалната тенденция за „приватизиране на общественото пространство“ в градовете става нов феномен (Стоянов, П., Хр. Ганев, Кл. Франц, 2004).

„Социология на пространството”. Понятието „социология на пространството” се появява за пръв път вероятно в труда на немския социолог Георг Зимел „Социология на пространството” (Georg Simmel. *Soziologie des Raumes*, 1903). По-късно през 1908 г. Зимел отново разглежда този въпрос в монографичното си издание „Социология: за пространственото изследване на социализацията” (Bd. 11. *Soziologie*, 1908). Но ренесанс и превръщането му в съставна част (дисциплина на социологията) то изживява едва през 90-те години на XX в. Това в значителна степен се дължи на повишеното внимание в социологията към пространството. Днес се счита, че социологията на пространството се занимава с пространствената релевантност на обществото.

Георг Зимел и „социологията на пространството”

Г. Зимел (1858–1918) е немски социолог и културфилософ. Основател е на формалната социология, градската социология и социологията на конфликтите, както и на неокантианството. Той е един от първите, които използват понятието „социално пространство” и „социология на пространството”. Като задача на социологията той разглежда описанието на формите на съвместно съществуване на хората, които възникват по различни причини, както и с разкриване на правилата, по които те се държат. Социологията се отнася, според него, към съдържанието на социалния живот, както геометрията като учение за пространствените форми към материала на описваните от нея тела.

През 2005 г. към Хумболтовия университет в Берлин е създаден Център за изследване на метрополиите на името на Георг Зимел. За 100-годишнината на социолога е издаден сборник с почти 1000 страници с нови публикации от над 80 автори за неговите трудове: Hans-Peter Mueller & Tilman Reitz (Hrsg.): *Simmel-Handbuch. Begriffe, Hauptwerke, Aktualität*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2018, 960 S.

Пространството при П. Бурдийо. Френският социолог Пиер Бурдийо (1930-2002) е един от съвременните социолози, които наред с британския социолог Антъни Гидънс („теория на структурирането” на обществото), се считат за най-влиятелни с трудовете си за пространството и социалните практики. От гледна точка на социалната и културна география, техните трудове се възприемат като „пространствено мислене”. От друга страна Бурдийо малко използва понятието „географско пространство”, а различава „физическо пространство” и „социално пространство” (Lossau, J. & Lippuner, R., 2004). Трябва все пак

да припомним, че понятието „социално пространство” се използва още от Г. Зимел в книгата му „Големите градове и духовният живот” от 1903 г. (G. Simmel. *Die Grossstaedte und das Geistesleben*, 1903; вж също D. O. Sundsbo “*Die Stadt als Sozialraum. Georg Simmel und die heutige Stadtsoziologie*, 2018).

Още в ранните си трудове Бурдийо се конфронтира с отношението „общество-пространство”. Разбирането му за пространството тогава е повлияно от „структурната антропология” на Клод Леви-Строс (Claude Levi-Strauss, 1908-2009). Бурдийо анализира как възприемането на природния и изграден околнен свят, като пространствено отнесени ежедневни практики (живеене, работа на полето, готвене, ядене, спане и т. н.), се свързват взаимно със символичните структури на едно общество (или група). Най-важните принципи, според които са организирани отношенията в рамките на социалните групи се намират, според Бурдийо, в разпределянето на обитаваното пространство (Bourdieu, P., 1976, 48; 1987, 264).

В своята „теория на социалното пространство” Бурдийо използва пространствена метафора, която се различава от представата за конкретния физичен пространствен ред. В „Социално пространство и класи” (1985) той сочи, че социалният свят можел да се представи „под формата на многомерно пространство”. Структурата на социалното пространство не била порядък на физически обекти, които биха могли да се намерят върху земната повърхност. Социалното пространство е повече релационна схема на ред/порядък на социалния свят, чрез която може да се опишат социалните отношения и социалните разстояния. Решаващо в тази концепция е схващането, че възприемането и действието на актьорите в социалния свят зависят от обективните отношения между позициите в социалното пространство, които самите са исторически контингентен продукт на социални практики. От това следва, че в определен времеви момент наблюдаваната структура на социалното пространство, т. е. разпределението на социалния, културния и икономическия капитал, е израз на „символичната власт”. Тя, с други думи, е предхождащото състояние в борбата за „налагане на принципите за визията и разпределението на света” (пак там, с. 23). Като едновременно социални актьори и биологични индивиди, според Бурдийо, хората са привързани към мястото в двоен аспект. От една страна на базата на тяхната телесност те са ситуирани/структурирани в едно място, което може да бъде дефинирано абсолютно като (...)

точка във физическото пространство (Bourdieu 1997a). От друга страна, те са „локализиранни в едно конкретно място на социалното пространство” (пак там).

С помощта на понятието „пространство” в погледа на социолога попадат формите на „успоредно съществуване”, вниманието се насочва към разликата между места и техните променливи взаимодействия. Това важи в еднаква степен както за микропространствата на всекидневието, така и за националнодържавните или глобалните макропространства. Интересно е, че руският социолог и геополитик Александър Дугин (съветник на руския президент В. Путин по въпросите на евразийството) счита, че геополитиката е „социология на пространството”. Учебникът му „Геополитика” (М., Гаудеамус, 2011) е класифициран в раздел „Социология”.

Място и структура на Социологията на пространството. Ако се изходи от традициите на социологията (а също в географията), да бъде разделяна на Обща социология и Специална социология, то Социологията на пространството трябва да бъде отнесена към последната, наред с икономическата социология, политическата социология и още много други. Съобразно обекта на изследване тук могат да бъдат причислени и социологията на селото, на града, на региона. Така, съществува и още една традиция на подялба, съобразно мащаба на подхода на изследване, която според нас може лесно да направи връзка с географията. Доколкото отделните автори говорят все още за процес на формиране на Социологията на пространството, тук ще направим само един първоначален опит за структуриране на последната съобразно мащаба на социологичния подход – микро, мезо и макро (фиг. 1).

Фиг. 1. Структура на Социологията на пространството, съобразно мащаба на изследователския подход

Изт.: Проект на автора (2019)

Микросоциологичният подход, съобразно традицията, е насочен към най-малкия мащаб, т.е. човешките индивиди и групи, като в случая на Социологията на пространството предмет на изследване са пространствените отношения между хората в непосредствена близост, т.е. „лице в лице” (индивиди, групи, организации). Немският социолог А. Шютц (A. Schuetz, 1932) нарича пространството на индивидите/групите „Mitwelt”, което е трудно преводимо на други езици (според А. Филипов – „съвместен свят”). При превода на английски на книгата на Шютц „Разумното изграждане на социалния свят” (1932) в САЩ, за термина „Umwelt” („околен свят”) се използва описателно формулировката „светът в пределите на досегаемостта” (the world within immediate reach) (вж А. Филипов <https://postnauka.ru/faq/7114> (11.3.2019)).

Според А. Филипов, към този подход може да бъде отнесена и т. нар. „проксемика” (от англ. proximity – близост), област на социалната психология и семиотиката, занимаваща се с изследване на пространствено-времевата знакова система на общуване. Теорията ѝ е разработена от антрополога Е. Т. Хол (Edward T. Hall, 1963) през 50-те години на XX в. на базата на изследването на личното пространство на човека в неговото всекидневно поведение, т. е. как човек осъществява спонтанно структурирането на микропространството – междусубектното пространство, организацията на пространството в своето жилище, планирането на градската среда. От тук се вижда практическата значимост на тези изследвания за пространственото планиране (ППл). Някои автори отнасят към микросоциологията и т. нар. „етология на човека” (*human ethology*). Както е известно етологията се заражда в биологията, но по-късно е пренесена върху човека. Вероятно могат да бъдат намерени и други сфери причислявани към микросоциологичния подход (фиг. 1).

При **мезосоциологичния подход** предмет на изследване, според нас, трябва да са пространствените отношения на социални групи/общности на местно и регионално равнище (квартал от селище, село, град, регионална общност).

Накрая, при **макрорегионалния подход** предмет на изследване могат да са пространствените отношения в големи общности/системи на държавно и наддържавно равнище (държава, регионални съюзи – федерации, империи, икономически и политически съюзи, света).

Теория на Социологията на пространството. Днес изходна теоретична точка за социологичното изследване на пространството са преди всичко подходите от френската и англоезичната социология, философията и от концепциите в Географията на човека/СоцГ. Тук особено са важни трудове като този на Мишел Фуко „Другите пространства” (Foucault, M., 1967), в който авторът обявява „епохата на пространството”, както и влиятелният труд на Анри Льофевр „Производството на пространството” (Lefevre, A. La production de l'espace, 1974). Последният формира базата на марксистката теория на пространството, която бива впоследствие доразвита от Дейвид Харви, Мануел Кастелс, Едуард Соджа и др. На марксистките теории за пространството, които изхождат от структурната, т.е. капиталистическата детерминираност, респ. глобална детерминираност, противостоят концепциите на теорията на действието, които подчертават значението на телесното разположение и на възприемането (перцепцията) на пространството като белязано от обитаването, но

субективно конструирано. Пример за това е теорията на пространството на германския социолог Мартина Льов (M. Loew, 2001). Освен това, през последните години нараства вниманието към подходи, които се ориентират към дискурса на постколониализма. Също така, разграничавайки се от (нео)марксизма, автори като напр. Дорийн Масей (1999, а, б) или Хелмут Беркинг (1998) подчертават хетерогенността на локалните контексти и отнесеността на нашето знание за света към мястото.

М. Льов и „социологията на пространството”

Мартина Льов е известен германски социолог, от 2011 до 2013 г. е президент на Германското дружество за социология. Понастоящем е професор по социология при Берлинския технически университет („Социология на архитектурата и планирането”). През 2001 г. публикува книгата „Социология на пространството” (Löw, M., Raumsoziologie, 2001), в която тя схваща възникването на пространството като социален феномен, зависещ от общественото развитие. Тя разбира пространството като релационен ред/порядък на социални блага и живи същества, който се създава със синтеза и разполагането на тези елементи. Това процесно понятие за пространството контрастира на господстващото преди в социологията схващане, че пространството е строг фон/сцена на социалните процеси. На тази база тя разработва емпирично въпроса, как пространствените конструкции се променят в и чрез електронните мрежи. Други акценти в изследванията ѝ са „пространство, власт и диференциация”, както и етнографски изследвания на града.

Уебстраница на М. Льов https://www.archsoz.tu-berlin.de/v_menu/mitarbeiter_innen/prof_dr_martina_loew/

Основни трудове:

- Löw, M. (2001). Raumsoziologie. (= Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft). Frankfurt am Main
Löw, M., (2008). Soziologie der Städte. Suhrkamp, Frankfurt am Main
Löw, M., Silke Steets, Sergej Stoetzer (2008). Einführung in die Stadt- und Raumsoziologie. Barbara Budrich, Opladen
Löw, M. (2016). The Sociology of Space - Materiality, Social Structures and Action. Cultural Sociology, Palgrave Macmillan, New York
Löw, M. (2018). Vom Raum aus Stadt denken, Transkript, Bielefeld

А. Филипов и „социология пространства”

Александър Филипов е професор по социология, оглавява Центъра за фундаментална социология при Института за хуманитарни историко-теоретични изследвания „А. В. Полетаев” при НИУ ВШЭ, Москва. Защитил е дисертация върху концепциите на социолога Никлас Луман. Занимава се и с наследството на Карл Шмит, със социологията на пространството и теорията на социалните събития. През 2008 г. издава книгата „Социология на пространството”.

Уебсайт на А. Филипов <https://www.hse.ru/staff/afilippov>

Основни трудове:

Филипов А. Ф. (2003). Теоретическите основания социологии пространства. — М.: Канон-Пресс-Ц

Филипов А. Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода. Препринт WP6/ 2004/ 05.

Филипов А. Ф. (2008). Социология пространства. — СПб.: Владимир Даль, 285 с.

Филипов А. Ф. Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение».

Абсолютни и релативистични концепции за пространството. На базата на дискусии за пространственото мислене във философията и физиката, в социологията също се прокарва различаване на абсолютни и относителни модели. При абсолютните модели пространството бива проектирано като неутрален съд или територия и се характеризират като концепции за контейнера или вместилището. Тук пространството може да е празно (и да съществува дори когато е празно) или да е произволно запълнено с хора, предмети, сфери или качества, с което то не се променя). Определящото тук е, че пространство и материя се възприемат като независими едно от друго. Към тази традиция за разглеждане на пространството се причисляват мислители от древността (напр. Клавдий Птолемей) и Средновековието (Коперник, Галилей, Нютон, Кант). Тук се приема, че пространството съществува независимо от действието.

На тази концепция противостои „релативистичната” традиция, в която пространството се извежда от реда/порядъка на подвижните тела. То е само резултат от отношенията на връзки между телата, възглед който между другото се застъпва и във физиката (Г. В.

Лайбниц, Е. Мах и др.). От социологична гледна точка това означава, че пространството е създадено процесно в действието. Така, в тази концепция първостепенна роля се придава на връзките, респ. на действието, а се negliжират структурните моменти на съществуващите пространствени порядки.

Пространството в „социологията на пространството” на М. Льов. С оглед преодоляване на разделението на абсолютно и относително пространство, М. Льов (2001) разработва идеята за „релационния” модел на пространството. Този подход се фокусира върху порядъка на живите същества и социалните блага и изследва как пространството се създава в процесите на възприемане, на спомени или представи и се манифестира като обществена структура. Начинът на описание на порядъка обединява „реда” (структурна димензия, пространствата са подредени) и „подреждане” (димензия на действието, пространствата са резултат от процес на подреждане). Теоретично с това тя се присъединява към теорията на структурирането на Антъни Гидънс (A. Giddens, 1988), чиято концепция за „дуалността на структурата” М. Льов разширява в „дуалност на пространството”. Нейната основна идея е, че индивидите действат като социални актьори (и при това създават пространства – вж концепцията на А. Льофевр), но тяхното действие зависи от икономически, социални, културни и накрая от пространствени структури. С това пространствата са резултат на действия. Същевременно пространствата структурират действията, т.е. пространствата могат както да ограничават, така и да позволяват действия. По отношение на „конституирането на пространството”, М. Льов различава аналитично два, по правило взаимно обуславящи се процеса: „спейсинг” и „синтезиране”. Спейсингът (от англ. space - пространство) характеризирал акта на разполагане, респ. разположението (наличиността) на социални блага и на хора в места. Като пространство ставал въздействащ един създаден чрез разполагане порядък, т.е. елементите на този порядък се свързват активно от хората, а именно чрез процесите на възприемане, представяне или спомняне. Това М. Льов нарича „синтезиране”. Тази концепция е тествана и емпирично от други автори.

2. Социална география: главни направления

В първия наш обзор за развитието на СоцГ „Социалната география вчера и днес” (в Социална и Културна география, София и Велико Търново, 2004), който бе опит за обхващане на тенденциите в тази специфична географска дисциплина, установихме че тя се

стреми да изследва отношенията „общество – (земно)пространство”, че идеите за нея се зараждат още в трудовете на френския географ Елизе Реклю, но самото название „социална география” (*geographie sociale*) се дава от социолога Пол де Рузие с признанието от него, че социологията negliжира пространството, докато СоцГ акцентира на него. Както видяхме по-горе, първоначално социологията също включва в изследователския си интерес пространството (Г. Зимел, 1903, 1908), но после губи интерес, за да се появи отново през 80-90-те години на ХХ в. като „пространствен обрат” (*spatial turn*) и накрая със „социологията на пространството”.

В изследванията ни „Пътища към социалната география: немският подход” (2013) и „Виенско-Мюнхенска школа на социалната география” (2014) се спяхме на един от ранните подходи към СоцГ, на нейните методологични проблеми и път на утвърждаване. Към това се прибавя и опитът още в началото на конституирането си, тя да бъде поставяна на върха (като „шапка”) на цялата неприродна география (фиг. 2), т.е. на мястото на (старата) География на човека/ Антропогеография (Стоянов, П., 2015).

Фиг. 2. Класическа схема на географията и място на социалната география според Х. Бобек (1957)

В „Съвременно развитие на антропогеографията” (2015) отбелязахме и различията в подхода към СоцГ между европейската и англоамериканската СоцГ с един кратък пример. Тук ще предприемем малко по-подробно разглеждане на тези разлики. Ще отбележим, че такива има и спрямо източноевропейската СоцГ (вж К. Милкова, 2004; Л. Ф. Шевчук, 2007; А. Дерменджиев, 2018 и др.). Кратки сравнения на немската и англоамериканската СоцГ могат да се намерят и при световно известния швейцарски социалгеограф Б. Верлен (B. Werlen, 2000, 2008), както и при австрийския социалгеограф П. Вайхарт (P. Weichart, 2008) и др.

Видяхме, че развитието във Виенско-Мюнхенската школа на СоцГ първоначално е много особено, дори тя се стреми да се разграничи от социологията, като се характеризира преди всичко с географски ексепционализъм и строга ориентация към ландшафта. В англоезичното пространство концепцията за ландшафта и свързаните с нея подходи намират място при америанските географи Р. Хартсхорн и К. Соър (К. Зауер). Там обаче развитие-

то протича значително по-несложно, т.е. преходът към нематериалния свят, като обект на изследване, е по-бърз. Това може да се види и като се направи справка в разделите за СоцГ в географските енциклопедии за Географията на човека (англ. *Human geography*, фр. *Geographie humaine*, нем. *Humangeographie/ Anthropogeographie*). Напр. в първото издание на Dictionary of Human Geography (1981) за социалната география (*social geography*) има една доста опростена дефиниция: „Социалната география е „...анализът на социалните феномени в пространството”. В петото издание на The Dictionary of Human Geography (Ed. by D. Gregory, 2009) дефиницията за СоцГ е по-обширна: „Субдисциплина, която изследва социални контексти, социални процеси и групови отношения, които формират пространството, мястото, природата и ландшафта. Общата дефиниция показва широтата на социалната география и променящите се акценти във времето, чрез различните парадигми и също в различните национални традиции”. От 2003 г. насам в сп. Social and Cultural Geography се публикува серия от статии за националните школи. Така във Франция напр., тя се счита че стои по-близо до социологията и в частност до Ecole de Annales (школата Анали), докато в Германия се свързва по-тясно с ландшафтните индикатори. Във Франция тя се свързва със социалните движения през 60-те и 70-те години на ХХ в., а в Америка – с релевантността на изследванията на социалните конфликти и кризи.

След Втората световна война сред географите се засилва като цяло вниманието към пространствените различия в благосъстоянието, здравето, престъпността, бедността и депривацията, поляризацията и социалното изключване, сегрегацията по пол, раса, етнос и т.н. В консуматорската епоха на неолиберализма се засилва вниманието към свободното време, потреблението, социалната справедливост, морал и др.

Сегрегация (segregation) в „Социална география” на Б. Верлен (2000)

Характеризира в рамките на социалната екология, от една страна, процеса на селективна концентрация на групи население или използване в рамките на една територия, и от друга - резултата на процеса, т.е. пространственото разделяне на нееднаквите групи население в етнически, културен, езиков, социален, религиозен и/или икономически аспект, които живеят в територии с изразена социална хомогенност. С това, всяка територия на сегрегация може да се схване като резултат на селекция на населението по отношение на различни критерии. Обикновено все пак един фактор на селекция е по-доминиращ от дру-

ги, така че могат да се наблюдават различни типове специфични сегрегации. Възможно е културни, езикови белези, както и етническият произход да определят сегрегацията и това да води до явления като «Chinatown», «Little Italy» и т.н. *Икономическата сегрегация* на дейностите по икономическо използване (търговия, управление, обитаване и т.н.) се получава от икономическата конкуренция и често определя базовите единици на екологичното разпределение.

Общо в СоцГ централни теоретични въпроси са: отношенията на пространствени образци и социални процеси; детерминизъм и човешко действие; географски мащаб. Като цяло се извършва преход от описанието към обяснението (подобно на този в геоморфологията – от описание на формите към анализ на процесите!). Принос за това има особено Д. Харви (1973) с критичния си подход към съвременното социално развитие в условията на неолиберализма, с вземането под внимание на социално-пространствените разпределения. Втората отличителна черта в промяната на парадигмата е хуманизмът и човешкото действие в създаването на мястото (place making). През 90-те години на ХХ в. водеща позиция става „социалното конструиране“ (social construction) до такава степен, че се появяват опасения „природният детерминизъм да не бъде заменен със социален детерминизъм“. Правят се опити да се направи теоретична конвергенция между действие и структура, микро и макромасщаб, чрез привличане от социологията на теоретични възгледи за структурирането на обществото.

СоцГ изживява втори период на обновление през 90-те години на ХХ в. с обновяването и експанзията на културната география (КултГ) и преминаване към „нова културна география“ (НКГ). А и границите между двете (СоцГ и КултГ) са доста размити. Друга тенденция е проникването на квалитативните методи на изследване наред с квантитативните. През новия век отличителна черта е съчетаването на двата вида.

Интересни са различията в темите на изследване в англоамериканската СоцГ в сравнение с Виенско-Мюнхенската школа. В англоамериканската СоцГ фокусът е върху градските ареали, което прави СоцГ почти синоним на География на градовете (*urban geography*). Тук виждаме значителна разлика между СоцГ на немската география и тази на англоезичното пространство. Докато Виенско-Мюнхенската школа се занимава през 60-те и 70-те години на ХХ в. почти изключително със социалните угари, селските стопани с

допълнителна заетост, домакините и децата от колибите, то в англоезичното пространство преобладават изследванията на градското пространство и актуалните социално-икономически условия в него.

За да се обясни тази разлика трябва да се вземе под внимание фактът, че развитието на СоцГ в англоезичното пространство, особено в САЩ, се бележи силно от извъннаучни обществени събития, като Виетнамската война, деколонизацията, екологичната криза и новата бедност. Важни теми стават пространствените/регионалните диспропорции в социалното развитие. Географите се опитват да търсят решения на социални проблеми. Още през 60-те години на ХХ в. има множество публикации за расовата дискриминация, бедността, здравните проблеми и престъпността и тяхната пространствена диференциация. В центъра на интереса излизат социалните патологии, социалните проблеми, търсят се причините и въздействията на социалните нарушения и отклонения, дискутират се въпросите на благосъстоянието и социалните грижи.

Една от причините за тази ориентация на американската СоцГ се вижда в проблемната ориентация към социална релеванност на изследванията: за кого всъщност се правят изследванията, за кого е от полза СоцГ? (тук има сближаване със социологията!). Но, според П. Вайхарт (Weichart, P. 2008, 95), с тази насоченост към неблагоприятстваните социални групи се поема известен риск, тъй като се negliжира „нормалният случай” на социално-пространствените условия. С това се обяснява защо голяма част от СоцГ на англоезичното пространство е социално-теоретично и политически насочена, като (колкото и да е учудващо!) базова теория става марксизмът. На този фон градът се разглежда като механизъм за експлоатация, който оперира по ориентирана към печалбата логика на капиталистическата система, т.е. (съобразно марксистката терминология) – според „режима на акумулация”.

Друга тема на англоамериканската СоцГ, появила се в края на 60-те години на ХХ в., е „*жизненият свят*” (*living world*), т.е. „обикновеният жизнен свят” – как човекът възприема света в своята ежедневна дейност, изживява и борави с него. Тези подходи се до развиват в т.нар. хуманистична география (Стоянов, П., 2015).

Хуманистична география. Хуманистичната география (*humanistic geography*) представихме накратко в нашето изследване за съвременното развитие на антропогеографията (Стоянов, 2015). В него бе подчертано, че това направление се появява под влияние

на ирландския географ Ан Бътимър (1938-2017). В допълнение на това ще се позовем и на доста влиятелния 3-томен Lexikon der Geographie (Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 2001), по-долу за краткост наричан LdG, 2001, както и на The Dictionary of Human Geography (2009, Ed. By D. Gregory et. al.). Тя е един от младите подходи в Географията на човека/СоцГ, изведен от обществено-политическото течение в края на 60-те години на ХХ в. През следващите години последва бързо израстване на многообразие от методологични подходи и методи, затова днес се говори по-скоро в мн.ч. за хуманистични географии. Счита се, че вече не се касае за лесно различима парадигма, а по-скоро за специфичен възглед (онтология). Отделят се следните онтологични постулати и методични направления (LdG, 2001): а) Индивидуалност на човешкото съществуване и от това следващо разбиране на човешкото действие като израз на по-комплексни мотивации (критика на концепциите за „икономическия човек“/*homo oeconomicus*; методична ориентация към херменевтиката); б) Сила на налагане на индивидуалните решения спрямо обществените структури (човекът като автономен „създател на пространство“ – връзка с концепцията на А. Льофевр); в) Като въздействие на по-обхватния „културен обрат“ (cultural turn) в социалните науки, вследствие на дълбокия респект към културните своеобразия от всякакъв вид (близост с етнометодологията и свързаната с нея методична концепция за разбиращото смисъла „плътно описание“ като предпочитан метод на събиране на данни); г) Изразена чувствителност към естетичните качества и символика на пространства и места (изкуствоведските науки и иконографията като привличани науки); д) Възникваща проява на поднормалното представени интереси на т. нар. „жертви на пространството“, на които е отказано справедливо участие в процесите на организацията на пространството по структурни обществени причини (т.е. на неблагоприятстваните социални групи).

Тези въпроси обаче дълго време не се възприемат в немскоезичната СоцГ. Тук в центъра са основните въпроси на човешкото съществуване (концепция за „основните функции на съществуване“/ОФС, използвана по-късно в пространственото планиране/ППЛ, Стоянов, 2009, 2015) и екзистенциалното значение на пространствените структури за „овладяване на съществуването“.

Основните функции на съществуване в „Социална география” на Б. Верлен (2000)

Наричани още „функции на основното съществуване”, представляват за архитектурата, пространственото планиране, изследването на „организацията на пространството” и мюнхенската социална география каталог от дейности за задоволяване на основните човешки нужди. Ако в архитектурата функциите на съществуване («fonctions d'Être») обитаване, рекреация, труд и транспорт стоят на преден план, то в изследването на „организацията на пространството” и социалната география това са „живея/обитавам”, „трудя се”, „снабдявам се”, „образовам се”, „участвам в транспорта” и „живея в общност”. Изхожда се от продължителната преплетеност и взаимна зависимост на тези основни нужди, при което всяка от тях се счита за незаменима. Пространственото планиране трябва да установи в балансиран размер площите за задоволяване на всички нужди.

Трета централна тема в англоамериканската СоцГ е *пространственото поведение* (Бихевиористична социална география) и възприемането и оценката на околния свят (Перцепционна география), които въздействат това поведение. Поставя се въпросът (или въпросите): Как всъщност хората възприемат своя околна среда, как оценяват пространствените дадености около себе си и как възприемането и оценяването въздействат поведението? Зад този въпрос стои тезата, че човешкото поведение не зависи от „обективните” дадености и атрибути на действителността, а от възприеманите и привлечените за оценка свойства на пространствения свят.

Бихевиористична/Поведенческа география (*behavioral geography*). Бихевиоризмът (англ. *behavior* – поведение) е един от най-влиятелните изследователски подходи на психологията и формира теоретичната база на СоцГ на теорията на поведението (или Бихевиористична география/ Поведенческа география) и на социологията. Учението за поведението е разработено от Дж. Б. Уотсън (1878-1958) като противопоставяща се позиция на т. нар. психология на съзнанието.

Кратко представяне на това направление в СоцГ може да се намери в „Социална география” на Б. Верлен (B. Werlen. *Sozialgeographie*, 2000, 2008) или в *LdG* (2001), както и при *The Dictionary of Human Geography* (2009, Ed. by D. Gregory et. al.).

Поведение (behavior) в „Социална география” на Б. Верлен (2000)

Централно понятие на поведенческата наука и бихевиоризма, който има особено доминираща позиция в психологията. С „поведението” се тематизират човешки дейности в смисъл на «реакция» на едно „дразнение”. При това едно дразнение може да бъде потенциално всеки обект на физическия околнен свят. В изследователската практика един обект бива характеризиран тогава като „дразнение”, щом повлиява едно поведение. Като *реакция* се разглежда всичко, което прави живото същество. В когнитивните теории за поведението „поведението” вече не се описва в непосредствена отнесеност “дразнение-реакция”. Много повече чрез рефлексивността, когнитивността и съзнанието се обясняват релевантно представените „дразнения” за поведението. Когнитивните компоненти (*нагласа, ниво на изисквания* и др.) се схващат като филтър за интерпретацията и възприемането на „дразнения”, които сега се характеризират като информации. Човешкото поведение се обяснява в тази теоретична концепция като реакция на когнитивно преработените в информации, селективно възприемани от социалния и физически околнен свят стимули.

Това, ориентирано към действието и възприятието, изследователско направление се развива първоначално на първо място като критика на изследователската практика на пространствено-научната СоцГ и на базата на „теорията на поведението” на „школата Бъркли”. Критиката към пространствено-научната география е особено срещу допусканията за т. нар. „икономически човек” (*homo oeconomicus*) и срещу постулата за обективното (метричното) пространство като база за изследвания. Така в центъра на поведенческата география не стоят обективните метрични пространствени отношения, а индивидуалните възприемания на пространството, постиженията на съзнанието и начините на поведение. Индивидите се изследват като конкретни хора (вж и хуманистичната география по-горе).

Изследването на субективното възприемане на пространството обхваща 3 субсфери (по LdG, 2001): „когнитивни карти” (или ментални карти), „възприемане на разстояния” и „възприемане на обекти”. При изследването на когнитивните карти става въпрос за изясняване на въпроса, как се извежда субективно в съзнанието пространственият околнен свят и как тези субективни представяния се отклоняват от обективния пространствен порядък/ред. При изследването на възприемането на разстоянията се потвърждава хипотезата, че разстоянията на по-малко предпочитаните от индивида места се оценяват по правило

като по-къси и съответно, обратно, по-дълги при предпочитаните, отколкото са те обективно. Изследването на възприемането на обекти показва, че всяко възприемане става селективно, а селективността се управлява от господстващите мотиви. Оценъчното поведение се изследва особено в рамките на т.нар. „изследване на риска”. Главният изследователски въпрос тук е: Как се оценяват селективно възприеманите обекти?

При изследването на „избора на място” (нем. *Standortwahl*, у нас по-често използвано е понятието „локализационен избор”), тук интерес може да има както към избора на местоживеене, така и на място за разположение на стопански обект за производство на стоки и услуги, т.е. има влияние на СоцГ върху икономическата география/ИГ (Стоянов, П., 2009). Тук изследването се ръководи първо от въпроса: „На базата на какви информации индивидите избират между алтернативи и какво значение се пада при това на имиджа на мястото, както и индивидуалното равнище на изисквания?” В сравнение с концепцията за „икономическия човек” (*homo oeconomicus*) тук не се изхожда от нивото на изискване на оптимайзера, а се различават също типът на (суб)оптимайзера и на сатисфайзера (Стоянов, П., 2015).

Като обобщение, от казаното дотук се вижда, че за разлика от немската СоцГ, има още една особена черта на англоамериканската СоцГ – подчертаното *обръщане към индивида*. Наистина, не се пропускат социалните групи, но това е винаги (за разлика от Виенско-Мюнхенската школа) съобразно концепциите за социалните групи в социологията, т. е. не се извеждат никакви специфични и самостоятелни социално-географски групи. Като цяло англоамериканската СоцГ отначалото на възникването си показва ясна привързаност към концепциите, методите и теориите на социологията, психологията и други социални науки. Освен това, за разлика от другите науки, най-вече културологията, икономиката и др., дори в началния ѝ период се прави малко връзка с европейската СоцГ. Наистина тя познава и цитира „Социална география” (*Sozialgeographie*, 1977) на Виенско-Мюнхенската школа, но не изпитва съществено влияние (за разлика от културната география, икономическата география, регионалната география и даже регионалната наука/*regional science* на Уолтър Айзърд, които в англоезичния свят се базират на европейските постижения). За да се разбере по-добре съдържателната разлика между двете школи, могат да се видят две монографични издания: британския учебник „An Introduction to Social Geography” (Emrys Jones&John Eyles), публикуван в същата 1977 г. както тази на J. Maiers et. al. на Виенско-

Мюнхенската школа, и американския вариант на социалната география „Human Spatial Behavior. A Social Geography” (John A. Jakle, Stanly Brunn & C. Rosemann, 1976).

Също така, наред със специалните немскоезични варианти на ландшафтно ориентираната СоцГ, в англоамериканското пространство се развива социологично обоснована и отнесена към актуалните условия на живот СоцГ. Тя е по-добре свързана с другите социални науки и се ползва от утвърдените там теории и концепции. Особен белег на последната е, от една страна, общественно-политическата ориентация, а от друга бие на очи подчертаното обръщане към човешкия индивид. И двете черти са противоположни на Виенско-Мюнхенската школа.

Други различия между тях: Класическата СоцГ на Виенско-Мюнхенската школа се концентрира почти изключително върху материалния субстрат на социалните системи, там социалните географи се занимават преди всичко със системите на земеползване, селищните структури, сградите и „картируемите материални неща”. Особено бие на очи за немскоезичната СоцГ, че същинските социални процеси не стоят в центъра на интереса. Те се схващат като „черна кутия” (*black box*). Социалните процеси биват в най-добрия случай индиректно разкривани по заобиколен път чрез ландшафтни индикатори от типа „социални угари”, „озеленяване” или „залесяване” (термини взети от ландшафтното планиране, но тук в социален контекст!). Остават незасегнати основните образци и конституиращите фактори на социалните процеси.

Съвсем друга е основната ориентация в развиващата се англоамериканска СоцГ. И за нея задачата е да се обяснят социално-пространствените феномени и процеси. Но тя изхожда от презумпцията, че не трябва да се разглеждат самите социални системи като черни кутии. За да се отвори черна кутия на една социална система, в англоамериканската СоцГ се прилагат две стратегии. Първата се опитва да обхване политико-социалните структури (залага на общественно-теоретичния подход). Задачата се характеризира с централизирана върху индивида насоченост. Тук се прави опит да бъде обхваната черната кутия чрез ментална презентация на социалното съществуване в съзнанието на отделния индивид. При тази перспектива (обществено-теоретичната) се акцентира на концептуалната и емпирична работа за обхващане на политико-социални системни структури и тяхната пространствена организация и въздействие. Прави се връзка с известни теории на политологията и социологията, често има ясна, по-голяма или по-малка връзка с марксизма. Цен-

трални теми са пространствените диспропорции, пространствените социални неравенства и несправедливост, социалните пространствени бариери, ограничения на достъпа до пространствен потенциал, пространствено диференцируеми рестрикции на използването, системната принуда в рамките на обществените системи и т.н.

Втората перспектива се ориентира към опита да се обхванат социални структури и процеси чрез тяхната ментална презентация в човешките потоци на съзнание: Как индивидът овладява когнитивно и емоционално социалната система? Тук отговорът се базира на теории и емпирични резултати от психологията, в частност социалната психология, но разбира се и на социологията. Специфични теми тук са: човешките мотивационни структури и нужди, интернационализирането на обществени ценности, логиката на човешките процеси на вземане на решения и особено пространствената когнитивна структура на човешката адаптация към света.

Перспективи за развитие на социалната география. Краткото представяне по-долу на линиите на развитие на СоцГ (фиг. 3) позволява да се очертаят основните тенденции на развитие на тази географска дисциплина. Така, на нея виждаме началото на научната СоцГ, поставено с трудовете на австрийския географ Х. Бобек в края на 40-те години на XX в., т.е. на Виенско-Мюнхенска школа. След това могат да бъдат отделени 3 специфични подхода на изследване, които водят до различни групи на развитие.

Фиг. 3. Перспективи и линии на развитие на социалната география

Изт.: по Р. Weichart, 2008, допълнено

На схемата се вижда и появата на нови течения в СоцГ, идващи преди всичко от англоамериканската география, като Радикална география, География на благосъстоянието, Феминистична география, Нова културна география, Постструктурализъм. За справка ще се обърнем отново към 3-томния LdG (2001), както и от други източници.

Радикална география. Под радикална география (*radical geography*) се разбира обществено-критичното направление на англоамериканската география, възникнало през

70-те години на XX в., посвещаващо се на тези като християнска социална етика, т.е. бедност, малцинства в гета, социални диспропорции, експлоатация на развиващите се страни и т.н. Но все пак тя отнася обществените неблагоприятия и социални неравенства на първо място към капитализма и критикува установената в науката неутралност на ценностните и стабилизиращите господството функции. Тя се разбира, следователно, като научно-критично направление, което в англо-американското пространство се обръща особено срещу вече установеното направление „пространствен анализ” (*spatial analysis*), и като политическа наука трябва не само да описва и обяснява обществото и пространството, но и да ги променя чрез радикални методи.

Критиката на това течение на СоцГ е, че се възприемат анархистки и марксистки трудове и подходи. От 1969 г. издаваното в университета Кларк сп. „Антипод” формира най-важният форум за дискусия на радикалната география. От около 1972 г. ляволибералното течение на списанието се променя в анархистко-марксистка посока. Важна роля при това играят трудовете на Дейвид Харви (David Harvey), които определят прехода от буржоазна към марксистка география. Други важни представители са К. Бюкенън, Дж. М. Блоът, У. Бънги (известен у нас от руската транскрипция като В. Бунге), И. Лакост и Р. Пийт. Критиката към „пространствения анализ” (*spatial analysis*), който „радикалите” разпалено нападат, става все повече „общо благо” на англоамериканската география. Първоначално критиките са само реторика. Някои „революционни” предложения за пътувания и теренни изследвания изглеждат първоначално извън САЩ по-малко революционни.

Дейвид Харви (1935 -)

Американски и британски географ и социален теоретик. Става известен с издадения си през 1973 г. труд „Социалната справедливост и градът” (D. Harvey. *Social Justice and the City*, 1973) и водещ представител на неомарксизма в географията. От началото на 80-те години на XX в. е най-често цитираният географ в света. Критикува неолиберализма и неомпериализма, които характеризира като „акумулация чрез отчуждаване”. Харви разглежда дори „китайския социализъм” като неолиберализъм.

Основни публикации:

- *Explanation in Geography*. 1969.
- *Social Justice and the City*. 1973.

- *The Limits to Capital*. 1982.
- *The Urbanization of Capital*. 1985.
- *Consciousness and the Urban Experience*. 1985.
- *The Condition of Postmodernity*. 1989.
- *The Urban Experience*. 1989.
- *Justice, Nature and the Geography of Difference*. 1996.
- *Megacities Lecture 4: Possible Urban Worlds*. Twynstra Gudde Management Consultants, Amersfoort 2000.
- *Spaces of Hope*. 2000.
- *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. 2001.
- *The New Imperialism*. 2003. *Der neue Imperialismus*. VSA, Hamburg 2005
- *Paris, Capital of Modernity*. 2003.
- *A Brief History of Neoliberalism*. 2005. *Kleine Geschichte des Neoliberalismus*. Rotpunktverlag, Zürich 2007
- *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. Steiner, Stuttgart 2005, *Räume der Neoliberalisierung: Theorie der ungleichen Entwicklung*. VSA, Hamburg 2007
- *Organizing for the anti-capitalist transition*. 2010. *Den antikapitalistischen Übergang organisieren*. VSA, Hamburg 2010
- *A Companion to Marx's Capital*. 2010. *Marx Kapital lesen. Ein Begleiter für Fortgeschrittene und Einsteiger*. VSA, Hamburg 2011
- *The Enigma of Capital: And the Crises of Capitalism*. Profile Books, 2011. *Das Rätsel des Kapitals entschlüsseln. Den Kapitalismus und seine Krisen überwinden*. VSA, Hamburg 2014
- *Kapitalismuskritik. Eine Flugschrift*. VSA, Hamburg 2012
- *The urban roots of financial crises*. In: *Socialist Register*. Vol. 48, 2012. *Die urbanen Wurzeln der Finanzkrise. Die Stadt für den antikapitalistischen Kampf zurückgewinnen*. VSA, Hamburg 2012
- *Rebel cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*. Verso, 2012. *Rebellische Städte. Vom Recht auf Stadt zur urbanen Revolution*. Suhrkamp, Berlin 2013
- *A Companion To Marx's Capital, Volume 2*. Verso, London 2013. *Marx' 2. Band des »Kapital« lesen. Ein Begleiter zum Verständnis der Kreisläufe des Kapitals*. VSA, Hamburg 2018
- *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Profile Books 2014. *Siebzehn Widersprüche und das Ende des Kapitalismus*. Ullstein, Berlin 2015
- *The Ways of the World*. Profile Books 2017.
- *Marx and Capital and the Madness of Economic Reason* (2017)

През 80-те години на XX в. радикалната география сама става все повече обект на критика. Най-силна такава отправят съветските географи на страниците на „Soviet geography” (т. 21, 1980). Те нападат „радикалните географи”, че имали „ефирни” познания за марксизма, че не са марксисти, а анархисти, че отричали изследванията в комунистическите страни и че ще възродят геополитиката. От други автори се критикуват структурализмът, латентният функционализъм и моделите на обяснение (изглеждащи днес монокаузални). Критичното обществено поведение на радикалите не отговаряло повече на научната професионалност.

Според нас, все пак се отбелязва, че подчертаваните в радикалната география предизвикателства внасят стигащи далече импулси за модернизиране на англоамериканската география, която през последните 2-3 десетилетия се показва в състояние да е една от водещите. Сходни подходи има и в немската география, но те все пак не успяват да се наложат и биват маргинализирани. Опити за прокарване на критики към обществената организация има по-скоро в т. нар. критична география.

Критична география. Като Критична география (*critical geography*) се характеризира течението в СоцГ и Географията на човека, което се конфронтира с взаимовръзката между общественото развитие и географското пространство (LdG 2001). То възниква като критика на геодетерминизма и на пространствената наука (*spatial science*) - два преди това прагматични подхода в географията. Докато Критичната география в англоамериканската География на човека (*human geography*) формира академичния мейнстрийм, то в Европа, в частност немската география, тя има значително периферно място.

Критичната география се появява около края на 80-те години на XX в. като самоназвание на представителите на ляво еманципираните, политически ангажирани подходи в англоамериканската география. „Критиката” се разбира при това основно в смисъла на критичната теория и с това като основа за оценка на ценностите, но експлицитните връзки с представителите на Франкфуртската школа все пак са редки. Критичната география показва сходства с Радикалната география (вж по-горе), но те остават оспорвани, при което най-разпространен е възгледът че Критичната география е нейно разширено продължение с постмодернистки и постструктуралистски влияния на обосноваването от Радикалната география подходи.

Като предшественици на Критичната география се считат анархистите Е. Реклю и П. Кропоткин, но те все пак имат малко въздействие върху общественно-политическото саморазбиране на географските изследвания. С обществените промени в много западни индустриални страни от края на 60-те години на XX в., в центъра на интереса на географията излизат социалните, особено икономическите причини за пространствените различия. Докато все пак няколко протагонисти са за смяна на парадигмата, която напълно свързват с квантитативната революция, то други като У. Бънги и Дж. Морис Блоът комбинират тези подходи с картографски представяния. Също, ако Критичната география не става в тези страни толкова въздействаща както англоамериканската Радикална география, то в много други страни, особено в Средиземноморието и Латинска Америка се развива една предимно марксистки ориентирана критика на досегашните географски изследвания. Освен бразилеца Милтон Сантуш и италианеца Лучо Гамби, тук може да се спомене още френският географ Ив Лакост, който показва връзката на географията с военните операции („Географията е подготовка за война“). Във Франция има още представители на географията, привърженици на марксистките идеи, без те да имат голямо въздействие върху теоретичната база на СоцГ. В Източна Европа и Съветския съюз до 1989 г. се развива марксистки ориентирана икономическа география (ИГ).

Но и Радикалната география е първоначално само едно от многото еманципиращи се течения, които възникват по това време в англо-американското пространство. Така Географията на благосъстоянието (вж по-долу) и Хуманистичната география се занимават все повече с дистрибутивната, отколкото с производствената страна на капиталистическото стопанство и проблемите на неблагоприятстваните социални групи население. Също така, по това време възниква и Феминистичната география (вж по-долу), а в центъра на изследователския интерес излизат културни фактори като расизъм, ксенофобия и др., които са negliжирани от Радикалната география.

Така, през 80-те години на XX в. възниква една широко скроена Критична география, чието социално-теоретично ядро стават марксизмът и неговите по-нататъшни развития. При това много от нейните представители, преди всичко Д. Харви, постигат известност дори извън географията – в социалните науки като цяло. Съобразно това развитие се появяват и нови списания като *Environment and Planning D: Society and Space* (1983), докато „Антипод“ излиза от 1986 г. нататък като комерсиално издание. С нарастващата реак-

ция на нарастващата неолиберална икономическа политика (татчъризъм, рейгъномика) се формира втора генерация марксистки ориентирана география около Н. Смит (N. Smith), Е. Швингедув (E. Swyngedouw), малко по-късно и Д. Митчел (J. Mitchell) и Дж. Пек (J. Peck), които наблягат преди всичко на два акцента (LdG, 2001): 1. Доколко определени мащабни равнища се създават чрез политическата власт?; 2. Каква е ролята на наемащите труд за неравномерното пространствено развитие?

През 1997 г. се създава институцията International Critical Geography Group, която трябва да стимулира международния обмен в значително англоезично доминираната Критична география. През 2002 г. се създава списанието ACME: An International e-Journal for Critical Geography.

В европейското, преди всичко немскоезичното пространство, Критичната география не получава обаче същото голямо значение, както в англоамериканското, а остава ограничена до определени трудове и до студентски инициативи. Под шапката на една (политически) „ангажирана география” (Engagierte Geographie) се разбира насоченото към интересите на „организацията на пространството” (ОП) и пространственото планиране (ППл) изследване, и на първоначално неомарксисткия подход на регулационната теория (Стоянов, П., 2010). С него се прави връзка с политическата икономия. От началото на новия век все пак се установява известна ориентация към критични теми от представители като Б. Белина (B. Belina), Г. Гласце (G. Glasze) и М. Яношка (M. Janoschka).

Тематични сфери на Критичната география: Основният подход на едно социално-теоретично обосновано, т.е. неидеологизираното географско изследване се състои в това, да се разглежда географското пространство в зависимост от съответните обществени условия. Неин обект при това е общественото производство на пространство в смисъла на френския социолог А. Льофевр, което според Н. Нийл резултира в (пространствено) неравномерно развитие. Така Критичната география се занимава именно с обществено обусловеното възникване на пространства на всички мащабни равнища, било то държава („критична геополитика”), региони или градове. Но към изследваните обекти се отнасят и природно зададените равнища, като ландшафтът или човешките тела. В немскоезичното пространство най-вече се развива на базата на критичната криминология т. нар. Критична криминална география.

Също, Политическата екология е обоснована на първо място от представители на Критичната география. Тя се занимава с оценката на природното пространство в капиталистическото производство. Една експлицитно критична Физическа география (ФГ) все пак досега няма, респ. не се схваща да възниква.

През последните години се отправя и критика към самата Критичната география. Докато в англоамериканския контекст тя е значително неясно дефинирана, като остава под въпрос какво обхваща и какво не това понятие, то обратно, в немскоезичното пространство се поставя въпросът дали географията е въобще подходяща да разработва политико-икономически въпроси. Друга критична точка има в неизпълнението на първоначално обявените обществено-политически цели. В хода на академичното ѝ установяване остават значително извън погледа маргинализираните социални групи.

География на благосъстоянието. Под География на благосъстоянието (*welfare geography*) се разбира днес един нормативно ориентиран подход на Географията на човека и СоцГ, който разглежда особено проблемно социалното неравенство и справедливостта. Той възниква от критиката на абстрактния „пространствен подход“ (*spatial approach*) и от общата ориентация на географията към променящите обществото дебати за релеванността на изследванията (вж по-горе). Изходен въпрос на тази география е (по LdG, 2001): Кой, какво, къде и как получава? Изследват се различните стоки и услуги (какво), които трябва да са налице за снабдяване на населението, но обаче не всички могат да използват (кой). В подхода ѝ се установяват особено регионалните неравенства (къде), които могат да се изразяват в регионални диспропорции, недостатъчно снабдявани територии и проблемни малопространствени концентрации. На тази основа се изследват по-задълбочено причините за това, като често бива привличана за обяснение марксистката география. На равнище „политика“ подходът на Географията на благосъстоянието се различава от този на радикалната със съзнателна ориентация към реформите и към конкретната реализация.

Феминистична география (*feminist geography*). Според LdG (2001), тя е подход на феминистичното движение и на дебатите в социалните науки, който се появява за пръв път в средата на 80-те години на XX в. в немскоезичната география, за да се разглежда взаимоотношението на пространствените структури с аспектите на пола. Успоредно с конфронтирането с различните форми на социално неравенство, феминистките се занимават първоначално със систематичното неблагоприятстване на жените при адаптирането им

към пространството и използването му, както и тяхното възпроизводство от географските теории. Става въпрос при това предимно за ситуационни анализи на градски пространствени структури, които се интерпретират отчасти на марксистка основа. Цел на това емпирично изследване на жените е равноправието на жени и мъже. Обратно, последвалото радикално-феминистко изследване се базира на допускането, че съществува фундаментална разлика между мъже и жени. Този подход се базира на специфичния женски опит, както и на специфичното по пол изграждане на знанието. И на двете фази на развитие на това течение се извършват сравнително малко теоретично базирани изследвания, т.е. емпиричните детайли са малко съобразени с големите обществени теории, като се търсят обяснения за половата разлика. Вследствие на тези дефицити и на влиянието на постструктурализма, деконструктивизма и постколониализма, настъпва теоретична промяна. Под внимание биват взети многообразието на условията за живот и разликите между жени и мъже. При това се оспорва предприетото в т.нар. „джендър изследвания“ (*gender studies*) разделяне на социален и биологичен пол, тъй като те установяват кохерентна връзка между двете понятия и тази кохерентност почива на некритична предпоставка за междинна „половост“, както и се манифестира натурализирането на различията между половете.

Изследване на половете/джендър-изследвания (*gender studies*) в географията (по LdG, 2001)

Изследва пространствените измерения на отношенията между мъже и жени. При това полът се схваща като структурна категория на обществото. Порядъкът според пола се счита като отношение на социално и икономическо неравенство, което се (въз)произвежда в ежедневно действие и води до специфични по пол структури на използване на пространството. Понятието джендър (*gender*) характеризира културно променливата социален пол и се противопоставя на биологичния пол (*sex*). Предприетото различаване служи дълго време като водеща теоретична разлика при изследването на жените и на Феминистичната география за различаване на специфичните по пол механизми на потискане (господство).

Джендър (gender) в „Социална география” на Б. Верлен (2000)

Централно понятие на англосаксонските социални науки и на политиката за половете, за което няма точен превод. „Социално дефинираната сексуалност” може да се разглежда като приближение към нейното значение. *Полът* характеризира биологичната и анатомична разлика между мъжа и жената. В социално-културно отношение различието в пола е резултат на една обществена конструкция, за която няма еднозначна биологична база. Затова в английски език се прави ясно разграничаване между «sex» (биологичен пол) и «gender» (социална конструкция).

Много повече се анализират въздействащите върху телата обществени принципи на изграждане, за да се различи начина на създаване на различията между половете и отново да се оцени. В тази връзка на теоретично равнище биват въведени категорията пол и феминистичния субект жена. На тяхно място излиза конфронтирането с дискурското пространство на телесните субекти, идентичности и пространства. С това, в рамките на Феминистичната география се премества изследователският интерес към анализа на значението на различните пространства при конструирането на обществено диференцираните тела.

Въпреки многообразието на феминистките подходи в географията, има редица общи принципи, лежащи в основата на тази перспектива. Според редица изследователи, дейерархизирането на половете на научно-теоретично, дисциплинно и институционално равнище, предпочитането на качествените методи, както и съзнанието за сигурност на знанията, правят нужно да се поставят изследванията и резултатите в техния пространствен контекст. Получаващата се от това критика към географията като наука показва, че Феминистичната география не е съставна дисциплина, а перспектива на напречния разрез и може да влезе във всички географски сфери.

Нова културна география. За новата Културна география/Нова КултГ/НКГ (*new cultural geography*) кратък увод може да се види в нашето изследване за регионалната география и „културния обрат” (*cultural turn*): „Регионална география, устойчиво развитие и „културен обрат” в книгата „Регионална география. Част 1. Теория и методология”. С., 2017. В допълнение тук ще прибавим някои кратки бележки на В. Д. Сап (W.-D. Sahr,

2001) за *new cultural geography*, публикувани в LdG (2001). Той отбелязва тази нова ориентация в КултГ, формирала основите си през 80-те години на ХХ в. в трудовете на малка група социалгеографи от Великобритания и САЩ. Като цяло тя се базира на неомарсистикия и други обществено-критични подходи и изследва въпроси на белезите на ландшафта в модерността, на промяната на социалните роли и на начина на живот при модерните условия (жени, расизъм, колониализъм), въпроси на идентичността, както и в най-ново време все повече на културната трансформация на консумативното общество. Също така, тя разглежда въпросите на културата като израз на власт, идеология и естетика.

Култура в „Социална география” на Б. Верлен (2000)

Често се употребява като противоположно понятие на „природа” – останалото недокоснато от човека, в социално-научното разбиране, характеризира целостта от оценявани и възможни за оценяване начини на действие на членовете на едно общество, както и техните резултати. „Културата” не може да се схване нито чисто материално като артефакти, нито изключително в абстрактен смисъл като система от ценности, защото понятието имплицира двата аспекта. Начините на действие и *образците на действие* могат да се проявяват в наблюдаеми откън като обичаи, нрави, социални навици или да съществуват като мисловен образец за ориентация. В основата на тези образци на действие стоят културно-специфични ценности, норми, идеали и идеи. Най-голямата част от членовете на обществото на една култура съзнателно или несъзнателно се свързва с нея, с което те представляват решаващи елементи на интегрирането на една култура. Преди всичко еднаквото отнасяне към централните ценности като справедливост, човешки права, дружба и т. н., прави възможен социалния консенсус. Видът на *ценностната ориентация* (свързване на ценности и действие) служи с това като критерий за диференцирано описание на култури, при което «границите» на културите остават все още подвижни. Ценностите се отнасят към представите на субектите, което е желателно, правилно, добре или зле. Съобразно това, *оценката* е причисляване на определени качества към ситуации, събития и обекти. За култура се говори особено когато образецът на действие и съответните институции, респ. техните ценности, норми, идеи, се проявяват в сравнително затворено и взаимно съгласуване.

НКГ се дистанцира съзнателно от „старата” КултГ, която се развива под влияние на Карл Соър (по-известен у нас и в Русия като Карл Зауер) и т.нар. „школа Бъркли” през 20-те години на ХХ в. в САЩ. К. Соър (К. Зауер) интерпретира морфологията на ландшафта като смесица от природни и човешки елементи. При това той вижда културата пре-

ди всичко като ансамбъл от артефакти и инструменти, които се отразяват в екологичното пространство и по-малко като израз на идеология и властови отношения. Но според В. Д. Сър (2001), неговите изследвания на ежедневния свят на етноложко интересни групи, преди всичко на североамериканските и мексикански коренни жители, възпрепятстват погледа му върху културата на модерните общества под знака на капитализма. Докато отделни учени до 80-те години на ХХ в. поддържат една по-скоро позитивистка география, то други се опитват да доразвиват КултГ чрез подходите на Хуманистичната география.

Обществено-критичните изследвания на ландшафта под влияние на британските културоложки изследвания (*Cultural studies*) са в значителен контраст на този вид география. През 1984 г. Д. Косгроув (Cosgrove, D., 1984) представя една студия за политико-социалната архитектура на паладианизма (архитектурен стил през XVII и XVIII в. в Италия и Великобритания) и излага нейното значение за новото изграждане на поземлените отношения на собственост. Дж. С. Дънкан (Duncan, J., S., 1990) чрез семиотична интерпретация на синхалския град Канди (древната столица на Шри Ланка, бел. авт.) прави херменевтичен опит да прочете „текста“ на един град като израз на неговата идеология. Освен тези два емпирични труда, преди всичко П. Джаксън (Jackson, P. 1989) в книгата си „Maps of meaning“ представя теоретичен проект за една нова „нова КултГ“.

През втория етап на развитие, НКГ се разширява през 80-те години под влияние на постструктурализма и „културния обрат“ в един извънредно динамичен феномен, което води до разширяване на тематиката на изследване.

Постструктурализъм

Постструктурализмът или неоструктурализмът е, според LdG (2001), „политико-философско течение произлязло във Франция, което критично доразвива и радикализира лингвистично-етнологичния структурализъм“. Въпреки множеството позиции, съществуват общи базови постулати за значението на езика, за децентрирането на субектите, за критиката на рационалността, както и за отхвърлянето на универсалните теории. Зад това стоят въпросите, по кой начин могат да бъдат конституирани субекти чрез обществените дискурси (т.е. език, придаване на значение, символизиране), да се упражняват властови отношения, както и да се променят обществени структури. Перспективите на този подход заместват хуманистичната представа за субекта на рационалния разум чрез разбирането на субектите, които са конституирани чрез обществено-специфични практики на дискурс и с това зависят от пространствено-времеви фактори. В това децентрирано схващане, според

този подход, се намира конституирането на идентичността в един продължителен процес и позволява промени. В географията той служи на теоретичния фон, особено във връзка с подходите на постколониализма (и в социологията) и на феминистичната география, за обхващане и промяна на обществени социални структури.

Най-новите развития, преди всичко в англоамериканското пространство показват, че вече не става въпрос за възникване на нов клон на географията, а за фундаментален парадигмен прелом спрямо досегашната география, който извършва *лингвистичен обрат* (*linguistic turn*) и с това наново оценява символните социални движения и ролята на семиотиката. Като нова тема на изследване на НКГ е изследването на социалните отношения не само във функционален аспект (в рамките на производствената система или на една теория на обществото), но и в културен аспект и диференциация (етнически, расово или пополово обусловено). Това води до рефлексия на въпросите на идентичността (напр. идентичност на постколониалните народи по отношение на хегемонията на бившите колонии), национализъм, регионалност (вкл. въпроси на идентичността на мигрантите), на ролята на телата при придаване на идентичност (напр. на функцията на модата, гей свят и т.н.), на разбирането на субекта и на проблематиката на съпротивата чрез културните форми на изразяване (напр. пънк, рокмузика, калипсо и т.н.). Така НКГ поставя под въпрос класическите социални и икономически отношения и теории чрез алтернативни модели.

Втора група се опитва, подобно на Хуманистичната география през 70-те години, чрез художественото представяне като обект на изследване, да ги интерпретира семиотично и социално-политически (поетика на пространството, градски роман и т.н.). Към това се отнася дискусиата за проблематичното отношение между елитарна и масова култура, както и въпросът за социалната диференциация, представяна от изкуствоведските медии. Тази сфера получава от средата на 90-те години на ХХ в. голямо внимание и все повече се радва на нарастващ интерес.

Трета група изследва, под влияние на културологията (*Cultural studies*) и постмодерната френска социология и антропология, ежедневните практики и тяхното географско въздействие, като културни форми на изразяване и с това продължава традицията на англоезичната СоцГ с културни средства. Това става преди всичко на фона на материалист-

тичната интерпретация. Тук се получават напречни връзки със СоцГ на теорията на действието и със символичния интернационализъм.

Четвърта група се обръща, от началото на 90-те години, опирайки се на трудове на Дънкан и Косгроув, директно към изследване на семиотичното изграждане на ландшафта, градовете и света на потреблението. Теми са при това процесите на културализиране на градския ландшафт в мултиетническите държави (напр. чайнатаун), на изграждането на молове, шопинг центрове и др. търговски и „консумативни“ ландшафти, както и на трансформирането на ландшафта за целите на свободното време (паркове за свободно време, туристически центрове и т.н.).

Пета група разработва критично конструирането на имагинални географии, които са възникнали преди всичко като продукт на колониализма. Също към тази сфера се отнасят самопредставянето на колониалните империи, а и на мечтани от филмите светове и света на рекламата.

Шеста група, междуременно много влиятелна, се опитва да разработи взаимовръзката между капитализъм, постмодернизъм и култура. Към нея се отнасят автори на критичния постмодернизъм, които под различна форма създават взаимовръзка между процесите на „флексibiliзиране на капиталистическата система“ и на „пролиферация на семиотичните системи“. Няколко автори, ориентирани към теорията на конфликтите, също правят в най-ново време връзка с въпросите на културните конфликти като „културна война“ /”*cultural war*“ (Mitchell, D., 2000).

Докато НКГ през 80-те години все още се ограничава по-скоро върху отделни емпирични и теоретични трудове, през 90-те години и новия XXI век тя прераства, с появата на различни учебници и хрестоматии, в един вид установена в научен дискурс сфера на НКГ. Това важи за всички райони на англоезичното пространство, с изключение на Индия. Но и в романоезичното пространство (преди всичко във Франция и Бразилия) през 90-те години и новия век се установява НКГ, която е без по-големи сблъсъци с традиционната френска география и се характеризира от нейните автори като „модерна КултГ“. Тя изследва, в продължение на традицията на Видал дьо ла Блаш, на Ecole de Annales, както и на хуманистичната география, ежедневния свят като израз на отношенията „човек - околнен свят“ и неговите социални контексти. Нейните традиционни течения водят по този начин обратно във френската СоцГ и в Географията на възприятието, на която тук не се спираме

подробно. При това тя се стреми, както в англоезичната география, към интензивно дискутиране на въпросите на семиотизирането на околния свят и на новата роля на комуникацията.

Забележително е, че до смяната на века малко се наблюдава нова ориентация на другите географски школи в Европа в тази посока. Напр. в немскоезичната география едва на Географския конгрес през 2001 г. се различават няколко плахи опита да се създаде тази нова връзка и да се разработи дискуссионна насока за въпроси на КултГ. Подобни тенденции се наблюдават и в Източна Европа.

Литература

Дерменджиев, А. (2018). Социална и културна география. Анали(зи), контекст(и), (с)мисли. Велико Търново, изд. ИВИС.

Дугин, А. (2011). Геополитика. М., Гаудеамус

Милкова, К. (2004). Съветската и руската социална география. В: Социална и културна география. София и Велико Търново

Стоянов, П., М. Бъчваров, А. Дерменджиев (ред., 2004). Социална и културна география. София и Велико Търново

Стоянов, П. (2004). Социалната география вчера и днес. В: Стоянов, П. и др. (ред.) (2004). Социална и културна география. София и Велико Търново

Стоянов, П., Хр. Ганев, Кл. Франц (2004). Приватизиране на общественото пространство като нова тенденция в градското развитие. В: Проблеми на географията, 3-4, 2003, с. 103-115

Стоянов, П. (2009). Немската „организация на пространството”. С., Атласи.

Стоянов, П. (2010). Регулационна теория и регионални изследвания. В: География и регионално развитие. Сборник от научна конференция на ГИ БАН, 2010

Стоянов, П. (2013). Пътища към социалната география. В: Сборник от конференцията „Географски науки и образование”, Шумен 1 ноември 2013

Стоянов, П. (2014). Виенско-Мюнхенска школа на социалната география. В: Сборник от конференцията „Географски науки и образование”, Шумен 12-13 септ. 2014

Стоянов, П. (2015). Съвременно развитие на антропогеографията. В: Антропогеография и съвременност http://www.spisanie.ongal.net/broi11/1_Stoyanov.pdf

Стоянов, П. (2017). Регионална география, устойчиво развитие и „културен обрат“. В: Регионална география. Част 1. Теория и методология“. С.,

Шевчук, Л. Ф. (2007). Социальная география., М., Учебное пособие. — М.:, — 349 с.

Berking, Helmuth (1998), »Global Flows and Local Cultures«. Über die Rekonfiguration sozialer Räume im Globalisierungsprozeß«, in: Berliner Journal für Soziologie, 8, 3, S. 381–392

Bourdieu, P. (1991). Physischer, sozialer und angeeigneter physischer Raum, in: Martin Wentz (Hg.), Stadt-Räume, Frankfurt am Main.

Claval, P. (1995) La géographie culturelle. – Paris.

Cosgrove, D. (1984): Social Formation and Symbolic Landscape. – London.

Cordulack, Evan (17 October 2011). "What is the "Spatial Turn"? A Beginner's Look"

Crang, M. (1998): Cultural Geography. – London.

Dictionary of Human Geography (2006). Ed. by R. Johnston et. al. Routledge

Doering, Jorg, Tristan Thielmann (Hrsg.): Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften. Transcript, Bielefeld 2008

Duncan, J.S. (1990): The city as a text: The politics of landscape interpretation in the Kandyan kingdom. – Cambridge.

Emrys Jones&John Eyles (1977). An Introduction to Social Geography. Oxford University Press

Eyles, J. (1981). Social Geography. In: Dictionary of Human Geography. N. Y.

Eyles, J. Ed. (1986). Social Geography in International Perspective. London: Croom Helm

Foote, K.E. et al. (eds., 1993): Re-Reading Cultural Geography. – Austin.

Foucault, M. (1991). Andere Räume. In: Martin Wentz (Hrsg.): Stadt-Räume. Frankfurt a. M./New York, S. 65–72.

Giddens, Anthony (1984), The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity

Gregory, D. et. al. (Ed.) (2009), *The Dictionary of Human Geography*, 5th edition. Wiley-Blackwell

Guldi, Jo. "What is the Spatial Turn?". *Scholars Lab - University of Virginia Library*. Retrieved 22 October 2014

Hall, E. T. (1963). *The Hidden Dimension*. New York, Doubleday.

Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. London. Edward Arnold.

Jackson, P. (1989): *Maps of meaning: An introduction to Cultural Geography*. London.

Jakle, John A., Stanly Brunn&C. Rosemann (1976). *Human Spatial Behavior. A Social Geography*. Duxbury Press

Jones Emry&John Eyles (1976). *An Introduction to Social Geography*. N.Y.: Prentice Hall

Knox, P.L. and Pinch, S. (2000). *Social Geography: An Introduction*. N.Y.: Prentice Hall

Lacoste, Y. (1982). *La Géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*. F. Maspero, Paris

Lefevre, A. (1974). *La production de l'espace. Paris/The Production of Space*. Oxford/Cambridge 1991.

Lexikon der Geographie (2001). Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg

Lossau, J.&Lippuner, R. (2004). *Geographie und spatial turn*. In: *Erdkunde*, 3

Löw, M. (2001). *Raumsoziologie*. (= Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft). Frankfurt am Main

Maiers, J. et. al. (1977). *Sozialgeographie*. Westermann Verlag

Massey, D. (1999a). *Power-Geometries and the Politics of Space-Time*, Heidelberg

Massey, D. 1999b). »Spaces of Politics«, In: Massey, Doreen/Allen, John/Sarre, Philip (Hrsg.), *Human Geography Today*, Cambridge/Oxford/Malden 1999, S. 279–294.

Mitchell, D. (2000): *Cultural Geography. A critical introduction*. – Oxford

Ruppert, Karl, Franz Schaffer: *Zur Konzeption der Sozialgeographie*. In: *Geographische Rundschau <Braunschweig>*. 21/6/1969, S. 214–221, Westermann, Braunschweig

Sahr, W.-D. (2001). *New Cultural Geography*. In. LdG. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg

Schütz A. (1932) *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Frankfurt a.M: Suhrkamp, 1981.

Simmel, G. (1903). Soziologie des Raumes. In: Jahrbuch fuer Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich 27, Leipzig, S. 27-71

Simmel, G. (1903). Die Großstädte und das Geistesleben, in: Karl Bücher / Theodor Petermann (Hg.), Die Großstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung, Jahrbuch der Gehe-Stiftung zu Dresden, Bd. 9, Dresden, S. 185–206.

Simmel 1908/92 Georg Simmel Gesamtausgabe. Bd. 11. Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Hrsgg. v. Otthein Rammstedt. Frankfurt a.M.

Sundsbo, D.O. (2018). Die Stadt als Sozialraum. Georg Simmel und die heutige Stadtsoziologie. https://soziopolis.de/erinnern/jubilaen/artikel/die-stadt-als-sozialer-raum/?fbclid=IwAR0KBoZwWkljy4Mrp2aJCMPlOTghFV-Z6hnnVdf84FSn4OWEQ5IP_K652A (10.03.19)

Weichart, P. (2008). Entwicklungslinien der Sozialgeographie. Von Hans Bobek bis Benno Werlen. In: Sozialgeographie kompakt, Band 1, Steiner, Stuttgart

Werlen, B. (2008). Sozialgeographie. Eine Einführung. 3., überarbeitete und erweiterte Auflage. UTB 1911, Haupt, Bern / Stuttgart / Wien 2008 (Erstausgabe 2000)

Weigel, S. Zum „topographical turn.“ Kartographie, Topographie und Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften. In: KulturPoetik. Bd. 2, Heft 2, 2002, S. 151–165

Развитие на идеите за пространството сред испанските географи

Веселин Бояджиев, Софийски университет

Development of Ideas on Space among Spanish Geographers

Veselin Boyadjiev, Sofia University

Разпадането на колониалната система и началото на постиндустриалното общество повишиха значението и интереса към науките за обществото. Социологията се самообособи от философията и създаде самостоятелна група науки. Традиционните науки създадоха свои социални разклонения и в това отношение социологизацията на географията е обективен резултат. Дотогавашните разбирания за пространството (абстрактно, субективно и социално) се използваха при различните географски парадигми. Пространството е универсално научно понятие, което осъществява преходът и връзката, използва обществено ангажиран научен еkleктизъм при глобализацията на локалното (Cardeon, 2004).

От средата на миналия век географията се насочи към изучаване на обществените интереси, търсейки и възприемайки „своята част” от социалните науки. Това се отрази на нейния обект и на интересуващите я процеси, включително и териториалните различия. Като използва диалектиката Habermas (1988) предложи критична теория, основана на модерните и постмодерните разбирания. В основата на възгледите му бяха опитите да съчетае разбирането за обществото като сложна система (социалния образ) с уникалното, единичното, феноменологичното (обществото като изява на тайната, наречена живот). Изисква се активна връзка, която допринася за развитие на херменевтиката. Науката за опознаване на очакваното непознато, свързана с бога Хермес, развива за географа критиката, противопоставя се на традиционния положителен заряд в науката, идващ от количествените натрупвания. Движението се разглежда по нов начин, свързан с развитието на комуникациите и със стремежа да се избягват обществените конфликти.

Развиващите се бързо социални науки влияят на географските парадигми като ги подреждат в три групи (Cardeon, 2004). Едната група са емпирично-аналитичните науки,

свързани с логичния позитивизъм. Втората група събира историко-херменевтичните науки, използващи феноменологията, а третата група са критичните науки, свързани с когнитивността (Habermas, 1982). На тази основа се яви разбирането на Kemmis (1999), че всички науки са подчинени на интересите на личността и на обществото по различен начин. Емпирично-аналитичните науки се насочват към рефлексията и към решаване на практически задачи от съответните интереси. Историко-херменевтичните науки наблягат на социалния подтекст в своите коментари. Критиците смятат, че стремежът за обслужване на обществото води до неминуеми изкривявания на нашето мислене и ни поставя под въздействието на предварително подготвени идеологии (Kemmis, 1999). Приемането на идеите на Т. Кун за парадигмите и научните революции създава проблема за мястото на географските парадигми в обществените /социалните науки. Добър опит в това отношение прави Unwin (1995), използвайки горното разделение на науките от Habermas. Резултатът е сложното преплитане между различните идейни течения.

Географите на неопозитивизма, т. е. на теоретичността и системността, клонят към емпирико-аналитичните науки. Географията на възприятията/перцепцията и на поведението /бихевиоризма, както и защитниците на хуманната или хуманистичната география се чувстват най-комфортно при историко-херменевтичните разбирания. Течения като радикална география, реалистична география и постмодернистична география общуват помежду си и с критичните науки, търсейки модерния еkleктизъм при постпозитивистите или при антипозитивистите (Pillet, 2001).

Ако специалността на географското пространство идва от мястото на човека и географско е само онова пространство, което е свързано с него (Arroyo, Perez, 1997), то различията в това пространство описват адаптацията на различните парадигми. Тази многополярност се различава от традиционната география (регионална, историческа или посибилистична), властвала през първата половина на миналия век. Дотогава се разчита на изследване на конкретното пространство, на регионалното, давайки простор на една често погрешна комбинация от природни и социални фактори. И при най-сложните факторни комбинации последвалата действителност значително се е различавала от очакваната. Това е характерно и за географите от втората половина на XX век (Olsina, 1996).

Отношението към пространството разделя географиите на три. Абстрактното пространство е „привилегия“ на неопозитивистките или емпирико-аналитични географи и знания. Субективното пространство се използва от историко-херменевтичните привърженици. Географите-критици се насочват към социалното пространство. Съвременният географски еklektизъм прави опит да втече от всички разбирания в глоболизиращото се локално пространство (Cardepon, 2004).

Разбиранията за абстрактността на географското пространство се проявиха чрез неопозитивизма и логичния позитивизъм. Те се върнаха към разбиранията на класическия географски позитивизъм като неутралност на науката по повод на обществените проблеми и конфликти, връщане към историзма и отказ от метафизиката, насърчаване на математизацията, на количествените методи, на издигането на хипотези чрез дедукция. Развиваше се спорното разбиране, че парадигмите по подобие на живите организми, се раждат, развиват се до определена степен и изчезват. Това провокира създаването на „новата география“ в миналото, която наблегна на аналитиката (теоретикатата) в географията и на систематиката. В нея се съчетаваше критиката с географския посибилизъм. Много по-рано F. K. Schaeffer (1974) се опитва да представи географията като наука за необикновеното, изключителното, и така да я превърне в номотетична наука¹. Противоположните термини „номотетичен“ и „идиографски“ в духа на модерната след Първата световна война дихотомия въвежда Винделбанд в своето инагурално слово в Страсбург (Върбанов, Ив., 2005). Това е част от методологическата основа на търсещите третия път в обяснението на историята, извън Хегел-Ранке и марксистите. Целта е да се установи стабилен ред, който да съчетае разширяващия се „математически език“ на географията със свързаните с него локализационни и особено геометрични теории, сред които много напред в бъдещето се оказва теорията на Валтер Кристалер за централните места.

Географите, които през втората половина на миналия век се заеха с моделирането (Chorley, Haggett, 1971), създаваха теоретични принципи, имащи за цел опростени реални конструкции, които трябваше да дадат отговор на все по-сложните и дълбоки специални

¹ Тук не сме съвсем съгласни с този възглед на автора, предвид на това, че изключителното, уникалното се вижда от А. Хетнер като обект на идиографията, т.е. на регионалната география, докато изследването на закономерностите – на номотетиката, т.е. на общата география. И тук Фред Шефър настоява именно геогра-

проблеми на западното общество. Това бе възможно само чрез съвместното използване на физическата и хуманитарната география. „Природната среда идва да се замени от околната среда, която е в голяма степен творба на човека, който е подчинен на заобикалящата го социално-икономическа среда” (Chorley, 1975). Подобни са и разбиранията, че „обстоятелствата донасят на физическата география подхода към околната среда, в която се събират наука и услуги за интересите на човека”(Sala у Batalla,1975).

Разгледаното до тук дава основание да се съгласим с предложената от Carperon (2004) схема за развитието на географските възгледи:

Социални науки	Обичайна география	Обекти на изследване
Природни/социални науки	Посибилистка география /социална/	Конкретно пространство
Емпирико-аналитични науки	Неопозитивистка или количествена география Перцептивна /на възприятията/ и Бихевиорална /на поведението/ география	Абстрактно пространство
Историко-херменевтични науки	Времева география	Субективно пространство
Критични науки	Хуманистична география Радикална география	
	Реалистична География	Социално пространство
Научен еkleктизъм	Постмодерна География Постпозитивистка география	Пространство глобално/локално

Стоящата извън тази схема, но опитваща се да обхване всичко посочено по-горе теоретична география, основавайки се и на географската практика, се опитва да използва природните феномени (феноменологичното) не толкова от културна, колкото от социална гледна точка (Munoz, 1989).

Замяната на един емпиризъм, основаващ се на непосредственото наблюдение за нуждите на регионалната география, с друг, по-абстрактен (геометричен), дава слаб теоретичен импулс (Estebanez у Perez, 1990). Причината са статичните модели, неспособни да опишат пространствената динамика на обществените процеси. Наблягането на неутралността доведе до избягване от обществената проблематика, изпъстрена с все по-сложни социални, екологични и икономически проблеми. За Испания това е обяснимо с оглед всеобщото желание по някакъв начин голямото противопоставяне от гражданската война в миналото да не пречи на днешния ден.

С използването на теорията на системите на Bertalanffy (1968) теоретичната география се яви като преход към систематичната география. Тя може да даде необходимите научни термини от логиката и математиката, нужни за разбиране на географските пространства от географския анализ. Регионът може да се представи като отворена система или като поляризирана система. Географският текст прехожда от пейзажа към системните термини. Интегрален анализ на пейзажа може да се постигне чрез представяне на геосистемата като сложна систематична комбинация (Munoz, 1989). С понятията „база” и „структура” теорията се насочва към нейните хуманни аспекти, което води до появата на корематичната география (исп. *Geografía corematica*, фр. *Geographie chorematique*). Тя се развива най-вече от Brunet и намира използване в Южна Америка. Същественото е пригаждането на структурите и методите към динамиката в регионалното развитие. Всъщност корематичната география е част от френската нова география, която използва знания от геометрията. Физиката минава на помощни позиции и в региона основата са отделни фигури, както и техния ансамбъл (конфигурации), образувани от играта на факторите за развитие. Тази нова география има в съдържанието си критиката още от средата на 60-те години на XX в., която накара да я напуснат Harvey и Bunge. Те избраха по-радикалните възможности за изучаване на социалното пространство (Cardepon, 2004).

Географското „следствие“ на системната теория - систематичната география - е защита на физическата география, на емпирико-аналитичната наука. Според икономгеографите имаме в лицето на модерната география социално обусловена наука, използваща историко-херменевтични концепции и структури (Unwin, 1995). Влиянието на количествените и геометричните представи и методи породиха днес големия интерес към ГИС (географските информационни системи), което подпомага възстановяване на интереса към позитивистката или към емпиричната география (Ortega, 2000).

„Субективното“ пространство е система от възгледи, основаваща се на позитивизма в движението. Възникват две нови географии, основаващи се на субективните отговори за въпросите за пространството. Това са географията на възприятията и на поведението. Основният метод, който се използва, е психологичният метод. Залага се на позитивизма, като се използва външното поведение на човека. Благодарение на здравите връзки с регионалната география се създава хуманистичната география (Geografia humanistic).

Географията на възприятията и поведението свързва постановките на позитивизма с тези на хуманизма. Разчита се на аналитичното поведение на човека и дори може да се отблъснат позитивистките представи, следвайки собствено логично мислене и математически знания. Развива се създаването на генерализации като с помощта на анализа се потвърждават или отхвърлят предварително издигнати хипотези. Подходящи се оказват моделите. Те подпомагат вземането на рационални решения като свързват специализираните знания с локализацията на проблемите, с разстоянията между географските обекти. Използват се ментални карти.

Географията на възприятията създава едно обединение между позитивистичните и хуманистичните географски ориентации, разчитайки на взаимното им приспособяване чрез общата психологична основа на темите им. В средата на 60-те години Gillert White от Чикагския университет започва да изучава по този начин влиянието на природните рискове, основавайки се на идеята, че човешкото поведение е пряко повлияно от възприятията. По същото време шведът Julian Wolpert създава модел на човешкото поведение за приспособяване към околната среда. След десетина години Gould и White започват да създават ментални карти. Стремежът им е да направят идентификация на картините, които пазеха индивидуалното у човека от конкретните ареали и засягаха

връзките между социалните и икономическите характеристики и тези картини. Човешкото възприятие и субективното пространство се противопоставя на обективното пространство или абстрактното у неопозитивистите. Намират се и критици, които се съмняват дали индивидуалното пространство е валидно като научен метод.

За да се премине към хуманистичната география е нужно да се отдаде внимание на хронографията или на географията на времето. За неин създател можем да приемем шведа Т. Hägerstrand. Известният учен дава идеята за комбиниран модел между различията на „пространственото” и „хроноложкото” време като ограничители на човешкото поведение. Десетилетие по-късно се изтъква нуждата човешката дейност да се планира във времето и пространството. Например ролята на жената между работата и семейството (García Ramón, 1985). Позитивистко-индуктивният метод, чрез който се развива географията на възприятията и на поведението, също като географията на времето, постепенно еволюира до разбираня, близки на феноменологично-хуманистичните.

Задачата да се изучава субективното пространство не се свеждаше само да се държи сметка за общото, но и за персоналните пространства, частни и лични (Argojo, Perez, 1997). Приносът е главно чрез разширяване на влиянието на феноменологията (Husserl, Schurt), на екзистентността в съществуването (пример е известният хуманист Сартр), на идеализма (Collingwood). Това всъщност са трите линии на модернизация на разбиранята за пространството, започнали още от 60-те години на миналия век. Всяка от тези линии има „своя” география. Хуманистично-феноменологичната география е ориентирана към интересите и поведението на индивида, видян през материалната среда на живия живот. Отново се вземат разбиранята за географския обект (за мястото), в което се живее и чувства. Местата се изучават като приносът на географите за литературата са началните представи, които дават на човешката интуиция (Tuan, Relp, Buttinez). Хуманистичната география на съществуването изисква и налага основен интерес към реалностите, в които съществува човекът. Проявено е марксисткото разбиране за личността, за индивидуалното.

Хуманистичната идеалистична география възстановява хуманизма чрез историческия подход при изучаване на пейзажа. Различията между нея и горната география е разбирането за физическата география и пейзажа като резултат от човешката

дейност (Guelke). Възстановеният интерес към географските места и пейзажа разчита, че в един пейзаж е събрано природното и социалното, че той е исторически и в същото време е актуален. Така се възстановява едно интегрално разбиране, в чиито център е поляризираното разбиране за региона като живо пространство и като културна идентичност, идеща от всекидневната представа и от историческите натрупвания.

Регионът като културна идентификация претендира да е територия, използвана за териториалното планиране. Използва се идеалистическа историческа перспектива и историческият товар на територията и на конкретното място. Хуманистките завети упражняват най-голямо внимание върху концепциите за пространството и за географското място, без да се забравя, че мястото на региона не е постоянно (Nogue, 1989). Всеки регион е фокус на научни знания, литературни и фолклорни знания. (Gomez, Mendoza, 1989). Тази интерпретация идва да възстанови интереса към „старите майстори” на регионалната география като Sauer или Teran. Като всяка актуалност има разнопосочни мнения, но те се центрират около индивидуалните визии, към символичните интерпретации в света на означенията и дефинициите. Тук владее обществената пасивност, избягва се активното въвличане в механизмите на политическата или социалната промяна. От средата на 80-те години хуманистичните постулати се смесват с постмодернистките идентичности. Това дава основание да се появи мнение че „хуманистичните географии се трансформират в постмодернистки” (Ortega, 2000).

Тематичната логика и хронологията изискват да се спрем на разбиранията за социалното /общественото пространство. Може би началото е през 1969 г. на известната среща на членовете на Асоциацията на американските географи за представяне на списанието „Antipode”. Позитивистката логика поема отговорността да събере количествената и неопозитивистката география. Списанието се превръща в изразител на онези разбираня, които по-късно ще се нарекат радикална география. Тази нова актуалност се свързва с еволюцията на различни разбираня - от либерализма до структурния марксизъм. Последните актуалности на географското мислене дадоха реалистичната география, описана в теорията на социолози като А. Giddens, който интегрира елементи на херменевтиката със структурния марксизъм. Заедно с това дойде и постмодерната география, която дава една реконструкция на критическия модернизъм и сближава

географията и хуманизма (Cardeon, 2004). И така, в края на 60-те години, под влияние на кризата на западното капиталистическо общество и особено под влияние на протестите срещу разширяващата се война във Виетнам, се роди радикалната география. Тя започва от географията на благоденствието на D. Smith (1971) и от дискусията между плановиците доколко марксистическата теория може да бъде използвана за изучаване на пространството (Quaini, 1974; Lacoste, 1976; Pect 1977; Claval, 1977). Френското списание „Herodote” пропагандира либералното планиране, възстановява елинската класика (Херодот и Страбон). Подчертава се опитът на Реклю да наложи географията като универсален метод за разбиране на всичко за организация на територията, като метод за контрол, упражняван от гражданите върху държавния апарат (Lacoste, 1976). Всъщност става дума за гражданското поведение, възпитание и действие. Все повече се налага сътрудничество между марксизма и структурализма. Редица представители (Althusser, Castells, Gurvitch, Lefebvre, Levi-Strauss, Piaget) защитават феноменологичния метод, при който отделните феномени са елементи на съответната географска структура. Приносът бе създаване на географски структурализъм, който от началото на 70-те години установи връзка със социолозите (Castells, Lefebvre). Общ се оказа интересът към връзките в пространството, особено в социалното пространство по повод на властта. До тогава географията имаше развитие в това направление. Регионалната география търси своята адаптация и акомодация в едно пространство. Това пространство на външните характеристики не бе лекувано и развивано от количествената география и имаше малък ефект от своето познание. До идването на актуалността на радикалната география, географската наука се е превърнала в наука без ясен обект на изследване (Cardeon, 2004). Беше се ориентирала до изучаване ефекта от благата (Estebanez, 1996). Приносът за изучаване на социалното пространство се концентрира към David Harvey и Milton Santos. Harvey предварително бе определил постулатите на позитивистичната география и неопозитивистичната парадигма. Тук се включи и структуралисткото и марксисткото разбиране на пространството. Марксисткият структурализъм достигна до екзистенциалния хуманизъм на Sartr. Те имат заслугата за опита за консолидират географите в социалната теория, една теория материалистическа и диалектическа и не задължително ярко марксистическа.

Santos още много дълго време ще бъде главния авторитет в испанската хуманитарна география, за което помага и обемното му творческо наследство. В своята работа „За

една нова география” Milton Santos (1988)², пръв в Испания прави достойни авангардните френски идеи чрез един критичен анализ на еволюцията на географията. Главното внимание поглъщаше пространството и тук географията бе длъжник, защото се интересуваше главно от периферията, от баналното пространство. Имаше нужда от истинско човешко пространство, пространството на всички хора, а не пространството на капитала в услуга на малцина (Capdepon, 2004).

През 80-те години университетът на провинция Кастилия-Ла Манча в столицата Толедо организира дебат за глобализацията, още когато никой не говори в Испания по тази тема. Там се обявява една „световна система” за възможни дълбоки промени, генерализирани и общи (Santos, 1988). Изяснява се, че Земята се превръща в един уникален свят. Всичко се претопява в една тоталност, в едно пространство на мундиализацията на всички равнища, интензитети и тематични и идейни ориентации (Santos, 1993). Тази глобализация е развратена от световния капитализъм или неолиберализма. Новият глобален ред или периодът на научно-техническо и информационното развитие идва за да замени индустриалната революция. Особеностите на всички места се обединяват в една уникална рационалност. В същото време всяко място трябва да има форма и съдържание според едно глобално и локално право, съжителстващи хармонично (Santos, 1996). Географията предлага пространство за всички индивиди, една география за живота, в чиято теория може да се създаде светът на местата (Santos, 1999). В статията си „За една друга глобализация” от 2000 г. той защитава проект за поредното утопично общество, където централизацията на обществената дейност се ориентира към човека, а не към парите. След него, включително и след смъртта му през лятото на 2001 г., подобни идеи бяха застъпени от Pillet (1999), Panadero (1999, 2002), Zusman (2002).

От своя страна Harvey (1977) създаде теорията си за географското пространство, за използването на земята /местата чрез тяхната диференциална, абсолютна и монополна стойност. В своя анализ на пространството като социален продукт този известен географ се опита да създаде свое символично означаване на факторните влияния върху човешкото поведение. От разбирането си за географията като наука, като идеология и като

² Статията на М. Сантуш може да се прочете на сайта Социална и културна география www.soccultgeo.eu (бел.ред).

професионално и обществено задължение, той привлече вниманието с интерпретация на местата, свързвайки фордисткия капитализъм с глобалния капитализъм на гъвкавата акумулация или на постфордизма. Негова е идеята за обръщане на схващането за отношението „време - пространство” в организацията на съвременния капитализъм (1989). В своята творба за пространството на надеждата от 2000 г., която веднага е преведена на френски и испански, в качеството си на географ-марксист той засяга две теми: за глобализацията и за пролетариата като цяло. Според него във водещата комбинация за развитие на пространството стоят икономическата глобализация и отношението „глобално - локално”. Налага утопичното мислене от пространствените до времевите разбирания, използвайки диалектиката. Мисленето на Harvey е плуралистично, заради което той допуска различни трасета за развитие и изучаване на различните хуманитарни географски различия и неравенства. „Всичко това търси перспективата в една широка и постоянна революция, историческа и географска, съобразявайки използването на трансформираните политически практики с крайното създаване на една тотална развитост (2003)” (Capdepon, 2004).

Икономогеографският материализъм проповядва развитие на процесите едновременно и във времето и в пространството (Folch-Serra, 1997). Марксистическият диалектически анализ прави опити да анализира все по-актуалните кризи (Constenla, 2003). Тези изследвания свързва връзката „пространство - време” и социалното пространство с предишната радикална география от 70-те години на миналия век. Така се събират старите разбирания за радикалната география с новите на постмодерните постановки. Внимание заслужава и едно непознато в България понятие. Това е реалистичната география. Тя идва след залеза на радикалната география и без да държи сметка за дейността на човека се опитва да комбинира социалният структурализъм с традиционната хуманистична перспектива. За целта се привличат знания от политическата икономия и структурализма, което още повече усилва връзките със социологията (A. Giddens, 1979, 1981). Реалистичната география разчиташе на съюза на херменевтиката и структурализма, опитваше се да интерпретира интересите на гражданите през пространствено-времевите конструкции. При тези разбирания актуална стана географията на времето или хронографията на Hägerstrand. Последните водещи понятия се опитаха да предложат

печеливша комбинация от марксистически философски възгледи и феноменоложки разбирания, ползвайки Massey, Thrift, Gregory, Sauer.

Thrift (1989) подчертава нуждата от една нова „реконструирана регионална география”, в която регионът се показва като главен елемент в социалната структура, като исторически процес на създаване, възпроизводство и трансформация. Massey (1989) разбира региона като съчетание на производствените връзки по територията и като концентрация на социални процеси, държейки сметка за начина на производство. Териториалните различия се обясняват и с процесите на концентрация на капитала и индивидуалните характеристики на всяко географско място. Регионът се разбира като уникално пространство на общи взаимозависимости, извеждат се напред различията вътре в региона и тези с другите подобни (Gregory, 1985). Sauer (1984) представя регионите чрез тяхната хетерогенност и в същото време комплектност, смесвайки скрити и абстрактни процеси. Главната цел е регионът да бъде система за интеграция на хуманитарната и на физическата география (Barnes, Gregory, 1997). Намират се и критици, които обвиняват реалистичната география в преувеличаване ролята на времето за пространството (Santas, Silveira, 1996).

Последните постижения на географските разбирания за пространството залагат много на постмодернистичната география, която я прави актуален обект за нас.

Модерността представлява система от възгледи за системността, за обективността, рационалността, разказва истината за науката. Обратно на това - постмодерността - приляга на недоверчивите изследователи, които отхвърлят предишните философски разбирания и имат свои търсения без да предложат ясна алтернатива. Такива са Foucault, Lyotard, Brandillard / Norris (1998). Постмодернизмът защитава различията, гъвкавостта, субективността. Кризата във фордизма и крахът на комунизма развиват постиндустриалната география и общество. Родената в края на миналия век постмодерна география набляга върху използването на линейните изображения, на картографските продукти (Barnes, Gregory, 1997). Набляга са на „невидимите карти”, на съюза на текста и картата, търси се истината в езика на знаците. Теорията на структурирането на Giddens се предлага като основа на нова онтология на пространството (Soja, 1989).

Социалното пространство има организация, която е полезна за актуалното (текущото) общество. В обществения живот значение има дисциплината във и на властта като влияние. Преструктуриране върви и в икономическия и в културния живот (Soja, 1989). По-късно същият автор (1996) изтъква, че постмодернизмът и марксизмът по въпроса за пространството са две непресичащи се модерни линии в разбирането за пространството. Свързващата роля се пада на културата, на културната география (Clua, Zusman, 2002).

Критиките на постмодерната география започват от Harvey и по-малко известни географи като Santos (Harvey, 1989). Santos и Silveira (1998) критикуват постмодерната география в методологичен nihilism. По-късните критики са свързани с опасенията, че се подценява връзката на пространството с хуманитарния сюжет, личните преживявания, частните интерпретации. Западните колеги държат на субективното, на феноменологичното, а универсалните методи намаляват значението им. Набляга се на личните преживявания и емоции, а при пространствените различия се обръща специално внимание на феминизма, на родовите понятия. Постепенно глобализацията довежда постмодерната радикално-марксистическа география до хуманитаристиката (Coscueta, Allet, 1994). Постмодерната география възстановява позициите на еklektizma, на релативизма, което не води до новости в теорията (Ortega, 2000).

В края, достигайки до днешния ден, стигаме до разбиранята за глобализиращото се локално пространство. Държи се на локалното равнище, защото то е най-близко до отделната личност, към която е адресирана модерната география. Бързото развитие на пространствените разбираня и особено глобализацията поражда разбираем скептицизъм, който има за цел да не се загуби ценното, което е достигнато досега. Този скептицизъм, заедно с „специализирания“ еklektizъм помагат на защитния прагматизъм на постмодернизма. Концептуалното обновяване и включването на нова методи чувства настойчивостта на класическата радикална география (Olcina, Rico, 1995). Социалната и критична география трудно приема постоянно никнещите нови идеи и особено събиращите ги географии. Анализът на локално-глобализиращото се пространство държи сметка на първо място на обществените интереси, а конкретно в стопанството набляга на услугите. Основният използван метод е диалектиката.

Глобализацията не се приема машинално възторжено. Напротив, има опасения дали тя няма да ликвидира специфичното, особено в пространството на дома, на жилищата, в които не само живее, но и работи все по-голямата част от населението. Домашната икономика от съвременен тип няма нищо общо с домакинството. Търсят се възможностите да се запазят и модернизират връзките в рамките на улицата, на махалата, на селището. Превесът на глобалното при връзките му с локалитетите и пейзажите по същество не засяга фундаменталното разбиране за пространството, а по-скоро е още една възможност на задълбочаване на социалната ангажираност, на критичността. Въпреки че се разглеждат като близки, пейзажът и пространството не са синоними³. Пейзажът и близките му понятия осигуряват наследственост в новите локални отношения. Те от една страна са по посока на вертикалните връзки (глобалното/), а от друга поддържа водещата роля на връзките между човека и природата.

Гъстотата на площ създава различни форми по територията, чиито конфигурации поема създаването от обществото нови географски обекти. По този начин пространството става един хибрид между обществото и физиката в географията (Santos, 1996). Според докладите в испанското Colegio de Geografos за професионалния географ: "...пространството се разчленява и организира териториите, географът анализира разбирането и дешифрирането на територията...Създава се професионалист, най-капацитетен върху територията..."(2003).

Една от новите пространствени реалности е изучаването на локално-руралното развитие. За България, предвид грубата грешка с насаждането на „селското стопанство” и на „селските райони”, западният, конкретно в случая испанският, опит е особено полезен. Много автори противопоставят връзките „локално - рурално” на глобализацията. Така се предефинира нуждата на обществото от географите, модернизират се и другите науки за територията. Тази универсална проблематика „помирява” физическата и хуманитарната география (Lopez Ontiverus, 1996), държейки сметка за отношенията между генерализацията и специализацията (Gomez Mendoza, 2001). Сътрудничеството минава през антропоцентрични критерии, независимо дали географията се разбира като хуманитарна

³ Подобна дискусия има и в нашата география. Към това се прибавя и проблемът за ландшафта, околната или о(б)кръжаващата среда (бел.ред.)

или общо като география (Capel, 1998). „Географията е по същество хуманитарна география, и също, по същество е регионална география” (Garcia Fernandez, 2001). От това излиза, че физическата география не може да е география на физическата среда, а по-скоро се интересува от връзката на социалното и физическото (Ortega, 2000). Тези общи вътрешни географски интереси за връзките между природата и обществото (Unwin, 1995), независимо дали са мит или реалност, съдържат желанието да се изследва хуманизиращото се пространство с глобалното общество. Това е основното. Особено отношението „човек - среда”, „урбан - рурал” и разбира се „глобално - локално”.

С особена загриженост се гледа на разработките на дипломиращите се студенти, на използването на ГИС. Няма съмнение, че целта е различните географи да припознаят една обща тематика и така да я предложат и дори наложат на обществото, с което ще увеличат своя авторитет. И за географията и за територията се казва (Capdepon, 2004), че не е нужно разделение и разпарцелиране, а напротив, нужен е интегрален подход⁴. Актуалният еkleктизъм позволява да се разработи схема на същността и приносите на различните географски парадигми. Територията се интерпретира като една система, чиито парадигми съответстват на връзките между различните дялове на географията. Доброто планиране става все по-актуално при географското разбиране на пространството. В противен случай, както казва Айнщайн, когато не се мисли за бъдещето, то идва веднага.

Предложената картина на възгледите за пространството няма претенциите да отразява пълно или анализира богатата палитра от възгледи на нашите колеги от Испания. Различният философски фундамент прави западните географии трудни за разбиране от източните и особено от българските географи, чието професионално верую е градено на основата на марксистко-ленинската философия от съветски тип. В този смисъл цитираният по-горе марксизъм е толкова различен от традиционните наши представи, колкото и еврокомунизмът на Сантяго Карильо и тръгналите след него бяха отричани и осъждани в Източна Европа. Тук е ясно кой е планината и кой е Мохамед. В този смисъл се надявам да бъда полезен.

⁴ Затова през последните години в западната география като цяло се дискутира въпросът за интегрираната или интегриращата география (бел.ред.).

Литература

Върбанов, Ив., Философски проблеми на социалните науки: XVII век - начало на XX век, Свищов, 2005

Albet, A., La nueva Geografía regional o la construcción social de la región, Anales de Geografía de la Universidad Complutense, 1993, N13

Albet, A., Geografía postmodernisme, Geografía postmoderna: aportacions al debat, Documents d'Anàlisi Geogràfica, 1994, N24

Arroyo, F. y Perez, A., Reflexiones sobre el espacio geográfico y su enseñanza, Estudios Geográficos, 1997, N229

Barnes, T. y Gregory, D., Reading Human Geography. London, Arnold

Boira, J.V., El estudio del espacio subjetivo /Geografía de la percepción y del comportamiento: una contribución al estado de la cuestión, Estudios Geográficos, 1992, N209

Capel, H., Una Geografía para el siglo XXI. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales, 1998, N19

Clua, A. y Zusman, P., Más que palabras: otros mundos. Por una Geografía cultural crítica. Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles, 2002, N34

Chorley, R., Nuevas tendencias en Geografía, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1975

Chorley, R., Haggett, P., La Geografía de los modelos socioeconómicos. Madrid. Instituto de Estudios de Administración Local, 1971

Colegio de Geógrafos: El Desarrollo Local: ámbito de trabajo del geógrafo Profesional, 2003

Constanla Vega, X., La condición de la Geografía: una introducción a la obra geográfica de David Harvey. XVIII Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles, Univ. de Barcelona, 2003

Coscuela, A., Darrera els postmodernists, Documents D'Anàlisi Geogràfica, 1994, N24

Estebanez, J. El carácter de la geografía. Geografía Humana, Madrid, Pirámide, 1990

Estebanez, J., La geografía hoy, un reto educativo en el marco de la reforma educativa, III Jornadas de Didáctica de la Geografía, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1996

Estebanez, J. y Perez, C., El espacio en los enfoques geográficos recientes, Espacio y organización social, Madrid, Universidad Complutense, 1990

Folch-Serra, M., Estancia de David Harvey en Gerona, Documents d'Anàlisi Geogràfica, N30

García Fernández, J., Geografía física o ciencias naturales. Investigaciones Geográficas, 2001, N25

García Ramón-D., Teoría y método de la Geografía humana Anglo-Saxona. Barcelona. Ariel
Gómez Mendoza, M-D., Actualidad de la geografía regional. Eria, Revista de Geografía, 1985, N19-20

Gómez Mendoza, M-D., La Geografía Española: final y principio de capítulos, Actas del XVII Congreso de Geógrafos españoles, Oviedo, 2001

Habermas, J., Conocimiento e interés, Madrid. Taurus, 1982

Habermas, J., Teoría de la acción comunicativa, Madrid, Taurus, 1988

Harvey, D., Urbanismo y desigualdad social, Madrid, Siglo XX, 1977

Harvey, D., The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Oxford, Basil Blackwell, 1989

Harvey, D., Espacios de esperanza, Madrid. Akai, 2003

Kemmis, S., La investigación-acción y la política de reflexión. Desarrollo profesional docente: Política, investigación, investigación y práctica. Madrid, Akai, 1999

Lacoste, Y., La géographie, Paris, Maspero, 1976

Lopez Ontiveros, A., Evolución reciente de la investigación geográfica española. Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles, 1996, N21-22

Munoz Himenez, J., Paisaje y Geografía. Arbor, 1989, N518-519

Nogue, J., Espacio, lugar, región: hacia una nueva perspectiva geográfica regional. Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles, 1989, N9

Olcina, J., La geografía hoy: Reflexiones sobre el pensamiento geográfico, la región y la docencia de la geografía. Investigaciones geográficas, 1996, N16

Olcina, J., y Rico, A.M., La enseñanza de la geografía: realidades I propuestas. Estudios de Ciencias Sociales, 1998, N8

Ortega Valcarcel, J., Los horizontes de la geografía. Teoría de la Geografía, Barcelona, Ariel, 2000

Panadero, M., La dimensión temporal en la conformación del espacio geográfico /Leyendo a Milton Santos/. Lecturas geográficas Homenaje al profesor Jose Estebanez, Madrid, Editorial Complutense, 1999

Panadero, M., Milton Santos /1926-2001/. Su presencia en la geografía española. Estudios Geográficos, 2002, N245

Pillet Capdepon, F., El espacio y la influencia de Milton Santos. América Latina: Lógicas locales y lógicas globales, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1999

Pillet Capdepon, F., El espacio geográfico en el postpositivismo. Scripta in memoriam. Homenaje al profesor Jesus Rafael de Vera Ferre. Universidad de Alicante, 2001

Pillet Capdepon, F., El espacio geográfico y el estudio del espacio humanizado en la sociedad global. Estudios Geográficos, 2003, N 250

Pillet Capdepon, F., La geografía y las distintas acepciones del espacio geográfico, Investigaciones Geográficas, Instituto Universitario de Geografía, Universidad de Alicante, 2004, N34

Sala, M., Batalla, R.J., Teoría y métodos en Geografía física. Madrid. Síntesis, 1975

Santos, M., Nuevo orden internacional y reorganización espacial. Urbanización, subdesarrollo y crisis en América Latina. Albacete. Seminario de Geografía, 1988

Santos, M., Por una geografía nueva. Madrid. Espasa Universidad, 1990

Santos, M., A natureza do espaço, Sao Paulo, Hucitec, 1996

Santos, M., El territorio: un agregado de espacios banales: América Latina: Lógicas locales, lógicas globales. Cuenca. Universidad de Castilla-La Mancha, 1999

Santos, M., Silveira, M.L., Más allá de las metáforas. Una geografía de la globalización. Estudios Geográficos, 1998, N230

Schaefer, F., Excepcionalismo en Geografía. Barcelona, Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1974

Soja, E.W., Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory, London. Verso, 1989

Unwin, T., el lugar de la geografía. Madrid. Ctedra, 1995

Zusman, P., Milton Santos, Su legado teórico y existencial /1926-2001/. Documentos d'Análisis Geográfica, 2002, N40

Съвременно развитие на антропогеографията⁵

Петър Стоянов, Софийски университет

Modern Development of Anthropogeography

Petar Stoyanov, Sofia University

Abstract: Anthropogeography is one of major branches in modern geography. Emerged at the end of 19th century in German geography, today it is wide spread in all geographic schools, though with different names: Anthropogeographie/Humangeographie, human geography, geografia humana, geographie humaine, социально-экономическая география, общественная география and so on. A plenty of definitions exists about its research subject: space-man relations, spatial organization of human actions, and spatial organization of society. In anthropology it is a branch dealing with geographic distribution of human beings.

Anthropogeography went several periods of development depending on domination of leading paradigms, concepts and approaches. Accordingly an attempt will be made in this study to define the most important paradigms, respectively periods of modern anthropogeography: geodeterministic; spatial-scientific; possibilism; cultural landscape; functional phase; phase of social geography; scientism approach to economic and social geography; phase of behavior and decision making approaches; humanistic geography; qualitative social geography; oriented to action paradigm and so on.

Keywords: Geography, Anthropogeography, Paradigms, Approaches in Human Geography

Антропогеографията е една от най-значителните части на географията, извършила прелом в развитието на последната. Нейната поява в края на XIX в слага край на дебатите за чисто природния характер на географията, трайно настанява човека/обществото в научните географски изследвания. Това развитие е изключително важно за утвърждаването на географията като наука, за вътрешното ѝ реструктуриране, за приложната ориентация на изследванията ѝ. Антропогеографията дава отговор на въпроси, които не могат да дадат традиционните географски дисциплини. Но и самата антропогеография претърпява сериозни промени във възгледите, подходите и методите на изследване, теориите и концепциите.

⁵ Публикувано в електронното списание „Онгал”, 2015, бр. 11. Антропогеография и съвременност
<http://www.spisanie.ongal.net/broi11.html>

Малко са монографичните изследвания за епистемологията на антропогеографията и нейните еквиваленти в различните географски школи. Повечето от тях са включени в увода на учебници за ВУЗ или в географски енциклопедии:

- В немската география: Fr. Ratzel (1882–1891), O. Maull (1932), H. Heineberg, (2003, 2007): W. Schenk&K. Schliephake (2005), H. Gebhardt&Glaser R. (2007) и др.;
- Във френската география: Franck Debié (1995), Jean-Paul Charvet&Michel Sivignon (2008) и др.;
- В англоамериканската география: Johnston, R.J. (1983), Cloke, Paul J., Crang, Philip, Goodwin, Mark (2004), Cloke, Paul J., Crang, Phil; Crang, Philip, Goodwin, Mark (2005), Daniels, Peter, Bradshaw, Michael, Shaw, Denis J. B., Sidaway, James D. (2004), Flowerdew, Robin, Martin, David (2005), Moseley, William W., Lanegran, David A., Pandit, Kavita (2007), Johnston, R.J. (2009) и др. У нас вероятно най-известен е руският превод на книгата на R. J. Johnston (1983): *Geography and Geographers. Anglo-american Human Geography since 1945 Second Edition*. Edward Arnold. London, 1983;
- В руската география: А. А. Крубер (1925), Л. Д. Синицкий (1923), Э. Б. Алаев (1983), Д. В. Николаенко (1984), Ю. Н. Гладкий (2010) и др.

Най-голям, разбира се, е броят на научните статии, посветени на тези въпроси в списания или други научни издания. Голям е и броят на монографиите и учебниците по отделни дисциплини на антропогеографията. По разбираеми причини всички те не могат да бъдат приведени тук.

Целта на настоящото изследване е да се проследи състоянието и съвременното развитие на една от важните географски дисциплини, каквато е антропогеографията, в големите географски школи.

Изследването е структурирано в следните главни раздели:

- Възникване и географски школи в антропогеографията;
- Място на антропогеографията и съставни дисциплини;
- Развитие на изследователските концепции/парадигми в антропогеографията.

1. Възникване и географски школи в антропогеографията

Географията на човека или антропогеография (от гр. anthropo=човек) възниква в немската географска школа. Наред с физическата география, тя е втората голяма част на общата география. Като основатели на антропогеографията се считат класиците на научната география от XIX в - А. фон Хумболт, К. Ритер, Фр. Ратцел.

Александър фон Хумболт (Alexander von Humboldt, 1769-1859), напр. отделя взаимодействията (каузалност) между човек и природа. На Хумболтовото изложение, проведено през 1999 г. в Германия, се прави заключението, че при него не става въпрос за ново откритие или изобретение, а за показване на взаимозависимости в природата, при което човекът се схваща като част от нея, че взаимодействията между отделните фактори в рамките на природата (растения, животни, климат и т.н.) и влиянието на човека е същинската тема в трудовете му. Хумболт днес се счита повече от всякога за модерен, неговите хуманистични идеали служат като образец за мирно съвместно съществуване на народите, неговите предупреждения за негативните въздействия на човека върху природата могат да имат значение в дискусиата за устойчивото стопанисване, а неговото комплексно, цялостно подхождане към природно-пространствените въпроси карат някои изследователи днес да го считат за основател на екологичния подход, дълго време преди да бъде характеризирано понятието „екология”.

Карл Ритер (Carl Ritter, 1779-1859), който е автор на 19 тома „Земезнание”, вижда в Земята „дом за възпитание на човека”. За най-голяма заслуга на Ритер се счита обаче институционализирането на географията. Иначе в научно отношение и до днес се оспорва приносът му, въпреки че на него за пръв път се удава да легитимира географията наред с историята като самостоятелна наука. При това телеологията, т.е. вярата че природата и човешкото действие подлежат на божествено насочване и, че човек и природа се стремят към хармонично състояние на равновесие, е основната идея на земезнанието на Ритер, което е в традицията на учението за предопределеността. В своя главен труд „Географията по отношение на природата и историята на човека, като сигурна основа на изследването и преподаването” (Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen (...), 2 Bände 1817-18), който му осигурява назначаването в Берлин, той се опитва да обоснове индивидуалността на земните пространства с тяхното културно-историческо развитие. То-

ва че за Ритер Земята е „дом за възпитание на човека”, го свързва с идеите на Хердер, а чрез емпиричната си натурфилософия – с по-силното подчертаване на реалната физическа природа. В по-ново издание на своето „Земезнание” (1822-59) той се опитва да преработи разсъжденията си за това. В резултат, до смъртта му възниква монументален труд от около 20 хил. страници, но с фрагментарен характер. Затова и много различно се оценява приносът на Ритер за географията, като най-често надделява виждането, че „преди всичко той я издига философски”. С това географията на Ритер се счита, че стои в края на една и в началото на друга географска традиция.

Като цяло мястото на човека в географията и неговото отношение с околния свят до тогава се разглежда от природонаучни аспекти. Към водещите представители на този възглед се отнасят географите с биоложко образование Алфред Кирххоф (Alfred Kirchhoff, 1838-1907) и Фридрих Ратцел (Friedrich Ratzel, 1844-1904). Ратцел със своята „Антропогеография” в два тома (1882-1891) и „Политическа география” (1897) става същинският основател на „географията на човека” (*антропогеография*).

По време на живота и дейността си Ратцел се счита вече за влиятелен германски географ, който събира около себе си голям кръг ученици и получава широка известност в чужбина (вкл. в България). Впечатляващ е размерът на неговите публикации (около 1200), които остават като ценно наследство и позволяват още да се дискутира по неговото творчество. И днес множество географски катедри в Германия, Австрия, Швейцария носят името „антропогеография”.

В своя труд „Антропогеография” в 2 тома, публикувани 1882 и 1891 г., Ратцел прилага два подхода, които се различават. Според Р. Хартсхорн (1939), в първия том Ратцел систематизира своя материал „широко по отношение на природните условия върху Земята, по отношение на човешката култура”, при което преработва идеите на Карл Ритер, докато в т. 2 „самият Ратцел широко обръща процеса”; също че т. 1 е съществено динамичен, „приложение на географията към историята”, докато т. 2 е статичен и разглежда „географското разпределение на човека”.

Днес антропогеографията е широка разпространена във всички останали географски школи, макар и с различно название. В хода на интернационализацията, названието

антропогеография от немската география бива заместено в англоамериканското пространство с human geography, в романоезичното – с geografia humana (исп.), geographie humaine (фр.). Дори в резултат на това разпространение, в немската география названието антропогеография все повече се измества от хуманогеография (Humangeographie) или двете се употребяват синонимно (Anthropogeographie= Humangeographie). W. Schenk&K. Schliephake (2005, 34) отбелязват, че комбинацията “human” и “geographie” е филологично неправилна, доколкото първата част е от латински, втората от гръцки. Също и семантично комбинацията е неправилна, доколкото в съвременния италиански “human” означава „човешки, достоен човешки, хуманен”.

В Русия и у нас, след продължително използване на понятието антропогеография до Втората световна война, на преден план излиза икономическата география (ИГ), през 70-те години последната се „обновява” до социално-икономическа география (СИГ), а в най-ново време – успоредно върви и понятието обществена география (ОГ).

Различни са възгледите за обекта и предмета на изследване на антропогеографията, въпреки ясно изразената свързаност с човека: отношения природа/пространство-човек или по-точно пространствената организация на човешкото действие, пространствената организация на обществото и др. Антропологията също счита антропогеографията за свой клон, занимаващ се с географското разпространение на човека. Това схващане виждаме днес в англоамериканската антропология като:

- „the study of the geographic distribution of humans”;
- „the science of human species as to geographical distribution and environment. Broadly, it includes industrial, commercial, and political geography, and that part of ethnology which deals with distribution and physical environment” (<http://www.webster-dictionary.org/definition/Anthropogeography>).

Антропогеографията на Ратцел все пак получава различно по-нататъшно развитие в отделните географски школи. Това важи и за географията в България.

В *руската географска школа* в края на XIX и началото на XX в също има големи антропогеографи, които успяват да преодолеят детерминистичните уклони на немските антропогеографи: А. А. Крубер („Общо земезнание. Био- и антропогеография”, 1925 г.), Л. Д. Синицкий („Очерци по общо земезнание; Антропогеография”, 1923). Както констатира Н. С. Мироненко (2001, с. 15), традициите в антропогеографията в Русия биват по-късно прекъснати в Съветския съюз по политически причини. На преден план излиза ИГ, даже географията на населението започва да се разглежда като част от ИГ. Човекът се оценява предимно като производителна сила или в най-добрия случай като потребител. Антропогеографите биват обвинявани, че пренасят естествените закони на борбата за съществуване в биологичния свят върху човешкото общество. Стига се и до географски волунтаризъм (крайният случай е отказ от каквато и да е проява на влияние на природните условия върху общественото развитие). Антропогеографията бива наричана немарксистка. През 40-те години все пак се правят опити за връщане към принципите на антропогеографията в работата на известния географ Р. М. Кабо „Природата и човекът в техните взаимоотношения като предмет на социално-културната география” (1947 г.), но в този период стартират големи проекти за усвояване на природата („преобразуване на природата”) и статията се оказва в разрез с идеологията.

Във *френската географска школа* Пол Анри Видал дьо ла Блаш (1845-1918) през последните години на XIX в и първите на XX в. адаптира своята „география на човека”/ géographie humaine (повлияна от Фр. Ратцел, но в стремеж за дистанциране от нея) към описанието на малки региони (pays), т.е. тя има и регионално-географска насоченост. По време на своята кариера той разработва цяла система от регионални концепции. Шедьовърът на Видал дьо ла Блаш е „Картини от географията на Франция”(1903). В нея в частност той привежда мисълта на известния историк Жул Мишле: „Франция е личност”. В тази школа на „географията на човека” действително се отделя значително място и на човека, на начина на живот (genre de vie), но преди всичко от гледна точка на възможностите (Христов, Т., 1972, вж също т. 3. „посибилитизъм”). Първата черта на френската школа е хуманистичният подход, втората – голямото изкуство на описанието.

Като синтетично изражение на взаимодействието на природата и човека в хода на адаптацията на човека към природата, Видал дьо ла Блаш счита „начина на живот”, който той нарича „първична основа на предмета на изследване”. Трябва да се има предвид, че

географите от френската школа изучават на първо място външното влияние на дейностите на човека върху ландшафта. Затова при цялото си название „география на човека“, в трудовете на школата се прави акцент върху сферата където човекът по-тясно от всичко е свързан с природата, повече от всичко зависи от нея. От тук произтича пристрастието към описанието на архаичния начин на живот.

Влиянието на географската среда върху развитието на човешкото общество има последователи и в *англоамериканската география* (енвайрнментализъм, географски детерминизъм) в лицето на У. М. Дейвис, Е. Ч. Симпъл, Е. Хънтингтън. Но тук източникът е трудът на Ч. Дарвин „За произхода на видовете“ (1859). Уилям Морис Дейвис (1850-1934), основател на Американската асоциация на географите и често наричан бащата на американската география, създава известния модел на цикличното развитие на формите на земната повърхност. В неговия труд от 1906 г. като ядро на географията се посочва изучаването на взаимоотношенията между природната среда – аргумента (управляващия агент) – и поведението на хората – функцията (Stoddart, 1966, Martin, 1981).

Директен последовател на Ратцел обаче е Елен Чърчил Симпъл (1863-1932), която посещава неговите лекции в Лайпциг. По-късно тя преподава в Чикагския и Оксфордски университети, става един от основателите на Американската асоциация на географите. В своя труд „Влияния на географската среда на основата на Ратцеловата система на антропогеографията“ (Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geography, 1911), тя описва хората и свързаните с тях ландшафти, разделящи света на ключови типове среда. Симпъл отделя 4 типа влияние на физическата среда: директни физически въздействия (климат, надморска височина); психически въздействия (култура, изкуство, религия); икономическо и социално развитие (ресурси и препитание); движение на хората (природни бариери и пътища, като планини и реки). Нейните теории обаче биват критикувани като прекомерно опростяващи въпросите на формирането на расите чрез природата ("Man is the product of the earth's surface.", 1911, 1). В по-ново време нейните трудове се преоценяват, тъй като разглежданите от нея въпроси са централни в т. нар. политическа екология.

В подобна посока работят също Елсуърт Хънтингтън и Грифит Тейлър. Хънтингтън разработва концепцията за зависимостта на цивилизацията и нейното развитие от климата и неговата промяна. Според Р. Д. Джонстън (1987, 63) вероятно най-смелият защитник на географския детерминизъм е австралийският географ Гр. Тейлър, който със своите идеи предизвиква гнева на политиците заинтересовани от усвояването на вътрешността на Австралия.

В *българската география* главен последовател на Ратцел е Анастас Иширков (1868-1937 г.). Той е основоположник на антропогеографията в България (а и на географията у нас), специализира през 1892 г. славянска филология в Лайпциг, където посещава и лекциите на Фр. Ратцел. През 1895 г. защитава докторска дисертация на тема „Южна България“ при проф. Фр. Ратцел (Пенков, Иг., 1987). От 1898 г. е назначен за редовен доцент по география и обща етнография в Софийския университет. От 1903 г. е извънреден професор, а от 1909 г. редовен професор в катедра „Обща и културно-политическа география“ в Историко-филологическия факултет. Ръководител е на катедрата и едновременно създава и оглавява Географския институт на университета (1898), днешния Геолого-географски факултет. Полага основите на почти всички географски дисциплини и направления на географската наука в България. Автор е на 10 книги на български език, 8 на френски, 4 на немски; по една на руски, унгарски и чешки език. Публикува 143 статии на български език и 26 на чужди езици (вж Научни трудове на проф. Анастас Иширков. Известия на БГД, кн. I, 1933, IXX). Последователи на А. Иширков са Иван Батаклиев, Гунчо Гунчев, Атанас Бешков, Любомир Динев, Михаил Мичев, Игнат Пенков и др.

Антропогеографията продължава да се развива у нас до края на Втората световна война, след което под съветско влияние и тук на преден план излиза ИГ. По повод 75-годишнината на проф. Иг. Пенков (1911-2004) са публикувани биографични данни за автора в известни географски издания, където се отдава заслужено внимание на юбиляра за приноса му в българската география, вкл. и за антропогеографията (като специалист във Виенския университет той възприема тези идеи от Хуго Хасингер и ги прилага при изследването на културния ландшафт). Все пак по наши наблюдения, Иг. Пенков счита този период от творчеството си като „отклонение“.

През 70-те години Т. Христов и М. Бъчваров под съветско и донякъде европейско влияние застъпват възгледа за прерастване на ИГ в СИГ. Опити за възстановяване на антропогеографията у нас под формата на хуманитарна география (ХГ) правят В. Бояджиев и М. Бъчваров през 90-те години с учебника за СОУ „Хуманитарна география на България” . По-късно тези опити се продължават само от В. Бояджиев в началото на новия век. През 2004 г. авторът на настоящото изследване, съвместно с М. Бъчваров и А. Дерменджиев започват периодичното издаване на сборник с научни статии „Социална и културна география”, а от началото на 2014 г. влиза в действие и сайт със същото име (www.soccultgeo.eu).

Хуманитарната география получава все пак най-широко развитие в Русия („гуманитарная география”). Тук тя се разбира като интердисциплинарно направление, изучаващо различните начини на представяне и интерпретиране на земните пространства в човешката дейност, вкл. мислената дейност. ХГ се развива във взаимодействие с такива научни области и направления, като когнитивна наука, културна антропология, културология, филология, политология и международни отношения, геополитика и политическа география (ПГ), изкуствознание, история.

Терминът „гуманитарная география” е въведен в руската география за пръв път през 1984 г. от съветския (тогава) географ Д. В. Николаенко като опит да се създаде нова(!) дисциплина (география на човека) в опит да се противопостави на крайното икономизиране на съветската неприродна география. Но предложението му тогава не получава съществена подкрепа и развитие. В края на 90-те години терминът е взет от руския географ Д. Н. Замятин за обединяване на самостоятелните направления, които имат много общи черти в методологията на изследване.

В англоезичната литература терминът хуманитарна география (*humanitarian geography*) не получава разпространение, главно поради наличието на установените термини *humanistic geography* и *human geography* (в Русия схващана и като обществена география като цяло, вж по-долу). Представителите на обществената география в Русия считат, че терминът започва да се използва изключително в контекста на когнитивната география, което предизвиква техния рязък протест. За обърканата ситуация тук говори и диспутът за името. Така, Ю. Н. Гладкий нарича това некоректно «приватизиране» на

термина. Съответно, под „гуманитарна география” Ю. Н. Гладкий разбира руския аналог на *human geography*, т.е. разширена обществено-хуманитарна география, тъй като друг допустим превод на руски език на това понятие, според него няма. Но някои руски автори считат, че хуманитарната география е дословен превод на *human geography* на руски език, но не отговаря съдържателно на обществената география, тъй като последната разглежда само част от въпросите отнасяни към *human geography*.

Също в руската география до скоро ХГ се считаше често погрешно като синоним на културната география (КултГ) или на социалната география (СоцГ). Забележително е, че в гореспоменатия руски превод на книгата на Johnston, R.J. (1983): *Geography and Geographers. Anglo-american Human Geography since 1945 Second Edition*. Edward Arnold. London, 1983 (Р. Дж. Джонстон. География и географы. Очерк развития англо-американской *социальной географии* после 1945 года. М., Прогрес, 1987) ясно се вижда, че *human geography* е представена като социална география!). Днес за разлика от КултГ, ХГ може да включва в руската география различните аспекти на политическата, социалната и икономическата география, разбирани като дисциплини свързани с интерпретацията на земни пространства. Тук ясно се вижда, че няма ясни виждания за разделение на труда между общата и регионалната география при разрешаването на въпроса за класическата дихотомия: пространството на човека vs човекът в пространството.

Също в руската география като основна част на ХГ се счита и т. нар. имагинална география (география на имиджа), която е силно приложно ориентирана в сферата на маркетинга на територии, страни, региони и места, с разработването на имидж на територията в рекламата, бизнеса, туризма, инвестиционната дейност. Д. Визгалов в своята книга „Брандинг на града” (2011) сочи, че се опира в голяма степен на ХГ, отколкото на традиционния маркетинг. Разбира се голямо приложение тя намира и в образованието („създаване на географски образи”).

ХГ има и институционализация в Русия – сектор „Хуманитарна география” в Руския научно-изследователски институт за културното наследство „Д. С. Лихачов” (Институт за наследството), преобразуван през 2011 г. в Център за хуманитарни изследвания на пространството. От 2004 до 2010 г. секторът издава ежегоден

алманах «Гуманитарная география». През 2012 г. Центърът за хуманитарни изследвания на пространството започва да издава електронното списание «Культурная и гуманитарная география» (<http://gumgeo.ru/index.php/gumgeo>), включен в Руския индекс за научно цитиране (РИНЦ).

По-различно и по-сериозно стоят нещата с развитието на *обществената география* (ОГ), която руските автори М. Д. Шарыгин и В. Д. Столбов (2006) представят също като еквивалент на англоезичната *human geography*. След възникналата дискусия, М. Д. Шарыгин (2015) смята че руските географи са повече склонни към името ОГ, отколкото ХГ. Всъщност на руската ОГ би съответствала в англоамериканската география една *societal geography*, но такова понятие не е въведено, а се налага *social geography* (все пак науката за изследване на обществото е социологията и съответно в географията трябва да е социалната география!).

За пръв път въпросите за същността и структурата на ОГ в руската география се разглеждат от В. М. Гохман (1984). Последван е по-късно от социалгеографа А. А. Анохин (1987). Но ОГ изживява истински бум едва през 90-те години и началото на новия век: В. Н. Каледин (2005), Ю. П. Михайлов (2005), а трайно в медийния ландшафт се е установява М. Д. Шарыгин (2005, 2007, 2014, 2015). Той обаче е на мнение, че този клон на географията е все още в процес на формиране в бъдещето. Появата и развитието на ОГ се обяснява от нейните привърженици като резултат на еволюцията: след продължителното икономизиране на географията чрез ИГ, последва социологизиране чрез СИГ и най-последно хуманизиране чрез ОГ.

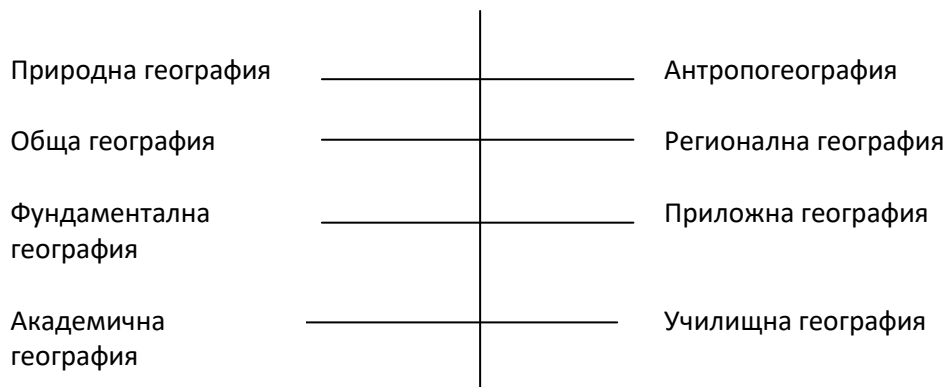
У нас, предвид на това, че рускоезичната географска литература широко се ползва, през последните години понятието обществена география все повече навлиза, вървейки успоредно или даже опитвайки се да измести СИГ (М. Русев, 2008, хабил. труд на А. Дерменджиев, 2010 и др.).

2. Място на антропогеографията и съставни дисциплини

2.1. Място на антропогеографията в системата на географските науки

Въпросът за мястото на една (географска) дисциплина е важен методологичен въпрос, тъй като от това зависи какви теории и концепции, подходи и методи ще бъдат въведени в научното изследване. В отделните географски школи намираме различни възгледи за това.

За да се разберат по-добре същността и задачите на антропогеографията, които ѝ се възлагат, ще бъде най-добре да се проследят дискусиите за структурата на географската наука. Още пионерните идеи на К. Ритер в книгата му „Географията по отношение на природата и историята на човека, като сигурна основа на изследването и преподаването” („Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen”, 2 Bände 1817-18) формулират разбиране за географията, което господства дълго време: отношението „човек-природа”. То е ядро на географските изследвания, където физическата география и антропогеографията са неразделно свързани. Същевременно Ритер подчертава образователното съдържание на тематично/секторно сравняващата и регионално сравняващата география. От идеите на Ритер може да се установи единството на географията като историко-генетично насочена наука, разположена между обществените и природните науки, но също и нейната диференциация, с очертаващи се дуализми (според W. Schenk, 2005, S. 26 *четири дуализма*, които той нарича „четворен кръст на географията”, вж фиг. 1).

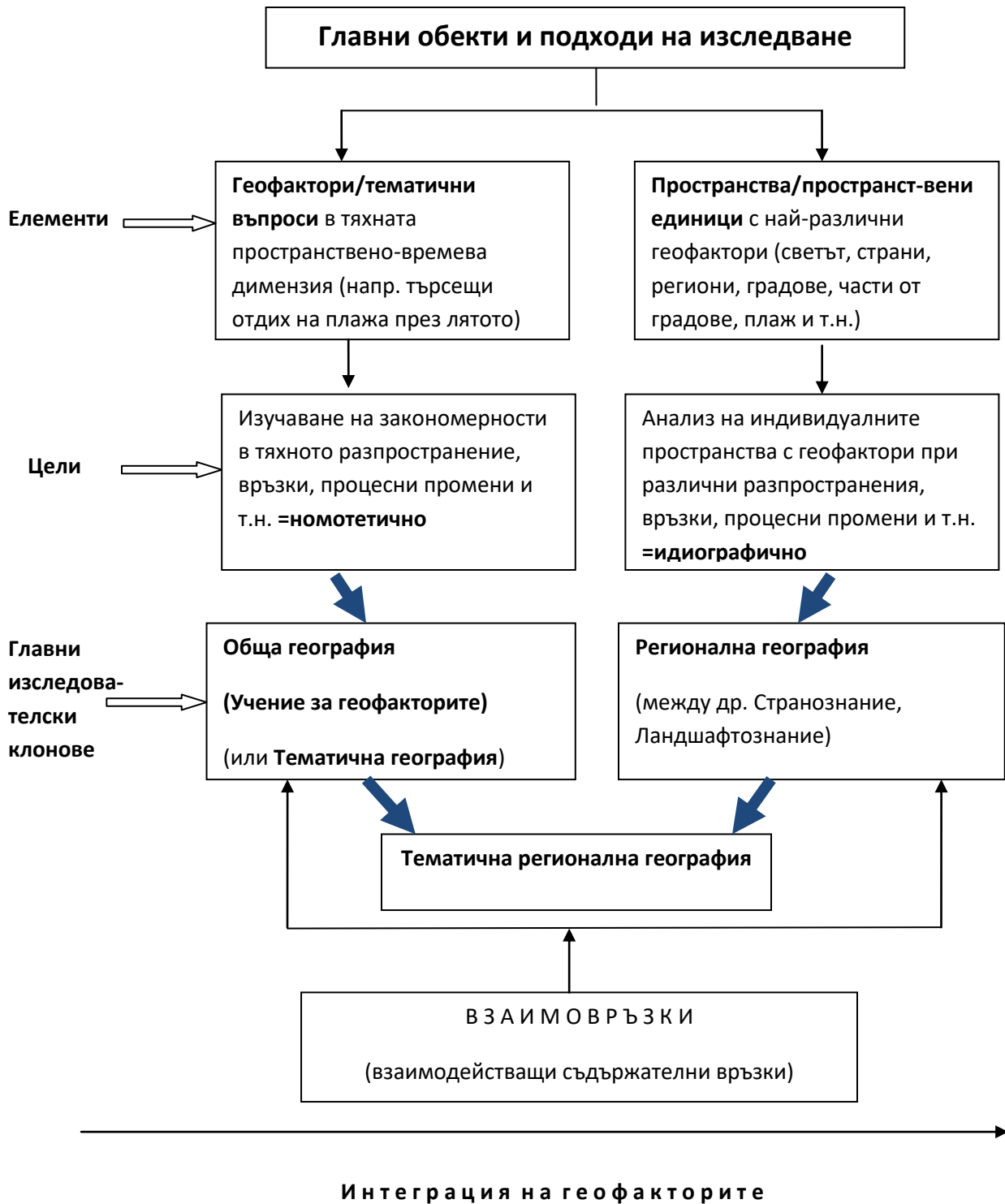
Фиг. 1. „Четворен кръст на географията” и място на антропогеографията

Изт.: Съставено по W. Schenk, 2005

Дуализъм 1: Природна география – Антропогеография. Двете се различават в своята методология, прилагани методи, както и научни аргументи. Природната география, следва подобно на природните науки, обикновено по-скоро емпирично-аналитичен подход на изследване. Чрез поставяне на проблем се разработва изследователска хипотеза, която обосновава методите на изследване и цели чрез доказване или отхвърляне на хипотезата да се формулират („твърди”) закономерности. Обществените (духовно-научни, хуманитарни) изследвания се извършват основно херменевтично (*херменевтика*: наука за обяснението на текстове, по името на гръцкия бог на ораторското изкуство), т.е. чрез интегриране на човешките разсъждения. Човек има широки възможности за действие, като при това могат да се използват и природонаучни методи за да се формулират максимални закономерности. Резултатите са „меки”, тъй като става въпрос за широко поле за интерпретация (както при оценка на статистика, така и на текст).

Дуализъм 2: Обща география – Регионална география. Той се гради върху противоположността на номотетиката и идиографията. *Номотетичното изследване* (гр. *nomothesis* – изграждам закони) цели формулирането на общовалидни заключения и накрая – на модели, чието изграждане е възможно само чрез рекурс върху общи феномени, при което се изключват страничните условия. От тук висока е степента на абстракция. *Идиографич-*

ните анализи (гр. *idios* - собствен, *graphei* – описвам) разглеждат индивидуално-описателното в изследваното пространство. Напр. при географията на селищата при първия случай става въпрос за изследване на основни подходи на адаптация на заселващия се човек към природното пространство, във втория – за специфични по региони решения.

Фиг. 2. Различия и връзки между общата и регионалната география

Изт.: Н. Heineberg, 2003 (леко променено от автора)

Н. Heineberg (2003, 2007) в своята книга „Въведение в антропогеографията/ хуманогеографията” се опитва да представи двата подхода, на общата и на регионалната география (РГ) в сравнителен план, за да може да се схване разликата помежду им (фиг. 2). Следвайки традициите на немската география, той вижда ядро на общата география или тематична география – учението за геофакторите (природни и човешки). Очевидно антропогеографията трябва да се занимава с последните. Най-накрая той подчертава и връзката между общата и РГ в тематичната РГ.

Дуализъм 3: Фундаментална география – Приложна география. В географията формирането на този дуализъм е в непосредствена връзка с нарастването броя на дипломираните географи, които искат разглеждане на релевантни на пазара на труда въпроси (т.е. самореализация като географ) и използване на приложно ориентирани методи. Приложната ориентация в географията днес има конституиращ характер в смисъла, че вече не е възможна география без приложна насоченост. Обратно, историко-генетичното изследване днес се счита вече за по-малко приложно ориентирано и губи значение в рамките на антропогеографията спрямо насочените към реализацията сфери като икономическа и социална география, които адаптират методите на емпиричните социални изследвания за своите въпроси, както и за пространственото планиране.

Дуализъм 4: Академична география – Училищна география. С разделянето на подготовката на учители географи и географи за практиката, нараства броят на последните. Освен това, в училищната география все повече общата география измества регионалната география. Университетът поставя акцент на географските информационни системи (ГИС), статистическите методи и т.н. и по-малко на географската сфера. Все повече се раздалечават една от друга университетската и училищната география.

Какви са последствията от четирите дуализма? Географията днес е хетерогенна наука от множество дисциплини („единство в многообразието“) – наброяват се над 150 „географии” с намаляващо ядро от общи въпроси. Отношението „човек-природа” като централна сфера на географията е заменено с множество приложения от социален или природен вид, често свързано с оттегляне от конкретното пространство. Нарастват центробежните тенденции до разделяне на географски институти/факултети на природогеографски и антропогеографски или на още по-силно специализирани дисциплини, което означава автомар-

гинализация. Представителите на двата клона рядко се срещат на общи форуми, с изключение на общи конференции. Но и там те се разделят на секции. Често по-важните партньори са извън географията. W. Schenk (2005) използва следното удачно сравнение за ситуацията в географията: той я представя като един средно голям кораб, в който представителите на различните й дисциплини обитават съобразно своя размер различни по големина каюти (антропогеографите – в едната половина, а физикогеографите – в другата). В големия салон те се срещат рядко, за да изберат капитан, който да се грижи за курса на кораба (президентът на географското дружество). Единството е мит, по-скоро то се поддържа доколкото разделянето на компанията крие риск.

Силно плуралистичното развитие на географията днес изисква подходящ инструментариум за да се свърже в едно. При това се прави разлика между исторически израсналите направления на изследване и методичните подходи на изследване.

(1) Исторически израснали направления на изследване:

- ***Странознание/Регионална география:*** извършва пространствени/регионални анализи, особено чрез представяне на видимото с *идиографичен подход*;

- ***Общогеографски анализи:*** разработване на общовалидни закономерности и модели на процеси, т.е. прилагане на *номотетичен подход* в смисъла на непосредствено приложими фундаментални изследвания;

- ***Приложно-географски изследвания:*** свързване на пространственото представяне с общогеографските познания за целите на структурния анализ и преди всичко на целевото пространствено развитие на пространството (организация на пространството, пространствено планиране, респ. комунално, регионално и областно планиране).

Тези три направления са тясно свързани с

(2) Методични подходи на изследване:

- ***Физиономичен подход*** (гр. опознаване на телесността): как изглежда пространственият елемент, как може да се обхване и опише качествено (форма) и количествено (брой)?

-*Генетичен подход* (лат. опознаване на възникването): как са се развивали елементите, респ. пространството за даден период? Какви познания се получават от това?

- Разбиране на актуалните структури чрез анализи и диагнози (гр. анализ= разлагане, диагноза=разпознаване);

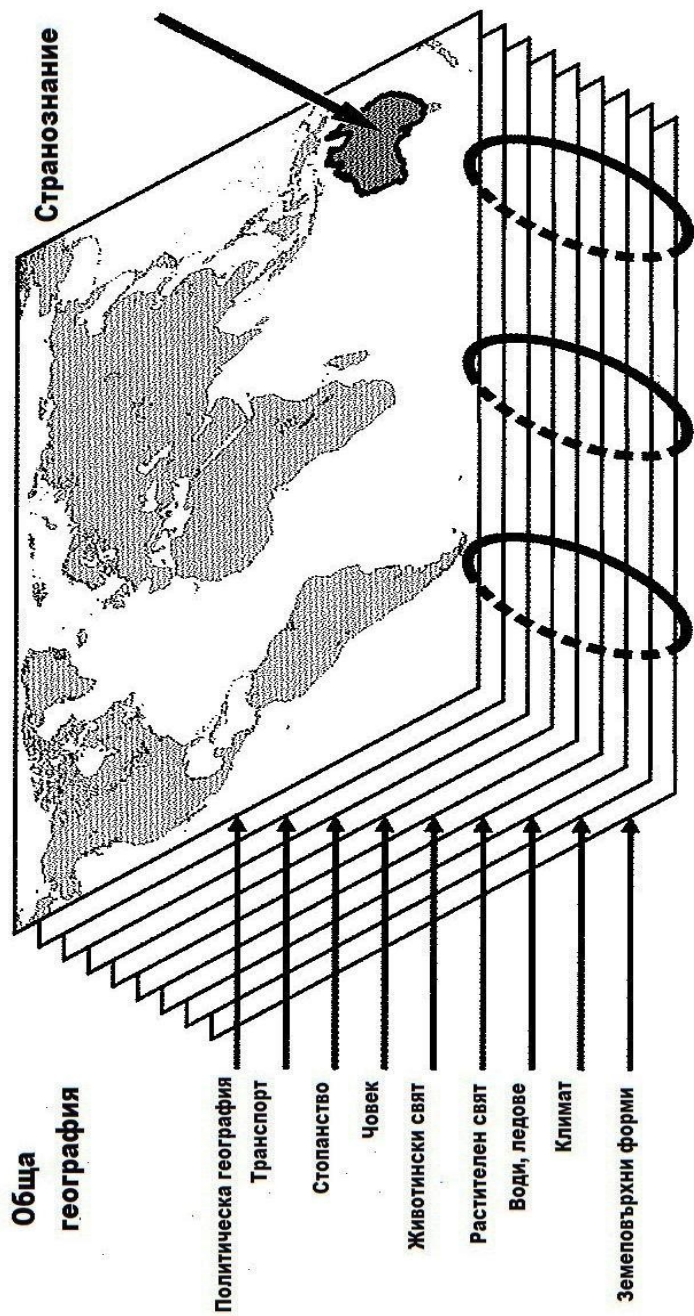
- Предвиждане на възможното бъдещо развитие (прогноза=гр. поглед в бъдещето).

-*Функционален подход* (лат. *fungi...functus* – действам): как се отразяват елементите, но и техните взаимодействия и промени (процеси, лат. *procedere*=крача напред) върху другите елементи, респ. засегнатите пространствени единици? Функционалната география, която оценява квантитативно, т.е. въздействието на процесите и целенасочените мерки върху пространственото развитие под влияние на физиономичните и генетични анализи е най-важното направление на изследване в европейската география от 70-те години на XX в. насам.

Като голяма призната заслуга на Алфред Хетнер (Alfred Hettner, 1859-1941) е създаването на основи за изграждане на *логическата структура на географията*, в която той отделя важно място и на човека и неговите дейности (самият Хетнер пише книга „Обща география на човека” в 3 тома (издадена след смъртта му): *Allgemeine Geographie des Menschen* (Bd. 1-3, 1947-57).

На базата на логическата структура на географията се основава и т. нар. „страноведческа схема”, която по-късно през 70-те години на XX в се оценява обаче като старомодна. Трябва да се отбележи, че „схемата” се разработва първоначално за учебни цели от Алфред Кирххоф (Alfred Kirchhoff, 1838-1907) през 1884 г., и се доразвива концептуално в рамките на методологията на географската наука от Алфред Хетнер през 1932 г. (от тук наричана „схема на Хетнер”, но би следвало да бъде „схема на Кирххоф-Хетнер”, а като се има предвид, че впоследствие над нея работи руският географ Н. Н. Барански, с варианти за град и регион и е известна у нас като „схема на Барански”, трябва да се отдаде заслуженото и на тримата и да се нарича „схема на Кирххоф-Хетнер-Барански”). Предвид на последователността в схемата (геология-морфология-климат-хидрография-почви-растителност-животински свят-човек-селища-земеползване-транспорт-стопанство-политическа подялба), Н. Н. Барански я сумира като обхващане на всичко, „от геологията

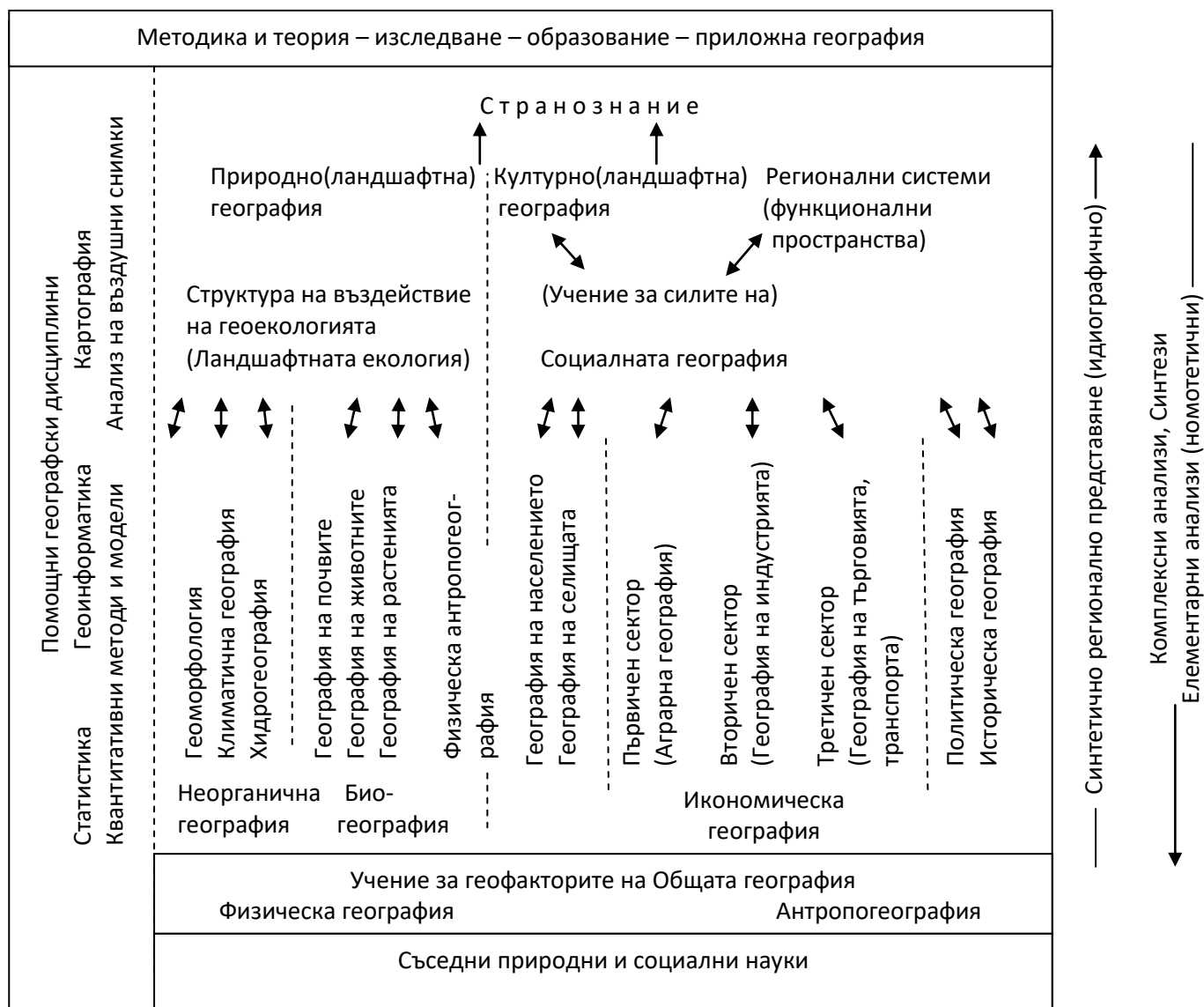
до идеологията” (т. е., „холизъм”). Схемата цели разглеждане на географските „неща” систематично – като се върви от природно-географските към *антропогеографските*, към логично „подреждане на пространствените неща” в едно произволно пространство (страни, ландшафти или региони). За разлика от общата география, която разглежда отделните геофактори, страноведческата схема се опитва да предприеме интегративен начин на разглеждане (считано днес като компилативна характеристика на отделните фактори). Отделните геофактори се представят като лежащи един над друг слоеве (откъдето тя се нарича също „слоест модел” или „слоеста концепция на Хетнер”, фиг. 3). Въпреки множеството критики по отношение на приложението на схемата, до днес тя е основата за подреждане на съставните дисциплини на географията. На практика слоевете се прилагат и при географските информационни системи (ГИС).

Фиг. 3. Схема на географията или „слоеста концепция” на А. Хетнер и място на човека в нея

Изт: Weight, E. 1979, допълнена от W. Schenk, 2005, S. 31

Х. Улиг (Uhlig, Н. 1970) подема идеите на Хетнер и интегрира географията в „организационен план” (сграда), при което иска да събере трите исторически израснали изследователски направления (странознание и обща география, физическа география и *антропогеография*, фундаментална и приложна география), както и методичните подходи на физиономичния, генетичния и функционално-квантитативния анализи (фиг. 4). Освен това той въвежда целите на изследване на идиографията (описание на състоянието, на базата на емпирични индуктивно проведени наблюдения) и номотетиката (приложение на закономерности за прогнозиране на процесите, напр. в рамките на дедукцията, респ. извеждането на конкретни явления и процеси на (често открити чрез индукция) закономерности.

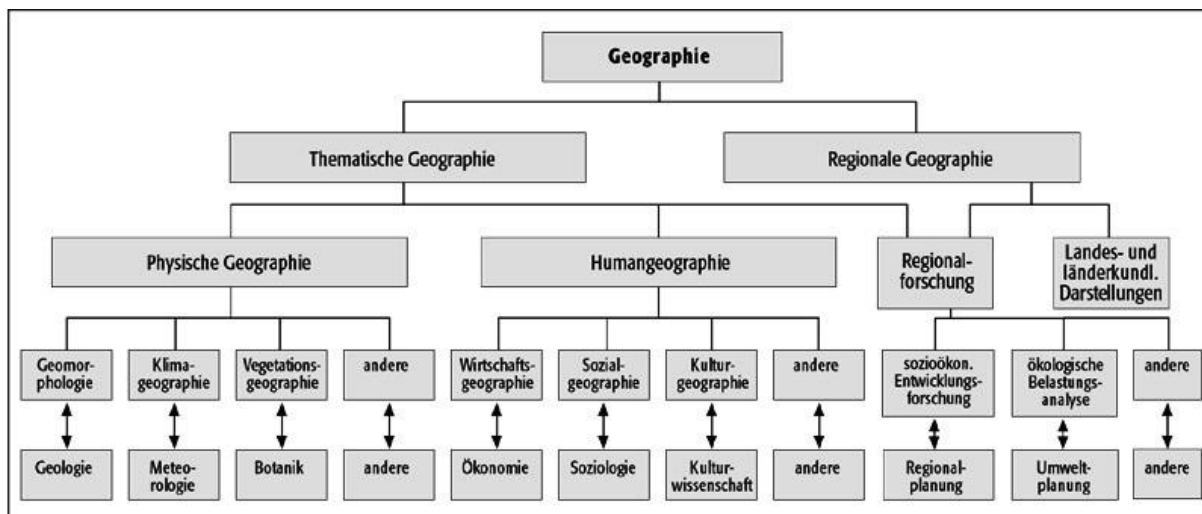

Фиг. 4. Място на антропогеографията в организационния план на географията по Х. Улиг (1970)

Изт: Uhlig, H. 1970, S. 32, допълнена от W. Schenk, 2005, S.32

Въпреки някои критики, тази схема в продължение на повече от 30 години е основна и традиционна в немскоезичната география. W. Schenk (2005) не вижда по-добра, тъй като логиката ѝ била „железна“. В схемата се различава икономическа география и социална география: икономическата география е свързана с homo oeconomicus (икономически рационално действащия човек), социалната география – с белязания от исторически и обществени елементи (и едва след това – икономически действащ), ориентирания към действието човек (behaviorist).

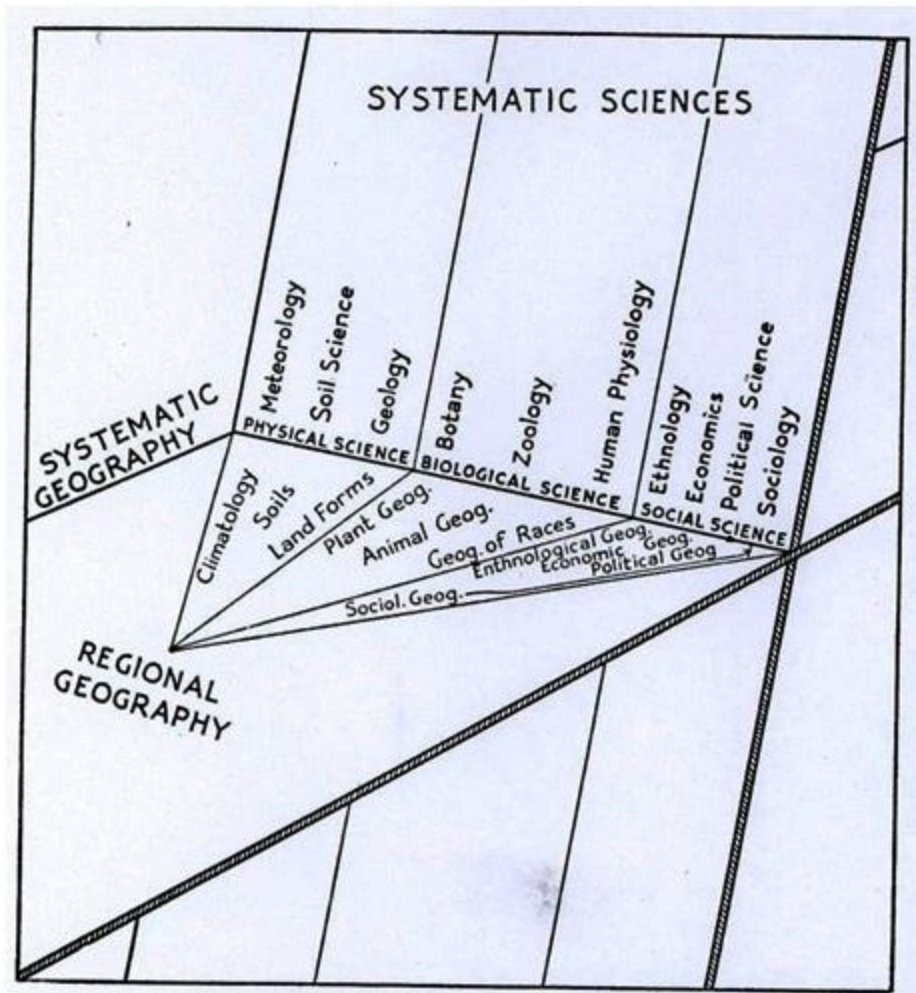
В тази връзка в по-ново време се прокарват и други схващания за подялба на географията, които се поддържат повече от представителите на общата география, като се запазва единството. Към Института по регионална география в Лайпциг периодично се събира международна работна група, дискутираща този въпрос. В нея участват водещи географи преди всичко от немскоезичното пространство, като У. Варденга (Лайпциг), Х. Блотефогел (Дуйсбург), П. Вайхарт (Виена) и др. Тук ще приведем схемата на Х. Блотефогел (2002), в която хуманогеографията/ антропогеографията е част от общата/тематичната география и включва икономическата география, социалната география, културната география и други дисциплини), които имат връзки с икономиката, социологията, културологията и др. (фиг. 5).

Фиг. 5. Място на антропогеографията/хуманогеографията в системата на географията по Х. Блотефогел (2002)

Изт: Н. Н. Blotevogel, 2002 (LdG, 2002)

Подобна структура на географията виждаме и в англоамериканската география. Още Р. Хартсхорн в неговата книга „The Nature of Geography” (1939) поделя географията на систематична и регионална (фиг. 6), като въпросите на „географията на човека” попадат в последната (етноложка география, СоцГ, ИГ, ПГ), която има тясна връзка със социалната наука (социология, политическа наука, икономикс, етнология). Като свързващо звено с природната география той включва група географски дисциплини (отговарящи на физическата антропогеография в немската география): география на растенията, география на животните, география на расите, които имат тясна връзка с биологичната наука (ботаника, зоология, физиология на човека).

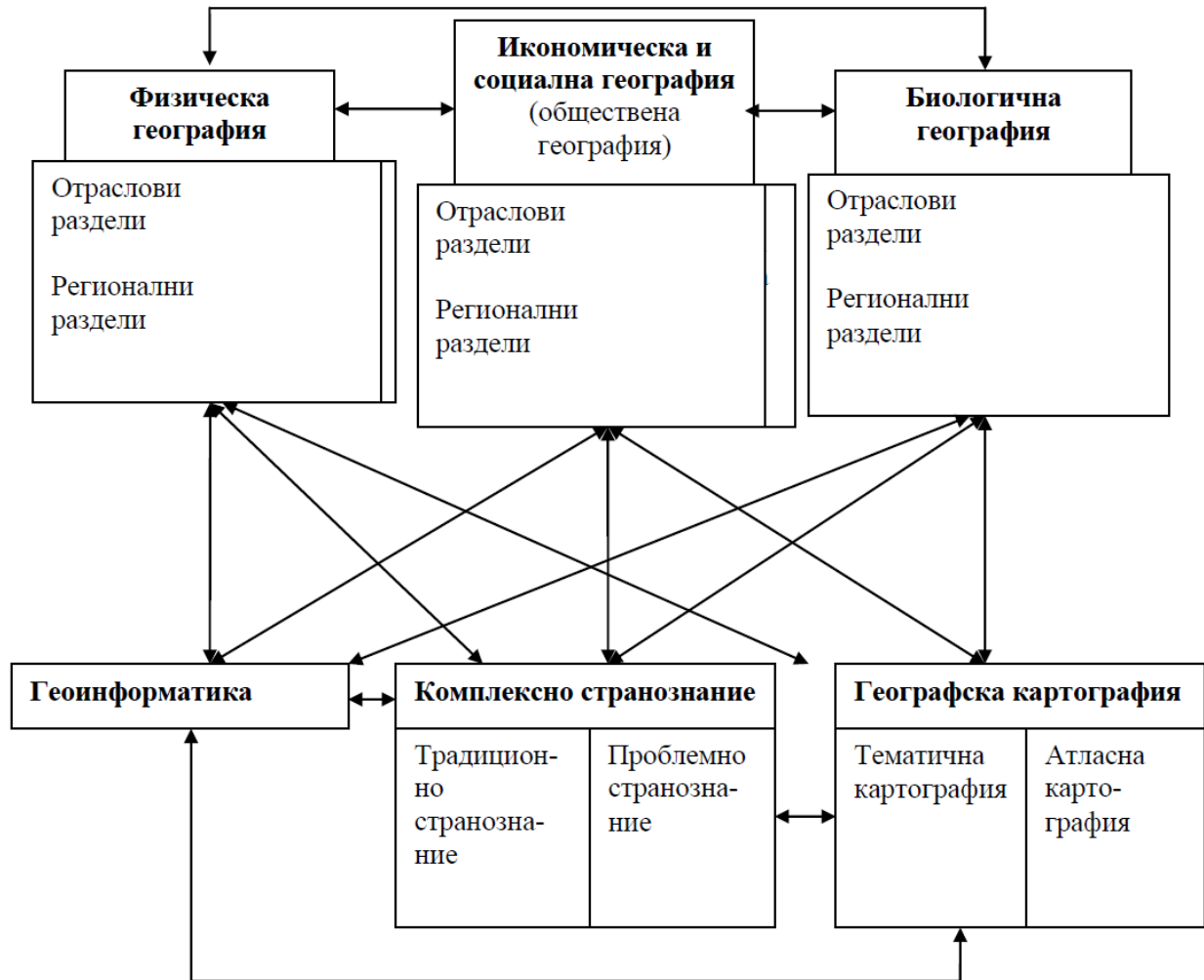

Фиг. 6. Систематична и регионална география и тяхното отношение със систематичните науки (по Р. Хартсхорн)

Изт.: Hartshorn, R., 1939

В наше време А. Раази (2009, 3) също разделя географията на регионална и систематична география. РГ (Regional geography) изследва разнообразието и организацията на природата и човешките аспекти в една интегративна рамка. Тя противостои на систематичната география (Systematic geography), състояща се от систематичните субсфери на *физическата география* (Physical geography), като геоморфология, климатология, биогеография и *географията на човека* (Human geography), като география на населението, география на градовете, политическа география и др.

Въпросът за структурата на географията се разглежда и в руската географска школа в множество публикации: В. А. Анучин (1972), Ю. Г. Саушкин (1980), Э. Б. Алаев (1983), У. И. Мересте, С. Я. Ныммик (1984), А. Ю. Ретеюм, Л. Р. Серебрянный (1984), С. Б. Лавров (1987), М. Д. Шарыгин (1988), В. С. Жекулин (1989), Я. Г. Машбиц (1998), М. М. Голубчик, С. П. Евдокимов, Г. Н. Максимов, А. М. Носонов (2005) и др.

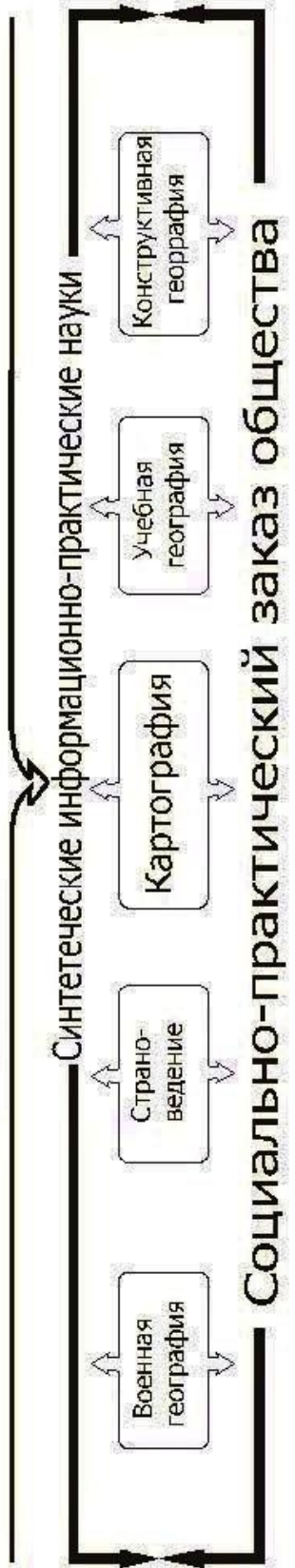
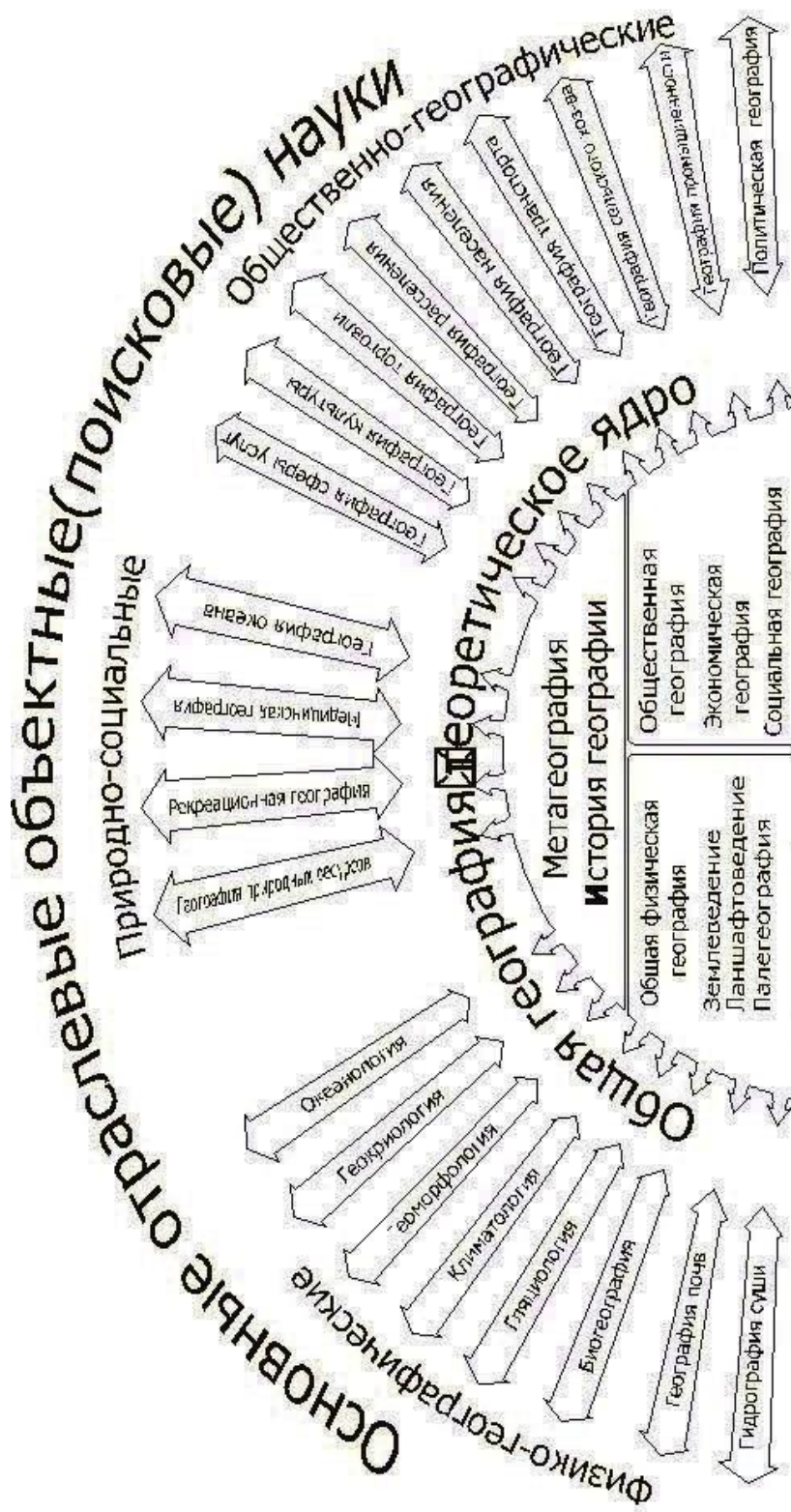
Фиг.7. Структура на географията по Машбиц

Изт.: Машбиц, Я. Г. (1998)

Тук обаче виждаме доста по-различни схващания спрямо европейската и англоамериканската география. Преди всичко липсва дихотомията обща география – регионална ге-

ография. Или ако има обща география, то съдържанието, което се влага в нея е по-различно. Тук ще представим схемите на Я. Г. Машбиц (1998) и на Л. С. Абрамов (1998, цит. по М.М. Голубчик, 2005). При Машбиц обществената (социално-икономическата) география има централно място, като той отдава и подобаващо значение на странознанието/РГ (фиг. 7). Не става ясно дали в биологичната география той включва и физическата антропогеография (подобно на Х. Бобек, 1957, вж по-долу).

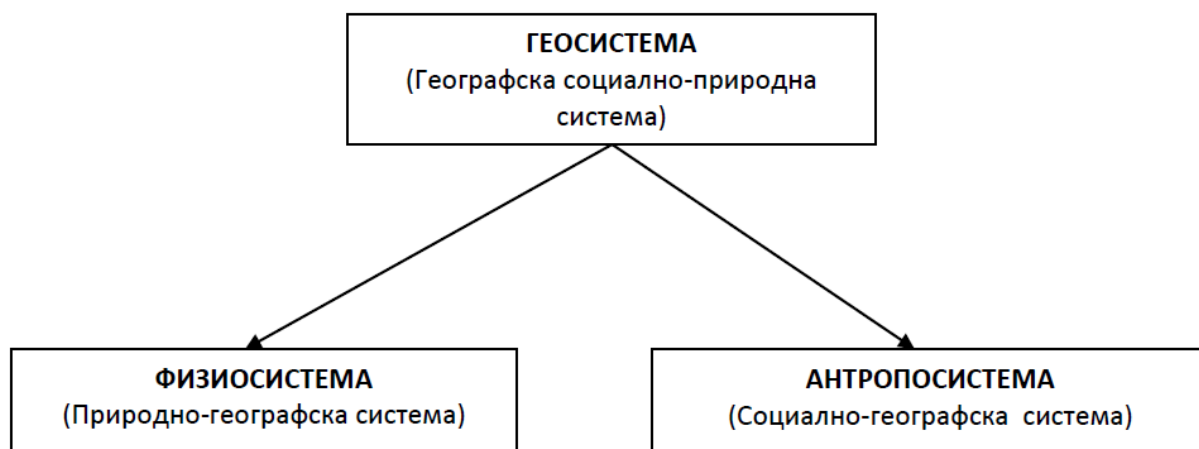
По-различна е картината в схемата на Л. С. Абрамов (1998). Той разглежда географията като сложна многофункционална система от науки, която се развива по свои вътрешни закони, с цел задоволяване на нарастващите нужди на обществото, за която той съставя функционално-обектна схема на тази система (фиг. 8). В нея са отделени ролята и значението на отделните поделения на системата на географските науки, отговарящи предимно за евристичната (изследователската), мироследната, конструктивната и информационната функции. На тази функционална основа се отделят: а) основни отраслови обектни (търсещи) науки, в т. ч.: физикогеографски, природносоциални и общественогеографски; б) синтетични информационно-практически науки (картография, странознание, военна география и др.); в) обща география (теоретично ядро), включваща общата физическа география, обществената география, метагеографията и историята на географията. Без да оспорваме виждането, че това ядро възплъщавало общото единство на географията, ще отбележим, че в него липсват редица традиционни дисциплини на антропогеографията, които приведохме по-горе и по-нови, които ще приведем по-долу.

Фиг. 8. Функционално-обектна схема на географските науки по Л. С. Абрамов (1998)
Изт.: М. М. Голубчик и кол. (2005)

Според нас в изграждането на схема за структурата на географията трябва да се привлече и теорията за системите на Л. фон Берталанфи (Bertalanffy, L. von., 1940, 1949, 1962). В географията системният подход идва първоначално от ландшафтознанието. Според Э. Б. Алаев терминът „геосистема“ се появява на руски език, а в научен оборот се въвежда във ФГ (ландшафтознанието) от Б. Сочава (1963). По-късно през 1977 г. В. С. Преображенский, А. И. Уемов и Г.И. Швец (цит. по Федоров, Г.М., 2010) предлагат това понятие да се разглежда като общогеографско. Независимо от това продължава разделената употреба в природната и социалната география, т.е. като природни геосистеми, респ. социални геосистеми/териториални системи.

В западната география понятието „геосистема“ също е разбирано първоначално само във природно-географски смисъл, при това в по-тесен смисъл се говори за геоекосистема, а в по-широк – за физиосистема (LdG: Geosystem, 2001), като в ландшафтната екология последното се замества с ландшафтна екосистема. На физиосистемата съответно противостои антропо системата (фиг. 9).

Фиг.9. Геосистемата и нейните съставни субсистеми: физиосистема и антропо системата

Изт.: Стоянов, П., 2015

На базата на концепцията за геосистемите, респ. за „организацията на пространството” (Стоянов, П., 2015) можем да формулираме и разделение на труда между общата и РГ, съответно обекта и предмета на изследване (фиг. 10). В нея мястото на антропогеографията следва да се заеме от социокултурната география (СоцГ и КултГ).

Регионална география	Странознание и Ландшафтознание	
	<p>Обект: Пространствени индивиди (страни, региони) и типове (ландшафти) = природно-социални геосистеми</p> <p>Предмет: Организация на пространството</p>	
Обща география	Природна география	Социокултурна география
	<p>Обект: Природни пространствени системи</p> <p>Предмет: Пространствена организация на природата</p>	<p>Обект: Социокултурни пространствени системи</p> <p>Предмет: Пространствена организация на обществото и културата</p>

Фиг. 10. Структура, обект и предмет на изследване на географията според концепцията за „организация на пространството”

Изт.: Стоянов, П., 2015

2.2. Съставни дисциплини на антропогеографията

Всички дейности на човека, които променят пространството (напр. заселване, стопанисване) или се въздействат от пространствените условия (напр. мобилност) и се установяват в директно или индиректно наблюдаваните структури и процеси, са обект на изследване на съставните дисциплини на антропогеографията. Тя обхваща пространствено отнесените аспекти на културата, стопанството и обществото в тяхното многообразие и тяхната промяна и изследва връзките, зависимостите и различията между региони и места на фона на взаимовръзките между природната среда, културното изграждане и индивидуалното действие. Съвременната антропогеография получава ново значение на фона на едно все по-глобализиращо се стопанство и глобалните и регионални последици от това развитие.

Съобразно *класическата схема на географията* на Х. Бобек (1957, фиг. 11) **основни дисциплини** на антропогеографията са СоцГ, География на населението (ГН), Историческа география, ПГ, География на селищата (География на градовете, География на селското пространство), ИГ (География на първичния, вторичния, третичния сектор, т.е. Аграрна география или География на селското стопанство, География на индустрията, География на търговията, География на туризма, География на транспорта и т.н.).

Фиг. 11. Дисциплини в „логическата система” на класическата география (по Х. Бобек, 1957)

Изт: Стоянов, П., 2013

През последните десетилетия се появяват **нови дисциплини**, като География на образованието, Географско изследване на развитието, Култ Г (вкл. нова КултГ), нова ИГ, География на пазара на труда, География на религиите, Етногеография, Лингвистична география, География на възприятията/Перцепционна география, География на времето, Критична география и т.н.

Няма единство дали СоцГ е самостоятелна съставна дисциплина, или е синтетично-интегративен начин на разглеждане на цялата география на човека (Стоянов, П., 2013). Позицията на СоцГ се оспорва преди всичко от представителите на ИГ, но и от тези на КултГ (затова напоследък се говори за комплекс Социална и КултГ или Социокултурна география, който да замести антропогеографията). Напр. още Е. Вирт (E. Wirth, 1979) предлага в своята книга „Теоретична география” мястото над цялата неприродна география да се заеме от КултГ, т.е. тя да замени антропогеографията. Тук обаче се появява проблемът с комуникирането между географските школи, доколкото обикновено схващането за КултГ е по-тясно (в англоамериканската география КултГ се възприема само като част от Human Geography, респ. във френската – като част от *geographie humaine*; подобна е ситуацията и в руската география, където тя е част от обществената география). Огледалното съответствие на този проблем във физическата география би било, според това, дали нейното място да се заеме от географската ландшафтна екология. Оспорва се и дали изследването на пространството, организацията на пространството и пространственото планиране трябва да са в антропогеографията или в РГ, доколкото приоритет на първата е действието на човека в пространството, а при РГ – пространствените структури (да припомним дуализма „човекът в пространството” vs „пространството на човека”).

В руската география като основен обект на ОГ се приема ойкуменът, а за предмет на познание М. Д. Шарыгин (2005, 2007, 2014, 2015) предлага да се разглеждат териториално-обществените системи (ТОС), функциониращи в състава на интегралните геосистеми, които били предмет на изследване на общата география. Вътрешната структура на ОГ се предлага да се разглежда под формата на взаимосвързани генерални направления: СоцГ, ИГ, КултГ. При това е отделена тенденция на интегрираща диференциация, която се проявява и днес.

Логическа класическа схема на подялба на антропогеографията, която да свързва както традиционните, така и всички по-нови изследователски направления, обаче няма до сега и според редица автори вероятно няма да се създаде. Така напр. има по-нови изследователски сфери, които в голямата си част са се развили в отделни съставни дисциплини, те често пресичат диагонално по-старите съставни дисциплини.

По-долу, следвайки фиг. 11 за логическата структура на антропогеографията, ще се спрем на главните дисциплини, след което ще засегнем и някои по-нови съставни дисциплини.

(1) Физическа антропогеография

Тя представлява свързващото звено между физическата география и антропогеографията. За съжаление, в по-новото научно развитие тя намира сравнително малко внимание. Задача на Физическата антропогеография е разглеждането на физическите и биотични аспекти на човека и неговите връзки с природната среда. Към това се отнасят особено екологичните отношения в системата „човек-околна среда”, които се разглеждат в сътрудничество с други научни дисциплини, напр. антропология, биология, геоекология или социология. Това засяга напр. проблемите на демографския растеж във връзка с изхранването на света или просто проблемите на „поносимостта на Земята”, респ. „границите на растежа”.

Други теми на Физическата антропогеография са потреблението и ограничеността на суровините, потреблението на енергия, нарастването на екологичното замърсяване и разрушаването на екологичните системи, адаптирането на човека към, респ. оценка на природните рискове, проблеми на аклиматизирането или расовата диференциация в света. С тези и други проблеми на отношенията човек-околна среда се занимава също широко разпространената в англоезичното пространство интердисциплинарна „екология на човека” (human ecology). Тя има силни връзки с географията, при това също под названието „географска екология на човека”.

Във взаимовръзка с физическата география се вижда и една друга съставна част на антропогеографията, която също е по-развита в англоезичното пространство - „медицинската география” (medical geography), често наричана също геомедицина. Към нейните изследователски аспекти се отнасят пространственото разпространение на болестите и взаимовръзките със социоекономическите структурни белези, респ. екологичното въздействие. Расовата диференциация на народите в света се разглежда и под шапката на т. нар. географска антропология.

(2) „Класически” и по-нови съставни дисциплини

В зависимост от географската школа, останалите „класически” и по-нови дисциплини на антропогеографията се причисляват или към (една силно интегрираща) СоцГ, или към комплекси като: Социална и култ Г, (само) КултГ (в немската антропогеография), Социално-икономическа география, Обществена география (в руската география). По-долу ще характеризираме задачите, респ. тематичните сфери на онези „класически” и (избрани) по-нови съставни дисциплини, които по различни причини по-рядко се разглеждат или ако – това само периферно.

Политическата география (ПГ) се занимава, съобразно съвременната антропогеография, с многообразните взаимовръзки между политически действащия човек и неговата пространствена околна среда. Тематичните сфери на тази съставна дисциплина, която отчасти е във взаимовръзка с научно сродната геополитика (разположена на границата на ПГ и политологията), са многообразни. Към тях се отнасят политическите граници с техните функции и въздействия, политическите процеси във вътрешността на отделни пространства (напр. избори, проблеми с малцинствата, политически регионализъм), политически конфликти за екологични ресурси (напр. вода или териториален контрол) и граници, глобализация и нови международни отношения, политически регионални конфликти и нови социални движения и т.н.

Историческата география пресича, със своя анализ на многостранните исторически състояния, процеси и въздействия в пространството, цели съставни дисциплини на антропогеографията, респ. СоцГ и КултГ. Така, могат да се отделят също различни „класически” съставни дисциплини, напр. историческа география на градовете или историческа ИГ и СоцГ. Лесно разбираемо е, че историческата география е във многостранно взаимодействие със съставни дисциплини на историята, напр. градска история, икономическа и социална история или съвременна история.

По-долу ще характеризираме накратко избрани „по-нови” съставни части на СоцГ и КултГ, които са се развили след Втората световна война, отчасти даже едва през

последните 2-3 десетилетия. Те често не могат да се причислят еднозначно към по-горе посочените традиционни съставни дисциплини (някои автори ги причисляват към СоцГ).

Изследването на миграциите се счита традиционно, че е част от География на населението. Днес то вече е една интердисциплинарно развивана сфера, в която участват освен географи, преди всичко и социолози, демографи, историци и т.н. Често за него се използва по-всеобхватното понятие „изследване на мобилността”, респ. от перспективата на географията - пространствено, регионално или географско изследване на мобилността.

География на религиите бива наистина развита в наченки още преди Втората световна война от няколко географи. Към изследваните въпроси се отнасят между другото въздействието на религията върху културния ландшафт, пространствената структура на религиозните системи и формиране на центрове, процеси на разпространение, преместване и взаимодействие или също многообразните въздействия на религиозните конфликти. Днес в тази сфера има и редица монографии. G. Rinschede (2003), напр. обединява Географията на религиите и т.нар. География на идеологиите – в една География на поддържането на духа.

Още по-младо е развитието на *География на образователното дело* и образователното съдържание, География на образованието или също География на образователното и квалификационното дело. Аспекти на изследване на тази дисциплина, която между другото показва също важни връзки с образователното планиране, са напр. анализите на пространственото разпределение на специфичните (по социални групи), различни образователни поведения, фундаментални изследвания на училищното и университетско локализационно планиране, както и връзките между развитието на ВУЗ и градското развитие.

Географията на свободното време и туризма (също География на поведението на свободно време), чиито корени са в традиционната География на туризма, през последното десетилетие се установява вече като самостоятелна социално-географска дисциплина. При това тя е повлияна, респ. форсирана от т.нар. Мюнхенска школа на СоцГ (вж т. 3). В изследването на свободното време и туризма участват днес също други

дисциплини, като социология, психология и др. За тази дисциплина на антропогеографията има няколко учебника в различните географски школи.

Палитрата на *дисциплините на ИГ*, които също вече имат характеристиката на „собствени” географии, се ограничава с изключение на няколко десетилетия до Аграрна география (с вариации в различните географски школи) и География на индустрията. Към „по-новите”, все пак много различно оценявани съставни дисциплини се отнасят, напр. География на пазара на труда, География на рибовъдното стопанство, География на горското стопанство, География на енергетиката и География на третичния сектор. По-малко известна е една съставна сфера, която може да се формулира като „Географско изследване на иновациите и дифузията”. Тази дисциплина се развива преди всичко в англоезичното пространство.

Една интересна по-нова изследователска сфера е също *География на възприемането на околната среда и оценка на пространството*. Това изследователско направление, наричано от някои автори като „перцепционен подход”, изхожда от това, че пространствено-отнесеното поведение на човека зависи от възприетите и представените отражения на социално-пространствената действителност.

Една голяма част от посочените по-нови сфери на антропогеографията може да се обобщи като т. нар. *Географско изследване на поведението*. То включва напр. географиите на прекарването на свободното време или на образователното, икономическото или електоралното поведение. В англоезичното пространство съществува сборното понятие „behavioral geography”. Използва се също характеристиката „ориентирана към поведенческата наука география” или по-просто поведенческа география.

Цялото това съдържателно и концептуално разширяване на антропогеографията изисква интензивно изследване на литературата не само в географската сфера, но и извън нея. Все повече нараства броят на съседните науки, от които се вземат важни знания, теории, методи и т.н. Различната (интердисциплинарна) работа открива пред антропогеографията същевременно многостранни възможности за приложение и с това също шансове за професионална изява.

3. Развитие на изследователските концепции/парадигми в антропогеографията

Съвременното развитие на антропогеографията се определя от най-различни изследователски подходи, респ. научно-теоретични концепции, които отчасти водят началото си далече в историята на географията. Според някои автори, най-старата епоха на развитие на антропогеографията е т. нар. космографична фаза или също пропедевтична парадигма, характерна за времето около 1900 г. (от пропедевтика = преднаука). В хода на откриването на света и европейските изследователски експедиции на Хумболт, задача на географията е да обхваща и картографира пространствени явления и структури. През XIX в започва установяването на географията като наука, основават се катедри и географски дружества.

Тук ще разгледаме накратко главните фази на идейно/концептуално развитие на антропогеографията от края на XIX в насам (в сравнителен план по отношение на главните географски школи) с въздействията върху по-новата антропогеография, без претенции за изчерпателност. През тях се появяват и доминират по-нови парадигми, съществуващи успоредно една на друга.

Природодетерминистична или геодетерминистична парадигма. След установяването на географията като наука се разбира, че не е достатъчно да се обхващат само явленията. Все повече се правят опити да се обяснят и структурите. Антропогеографски теми като демографско развитие, селищни системи или състояние на икономическото развитие се обосновават при това предимно като резултат от природните условия. Този подход, характеризиран като природен или геодетерминистичен, се основава на знания от физическата география за геофакторите, така напр. с климата се обяснява ниското ниво на икономическо развитие на тропичните страни. Напр. през 1931 г. Владимир Петер Кьопен счита, че тропичните народи са мързеливи, тъй като температурите са твърде високи за да работят по цял ден. Но по-драматичното е, че геодетерминистичната антропогеография се използва за формиране на научните основи на идеологията „земя и кръв” на националсоциализма. Въпреки нарастващата критика след Втората световна война, геодетерминистичната парадигма съществува до към 60-те години на XX в.

Корените на геодетерминистичната парадигма са много стари, като се има предвид че с някои въпроси в нея се занимават редица мислители и философи, търсещи обяснение на причините за развитието. Към края на XIX в географията се оформя като наука за връзките. Това развитие е повлияно от една страна от позитивистката културфилософия, позитивизма (изхождане от възприеманите неща, но и установяване на закономерни връзки). Към това се прибавя от друга страна природно-систематичният начин на мислене от XIX в, особено на базата на еволюистичните теории на Ч. Дарвин по отношение на селективното въздействие на природата („борба за съществуване“). При това на преден план стоят отношенията природа-човек с каузалната верига: природно пространство>>стопанство>>общество. Тези отношения все пак биват твърде едностранно разглеждани, а именно като телеологична принуда на природата на страната над хората (телеология, телеологичен= учение за целта и целесъобразността в природата), т.е. антропогеографията на този етап се господства от въпроса за (едностранната) зависимост на човека, неговата култура, стопанство и история от природните условия.

Един от главните представители на това направление е Фр. Ратцел, преди всичко с неговия труд „Антропогеография“ (1882/1891 г.), който се счита общо като важна основа за по-нататъшното развитие на тази важна географска дисциплина. Ратцел надценява въздействието на природата и на т.нар. отношения по място за дадено място върху земята. Той счита „природното мильо“ за мотор на всяко пространствено развитие. Именно тези възгледи намират място в геополитиката.

Въпреки тези негативни последици за геополитиката, все пак въпросът за въздействието на природата не може да се игнорира в географията, което става особено ясно при изследването на културните и икономически пространства в периферията на ойкумена. Но и опасността от геодетерминистичните подходи остава (между др. в училищните учебници). Природните и екологични основи получават друго място, ако се разгледат, респ. оценят чрез подхода на възприемането на околната среда по отношение на сферата на човешките действия.

Пространствено-научна парадигма. От около 1945 г. се установява като противоположност на геодетерминизма една нова парадигма, която се характеризира като пространствено-научна антропогеография. Централната идея на този подход е

обяснението на пространствени структури чрез математически закони. Като пионер на тази парадигма може да се счита В. Кристалер, който със своята теория за централните места/ЦМ (1933) обяснява разпределението, размера и броя на различните селища чрез математически връзки. Пространствено-научната парадигма се установява в немската антропогеография през 1969 г., когато на Германския географски конгрес в Кил се настоява за оттегляне от геодетерминизма и това в значителна степен се постига.

Посибилистка фаза или културно-екологичен подход. По отношение на тази фаза се говори и за концепцията за географския посибилизъм, за културно-екологичен подход или концепция за (гео)екологичната адаптация. Д. Бартелс (1970) я нарича също „посибилистичен вариант на еколого-детерминистичния подход”, а Г. Хард (1973) – „хумано-екологичен посибилизъм”.

Този културно-екологичен подход е от голямо значение като по-ранен предшественик на съвременната СоцГ. Все пак той получава първоначално приложение във Франция, където тази концепция се представя като реакция на учението за природното мильо на Ратцел, преди всичко от френския географ Пол Видал дьо ла Блаш от началото на ХХ в (вж т. 1). Централна тема в класическата френска география от Видал дьо ла Блаш нататък е изследването на човешките групи (на т.нар. *genres de vie*, т.е. групи по форма на живот, като селяни, ловци, пастири, миньори, номади и т.н. в един определен регион. Групите по форма на живот не се изследват като социално образувание, а в техните връзки със съответното географско мильо (природа). В основата стои постулатът за човешката свобода на избор при конфронтирането с географската среда. При това биват интерпретирани регионално привързани, най-често селски групи по форма на живот, като резултати на „активно”, „свободно”, т.е. посибилистки проявявано „адаптиране към природните пространства”.

Въпреки подчертаването на т. нар. свободна, творческа, неприродно детерминирана адаптация на човека към природата, повлияните от културно-екологичния подход изследвания изпадат – според G. Hard (1973, 198) в квази-детерминистични разсъждения и мисловни фигури. Освен това, посибилистката аргументация се насочва не само срещу природния, но и срещу социалния детерминизъм.

Като реакция на силно геодетерминистично подчертаното учение на Ратцел, в Германия възниква в началото на XX в. една трета важна изследователска концепция, която първоначално се характеризира преди всичко от О. Шлютер и до 50-те и 60-те години трайно определя немската антропогеография, а именно - концепцията за културния ландшафт.

Концепция за културния ландшафт. Този, разработен преди всичко през първата четвърт на XX в. подход, се разглежда като морфогенетичен, като морфологична, респ. физиономична фаза на развитие с подчертано акцентирание върху изследване формите на културния ландшафт (гр. *morphe*=форма). Целта на този изследователски подход е същевременно анализ на генетичната морфология на културния ландшафт. При него става въпрос за обхващане, описание и обяснение на видими, т.е. възприемани от съзнанието неща или явления (селища, пътища и стопански използвани площи и т.н.).

С това тази концепция се свързва също с позитивизма на XIX в., защото той изисква от всяка наука да изхожда от смисъла на възприемани неща и да се ограничава върху тяхното констатиране и каузално свързване. О. Шлютер разбира в този смисъл ландшафта като пространство, което се оценява от физиономична гледна точка. Решаващи цели на изследването за него са обхващането на картината на ландшафта и описание на ландшафта, както и генетичното обяснение от географите. За разлика от Фр. Ратцел, О. Шлютер (1928) подчертава: „Като изграждащи фактори могат ... да се считат не физическите сили, а много повече това са действията, причините за движение и целите на хората” (с. 391-392).

Понятието ландшафт получава все пак впоследствие значителни промени: развитие от идиографична, насочена към индивидуалните черти на ландшафта, концепция – към много повече номотетично схващане, което поставя на преден план закономерното, респ. типологичното. Преоценките, респ. новите оценки на понятието ландшафт стават от ландшафтната екология като по-младо, природо-научно изследователско направление.

Въпреки концептуалната едностранност и на морфологичния подход, не бива да се пропускат и редица позитивни въздействия – особено върху антропогеографията - в съвременността. Те се състоят между другото – спрямо останалите пространствени, респ.

регионални науки – в по-голямото внимание на качитативното наблюдение и оналгедяващото описание на пространствено-отнесени факти/неща, респ. пространствени единици. Също, особеното значение, което географията придава на картографската техника и изследователската интерпретация на въздушната техника в сравнение с пространствено отнесените съседни науки, може да се разбере на фона на старата географска традиция на ландшафтното наблюдение.

Към дефиницията за културния ландшафт може първоначално да се изходи прагматично от това, че трайното и решаващо въздействие върху едно пространство от човешки групи води до формиране на културен ландшафт. Той може много силно да се характеризира от отделните доминиращи групи. В този смисъл се говори напр. за аграрен ландшафт, минен ландшафт или общо за икономически ландшафт.

От особено важно значение в случая е, че и в СоцГ на Мюнхенската школа (вж по-долу) понятието ландшафт не е изключено. То представлява от една страна, както в историческата география, процесна перспектива, от друга – отдалечавайки се от традиционното историческо и генетично изследване на културния ландшафт – в центъра на изследването стои анализът на пространствените дейности на актьорите при формирането на ландшафта. Така, според К. Руперт (1968), респ. Й. Майер/Р. Песлер/К. Руперт/Ф.Шафер (1977) ландшафтът, респ. културният ландшафт се дефинира като „процесно поле, в което чрез дейностите на групите, т.е. в процеса на тяхното разгръщане на съществуването, биват обновявани, променяни или формирани структури” (с. 22).

Концепцията за културния ландшафт намира разпространение и в другите големи географски школи, особено англоамериканската (cultural landscape) и руската (культурный ландшафт). Но докато в първата това датира още преди Втората световна война (Карл Соър, известен у нас като Карл Зауер), то при втората това става в по-ново време. М. Д. Шарыгин (2014) пише, че КултГ се развива с известно изоставане от западната география. Днес развитието ѝ се свързва с концепцията за ОГ (вж по-долу). Според преобладаващата дефиниция, КултГ (Географията на културата) е наука (научно направление) за пространствените особености, фактори и закономерности на развитие и функциониране на културата, за процесите на културно-териториалното системобразуване, за неговите предпоставки и последици (пространствена организация на културата), за културните

фактори и традиции в пространствената организация на обществото. Съобразно руското разбиране, културният ландшафт е природно-културно съчетание, включващо компонентите на природата, социума, стопанството, инфраструктурата и културата.

В немската география още преди Втората световна война получава значение и един друг изследователски подход, а именно т. нар. функционално изследване на културния ландшафт. Тази нова фаза на развитие се характеризира също просто като функционална фаза на антропогеографията.

Функционална фаза. Във функционалния подход, който и днес силно бележи цялата антропогеография, по-силно се вземат под внимание т. нар. функционални пространствени единици (на антропогенните жизнени пространства) спрямо физиономичните ландшафти. Решаващият тласък за това, физиономичният, респ. морфогенетичният начин на разглеждане да се допълва от един функционално-динамичен, идва от Географията на градовете. Още през 20-те години на XX в, особено от страна на скандинавската география биват публикувани трудове за отграничаване на функционални квартали (сити, жилищни райони и т.н.). В немскоезичната география на градовете първоначално австрийският географ Х. Бобек, със статията си „Основни въпроси на географията на градовете” (1927) дава решителни импулси за развитие. Функционалната подялба на града се отразява днес напр. в плановете за използване на площите (т. нар. F-Plan в немското пространствено планиране).

През 1933 г. В. Кристалер публикува със своята теория за централните места (ЦМ) и техните сфери на влияние един от най-важните проекти за функционално-пространствените моделни представи. Днес вече знаем, че множество икономически, културно, социално и политически определени сфери/полета на връзки могат да бъдат емпирично обхванати и отграничени като функционално-пространствени единици. Тези сфери на връзки, които в голямата си част не могат да се възприемат непосредствено смислено, но все пак в значителна степен въздействат пространствени структури, притежават много различни взаимовръзки и се наслояват взаимно по различен начин, респ. по интензивност.

В следвоенния период функционалното направление на изследване се развива преди всичко в рамките на Географията на градовете. Към него се отнася също днес изследването на градски системи. Сферите на връзки като функционално-пространствени единици, които се изследват от функционалната География на градовете, възникват от отношенията на покупки и услуги чрез административните връзки, културните връзки и т.н. Тяхното изследване позволява не само подялба на градските територии на различни функционално-пространствени единици, напр. на сфери на притегляне на вторичните центрове или на училищни райони, но и подялба на по-големи пространства съобразно съответните градски влияния, респ. т. нар. връзки град-околност на съществуващите в тези пространства градски центрове от различен ранг, т.е. т. нар. ЦМ.

Също в ИГ функционалното направление става все по-важно, напр. анализът на функционални връзки, като връзки на доставки и продажби, на трудови връзки под формата на връзки на ежедневни трудови пътувания (ЕТП). Така през 50-те и 60-те години се публикуват много трудове по проблемите на структурно и/или функционално определените икономически пространства или на т.нар. пространствени икономически единици. Приведените досега анализи показват, че понятието „функция” в антропогеографията е многозначно (Бокс 1).

Бокс 1. Многозначност на понятието „функция” в антропогеографията (по Н. Heineberg, 2003)

(1) Функции на пространствени единици (функционални пространствени единици, напр. ситито като пространствено ядро на един голям град; към него се отнасят също категориите/видовете ползване в рамките на планирането на използването на площите;

(2) Функции на щандорти (напр. лекарска или адвокатска практика като функционални щандорти);

(3) Функциите като пространствени връзки (или функционални, по-добре функционално-пространствени връзки, напр. притегателни сфери на ЦМ, връзки на ЕТП);

(4) Основни функции на съществуване (ОФС) - категорийни ОФС или просто основни функции, напр. живеене или труд. Носители на функции са индивидите, социалните групи или обществата.

Също в съвременната „организация на пространството” все повече се налага функционалният начин на разглеждане, преди всичко от 1964 г. насам с публикувания от D. Parztsch труд „За понятието функционално общество”, който съставя един силно генерализиран, ограничен до 7 категории каталог от функции. Този каталог на т. нар. ОФС се популяризира от Мюнхенската школа на СоцГ (вж Бокс 2).

Бокс 2. Основни функции на съществуване (ОФС)

ОФС са такива основни изразявания на съществуване, дейности, които са иманентни на всички социални слоеве, могат да се обхванат от масовата статистика, измерими са пространствено и времево и се изразяват пространствено (Ruppert, K., 1977, 100). Те са:

- (1)Размножаване и живеене в (частни или политически) общности
- (2)Обитаване
- (3)Труд
- (4)Снабдяване и потребяване
- (5)Образование
- (6)Рекреация и
- (7)Участие в транспорта (комуникация)

При това под транспорт се разбира превоз на лица и стоки, както и „размяна на новини между функционалните щандорти (локации) на обществото. Под комуникация се разбира предаването на информация от всякакъв вид между носителите на функции, т.е. между индивиди и групи, респ. функционални щандорти (с. 30).; спорно е дали участието в транспорта може да се характеризира като същинска ОФС или само като неин посредник.

Основните функции на човешките изяви на съществуване създават, според К.Руперт/Ф. Шафер, многостранни отношения на зависимост, т.е. те формират т.нар. антропогенно поле на сили, комплексни структури на въздействие, които са в тясно взаимодействие с природната среда. С това културният ландшафт бил най-сетне „комплексно структурно образувание на пространствени структурни образци на (споменатите) ОФС на обществото върху една територия” (К.Ruppert/F. Schaffer, 1969, 209).

Приведените в Бокс 2 ОФС биват традиционно или в по-ново време възприети от отделни функционално отнесени дисциплини на антропогеографията, респ. на КултГ (както и в най-различни аспекти от съседни науки) в изследването и преподаването.

Трябва да се изясни при това къде можем да позиционираме съвременната СоцГ в тази система? Според К. Руперт/Ф. Шафер (1969) застъпваната от тях социално-географска концепция се е развила квази принудително от функционалната антропогеография.

Фаза на социалната география. Възникването и развитието на СоцГ е доста различно в рамките на европейските географски школи от една страна и между европейската и англоамериканската география (Стоянов, П., 2013). Тук ще отбележим само развитието на мюнхенската школа и англоамериканската школа (повече подробности вж в Стоянов, П., М. Бъчваров, А. Дерменджиев (ред.). Социална и културна география, София и Велико Търново, 2004).

(1) Мюнхенска школа. СоцГ в немскоезичното пространство още отрано се бележи от личността на австрийския географ Х. Бобек (1948) с една статия за „Мястото и значението на социалната география”. Към този първи концептуален проект за СоцГ се прибавя и силното ѝ иновативно въздействие. Изхождайки от определени социални функции и социални сили – позовавайки се на Видал дьо ла Блаш – биват отделени ландшафтно и социално белязани групи по форма на живот (напр. арендатори, фабрични работници). Бобек стига до констатацията, че носителите на функции и създатели на пространствени структури са най-вече човешките групи...” (цит. по К. Руперт/Ф. Шафер 1969, 209). С това СоцГ трябвало да получи всеобхватно значение. В. Хартке, който първоначално преподава във Франкфурт, после в Мюнхен, поставя в центъра дейностите на човешките групи и ландшафта като „регистрационна палитра” на човешкото пространствено-отнесено действие. Това означава пълно отдръпване от детерминистичната роля на природата.

Според К. Руперт и Ф. Шафер, които се отнасят към главните представители на установената през 60-те години Мюнхенска школа на СоцГ, тази ориентация дава нова методологична основа на антропогеографията, обхващаща всички нейни съставни сфери. Новата СоцГ в този смисъл означава по-силно вземане под внимание на груповото въздействие от човека в пространството. Като следствие, Ф. Шафер дефинира през 1968 г. СоцГ като „наука за пространствените форми на организация на процесите на ОФС на човешките групи и общества”.

Съобразно представянето на развитието на антропогеографията от Е. Томале (1972), в социално-географската фаза от появата на програмната статия на Х. Бобек (1948) насам може да се отдели една „структурна фаза”, тъй като (социално)-структурните аспекти на носителите на функции биват по-ясно поставени в центъра на разглежданите от антропогеографията въпроси (с. 262). С това от около 1950 г. функционалната антропогеография бива квази наслоена от една структурна СоцГ. Един втори подпериод на социално-географската фаза, респ. насляване на социално-географската фаза започва в края на 60-те години в Германия преди всичко с трудовете на К. Руперт, Ф. Шафер и Р. Гайпел за поведението на обитаване, на свободно време и образование, в които по-силно се проявяват социално-географските начини на разглеждане. В същото време К. Руперт и кол. характеризират в своята СоцГ (1977) цялата социално-географска фаза на антропогеографията опростено като „процесна фаза”.

Без съмнение, на Мюнхенската школа СоцГ от края на 60-те години се пада голямо обновяващо въздействие. Това засяга не само изследването и преподаването в университетите (напр. чрез създаване на курсове или направление СоцГ), но и промени в програмите на училищното обучение. Съвременната ситуация все пак е по-различна. Наистина все още се признава необходимостта и значението на социално-географския начин на разглеждане, а от излизането на трудовете на К. Руперт и Ф. Шафер насам има голям брой нови емпирични изследвания, все пак пълната методична преориентация на цялата антропогеография чрез социално-географския подход на Мюнхенската школа към редица въпроси предизвиква и редица критики, на които тук няма да се спираме. Във всеки случай Мюнхенската школа избира по-различен подход от англоамериканската СоцГ.

(2) Англоамериканска социална география. В англоамериканската СоцГ (social geography) се отделят няколко групи изследователски подходи, от които най-важни са: позитивистки, хуманистични, радикални и постмодерни подходи. По-долу ще ги представим съобразно вижданията в книгата на R. Pain, M. Varke, D. Fuller et. al. (2001).

Позитивистки подходи. „Соц Г на позитивистките подходи търси да установи общи твърдения, моделни географски феномени и да разкрива „законо” за да обяснят човешките/пространствените взаимодействия. Обикновено се прилагат квантитативни

методи за постигане на тези цели. При повечето позитивистки социални изследователи се предполага, че са обективни, неутрални, непредубедени наблюдатели. Макар че тази позиция бе широко критикувана, позитивизмът е популярен подход в СоцГ и доминиращ до сравнително скоро.

Хуманистични подходи. Хуманистичните подходи предлагат дългосрочна алтернатива, която поставя предизвикателства пред детерминистичните обяснения. Хуманистичните социални географии твърдят, че няма обективен географски свят, но и че географиите се възприемат и създават от индивидуалните възприятия, отношения и усещания. Те придават централност на човешката дейност, на разнообразието и различията и оценяват тривиалния, местния и ежедневен човешки опит. Те вярват, че науката и учените са субективни и ангажирани, и действително могат да променят това което изследват.

Радикали подходи. Радикалните подходи акцентират на властовите отношения и на политическите структури при обяснението на социалния географски свят. Радикалните социални географи имат експлицитни политически и морални задължения към проблемите, които изследват. Най-влиятелни са марксизмът, феминизмът и антирасизмът, които прилагат важни основни елементи на социалната теория за анализ на обществото и пространството. Марксистките географи привличат теориите на Карл Маркс, подчертавайки централността на капиталистическата икономическа и политически системи при обосноваване на социалния и културния живот и при адаптиране и усъвършенстване на теорията, за да се върви в крак с текущите промени в обществото и икономиката. Феминистките географии привличат феминистките теории и разширяват фокусът си от изследване на живота на жените и значението на пола при изграждането на пространството към въпроса за другите форми на различия и угнетяване. Антирасистките географии изтъкват и оспорват ендемичността на расизма за западните общества и в самата география на човека. Радикалните подходи подчертават нуждата от постоянна проверка не само на съдържанието на СоцГ, но и на начините по които се правят изследванията и теориите.

Постмодерни подходи. Постмодерните подходи в СоцГ са коренно различни. Постмодернизмът отбелязва нова ера за западните общества, идеята че вече сме отвъд

„модерната“ епоха. Постмодерните подходи включват общо предизвикване на линейния прогрес на историята и социалната наука; фрагментиране на традиционно дискретните форми на обяснение; отхвърляне на реализма, определеността и истината, вкл. „големите теории“. Терминът често се използва за да инкорпорира културния обрат и постколониалните подходи. Перспективите, които той включва понякога са в конфликт. Някои разглеждат постмодернизма като релятивистичен, докато други твърдят че е отворил пространство за по-рано изключеното от географската теория”.

Както се вижда, англоамериканската СоцГ се различава твърде от концепцията за СоцГ на Мюнхенската школа с разграничаването на различни изследователски подходи, което е следствие на навлизането на хуманистичното изследователско направление на А. Бътимър (вж по-долу).

Сциентистка икономическа и социална география. Подходът, характеризирани като „сциентистка Икономическа и СоцГ” или като „сциентистко-квантитативна СоцГ”, се представя между другото в опозиция на господстващото тогава схващане в географията за цялостното ландшафтознание, на което липсва теория и е ирелевантно към „обществената използваемост”. Този подход е успоредно направление на Мюнхенската школа на СоцГ, но е и един значителен крайъгълен камък в новата ориентация на немската СоцГ, застъпвана от Д. Бартелс (Bartels, D., 1970, вж също Бокс 3).

Бокс 3. Коментар на Икономическата и Социална география на Д. Бартелс от П. Седлачек (1989)

„В контекста на общественото, технологичното и научно развитие на 60-те години на ХХ, когато вярата в осъществимостта на „общество на благоденствието” чрез прогрес, наука, икономически растеж, държавна намеса, планиране и социално инженерство бе непрекъснато окриляна от духа на времето, новата „Икон и СоцГ” (Д. Бартелс и др, 1970) с нейните теоретични и квантитативни модели дава подходяща метатеоретична съпровождаща музика на една развиваща се според новите професионални сфери, преди всичко в пространственото планиране, и развиваща се в „наука за държавата” „приложна антропо-география”. Междувременно не само вярата в осъществимостта на бъдещето, но и проектът за социална държава (Хабермас, 1985) изпаднаха в криза и с нея принудително и сциентистката наука” (Sedlacek, P., 1989, 9-10).

Д. Бартелс се ориентира при това в „сциентистката СоцГ” към модела на природонаучно-аналитичния начин на мислене. Това е научно-теоретично схващане, което изхожда преди всичко от виждането на К. Попър за „критичния рационализъм”. Към нейните методични задачи се отнасят (според Бартелс), съобразно принципа на тестване на хипотези на К. Попър: да се обхване действителността чрез изграждане на хипотези; хипотезите да бъдат проверявани (чрез данни, напр. чрез стандартни анкети); да се прилагат утвърдени хипотези, след това закони, теории и т.н. при обяснението, прогнозите и манипулацията (техника) в конкретните случаи на действителността.

От няколко години научно-теоретичното схващане в СоцГ се променя особено в полза на т. нар. квалитативна СоцГ опирайки се на квантитативното социологично изследване (вж по-долу). Подходът на Д. Бартелс е все още много важен за разбирането на днешния начин на изследване в антропогеографията, респ. на СоцГ. С това сциентистко-квантитативно направление, СоцГ се отваря път за техническите иновации в сферата на изследователските методи с помощта на ЕИМ. Статистическият софтуер за изчисляване, компютърната картография и ГИС помагат през последните десетилетия на СоцГ и формират както и преди едно от важните направления на тази дисциплина.

По-нови подходи на теорията на поведението и на решенията. Ориентираните към поведението подходи в англоезичната география, развити преди всичко в САЩ, при силно въздействие на психологията на възприятието, се възприемат и в европейските антропогеографски, респ. социално-географски изследвания. В англо-американското езиково пространство инкорпорирането на подхода на науката на поведението в географията се характеризира като „behaviorism” или – както вече бе споменато – като Поведенческа география (География на поведението, behavior geography), в немската антропогеография – като „ориентирана към поведението география” или География на възприятието/Перцепционна география (вж и примера за по-силно ориентираната към поведението ИГ чрез поведението на сатисфайзера в Бокс 4).

Бокс 4. Поведение на „оптимайзера“ срещу това на „сатисфайзера“ в рамките на ИГ (по Н. Heineberg, 2003)

От класическото учение на пространствената икономика, респ. пространствената икономическа теория (ПИТ) силно подчертано и за географския начин на мислене, особено в ИГ, определящо далече в следвоенния период става в голяма степен приетото допускане за пространствено отнесеното поведение на човешките индивиди на т.нар. поведение на оптимизирането (optimizing behavior). При това става въпрос за икономическия човек (homo oeconomicus) като „оптимайзер“ (оптимизатор).

Това означава, че при „оптимайзера“ поведението се определя от максимата за икономическа рационалност на действието. Едно такова поведение се предполага при класическите икономически теории от предлагането и търсенето, при икономическите щандортни теории, респ. също при класическите модели на пространствената икономика (между другото на Й. Х. фон Тюнен и В. Кристалер). Съобразно това, действията на „оптимайзера“ са винаги икономически оптимални, той разполага с пълна информация за всички възможни алтернативи за действие, тъй като притежава пълна увереност за видим успех на своите действия и т.н.

Обратно на „оптимайзера“, в днешната ориентирана към поведението ИГ на англоезичното пространство се говори за т.нар. „сатисфайзер“, т.е. за характеризирани с поведение на задоволство стопанисващ човек. Той господства именно все повече възгледите до там, че икономическите решения, като решения за избор на локация (щандорт) на предприятия винаги се определят едностранно от икономическия рационализъм, и че поведението на задоволство на „сатисфайзера“ се определя в много по-голяма степен отколкото се предполагаше по-рано, като насочващо икономическото поведение. „Сатисфайзерът“ решава по една субективна скала на предпочитанията, която е различна от индивид към индивид, респ. от група към група. При това трябва да предположим, че всеки индивид разполага с ограничена информация – по отношение на предлагането и търсенето в икономическата сфера или по отношение на търсенето на нов щандорт на предприятието – които отново зависят от социални, социокултурни и други фактори (М. Е. Eliot Hurst, 1972, цит. по Н. Heineberg, 2003, 33).

Това просто сравняване на поведението на „оптимайзера“ и „сатисфайзера“ показва вече редица белези или елементи (като информация, предпочитания или ценностна система, действия или решения, поведение и т.н.), които влизат в новия подход на теорията на поведението и решенията на антропогеографията или СоцГ.

Тъй като в рамките на ориентираната към науката за поведението география в центъра на изследването стоят най-важните аспекти на възприемането на околната среда и оценката на пространството от човешките индивиди и групи, може също да се избере формулировката „География на възприемането на околната среда и оценка на

пространството” (Н. Blotvogel/Н. Heineberg,1992). От Перцепционната география до сега са изследвани множество различни теми като напр. възприемането на градската среда (между др. в рамките на модерния градски маркетинг), регионалните предпочитания и градския имидж, оценка на новите жилищни райони, възприемане и оценка на рекреационните райони и вътрешноградските свободни пространства, възприемане и оценка на транспортната инфраструктура (напр. на обществения транспорт, на паркинговата система от участниците в транспорта) или картографското представяне на пространствени имиджи под формата на т.нар. „ментални карти” (вж по-долу).

Какво обаче тук се вижда като ново при ориентираната към поведението география, което не заменя модерната СоцГ, а може да я задълбочи и в голяма степен да я допълни концептуално? Д. Бартелс/Г. Хард (Bartels, D. u. G. Hard, 1975) говорят в тази връзка за необходимо прецизиране и допълване на социално-географския подход.

Решаващ е, първо, възгледът, че „за разлика от традиционното схващане за географските обекти (...), „сега действителността не се разглежда повече като обективна и общовалидна база на дейности, а че (...) се извършва диференциране съобразно една субективно възприемана действителност (...)”. „Това означава, следователно, че трябва да се изследва субективното възприемане на обектите на реалния свят, за да може да се обяснят пространствените структури, които възникват (или са възникнали) на базата на тези процеси”. Важна основа на новия подход на теорията на поведението е следователно „концепцията за възприемането”.

В учебника по СоцГ на Й. Майер и др. (Maier, J., R. Paesler, K. Ruppert u. F. Schaffer, 1977) се прави опит да се вземе под внимание подхода за възприемане на околната среда и оценката на пространството в едно проста концепция, респ. да се свърже със социално-географския подход (с.25-27). Там е представена т.нар. система на пространството, която трябва да отрази процеса на вземане на решения, характеризиращ пространствено релевантното поведение на социалите групи в ОФС и предизвиканите от това промени на географската среда. Базовата схема на възприемането на пространството се публикува през 1970 г. от американския географ Р. М. Даунс (Downs, R. M., 1970) 1 / в бр. 2 на сп. Progress in Geography.

Много обширно се развива в американската география изследването на ментални карти. Към основните трудове тук се отнасят тези на Кевин Линч от 1960 г. (картографско изследване на пространствените имиджи на различни групи население в един град), също тези на Р. М. Даунс/Д. Стеа (1982) за когнитивните карти: „Светът в нашите глави” или на П. Гоулд/Р. Уайт (1974) за „менталните карти” на предпочитанията за местоживеене. Т. Ф. Сааринен (1973) проучва субективните познания за пространството на ученици и студенти. Той ги кара да начертаят свободно или да нанесат обекти върху картата на света или да нанесат имена върху контурни карти с политически граници. Има подобни немски изследвания, напр. на Х. В. Велинг (1981) за субективните градски планове. Трябва да се вземе под внимание при оценката на изказната сила на този метод, че представянето на състоянието на пространствена информация силно зависи от съответното състояние на индивидуалните умения за рисуване/чертане. Може да се посочи и значението на концепцията на науката за поведението, респ. за възприемането, напр. за рекреационната мобилност, за организирането на времето в отпуск в целия спектър от дейности на свободното време и пътуванията. Тя не може да се обясни само чрез персонални индикатори като възраст, пол и т.н. или чрез реалния свят на един туристически район. При индивидуалното и специфичното по групи решения за едно туристическо място играят значителна роля освен нуждите и претенциите, също и пространствените представи на индивидите, респ. групите за съответното туристическо място. Те често се създават по индиректен път, напр. чрез проспекти на туристическите реклами. Такива представи (имиджи) за едно туристическо място могат значително да се отличават от тяхната реална снабденост, респ. среда, така че вследствие на това снабдеността на пространството допринася ограничено за обясняване на честотата на посещаване.

Субективните механизми на възприемане на пространството, оценката и решенията са от значение също по отношение на други мобилности на свободното време или напр. при решенията за мигриране или преместване, с което обяснението на процесите на миграция се оказва извънредно комплексно. Друг пример са решенията за локализация на занаятчийски и индустриални предприятия. И при ръководителите на компании от по-голямо значение е характерът на субективните имиджи, отколкото досега се приемаше на базата на класическите и по-новите икономически локализационни учения (вж също типа „сатисфайзер” в Бокс 4).

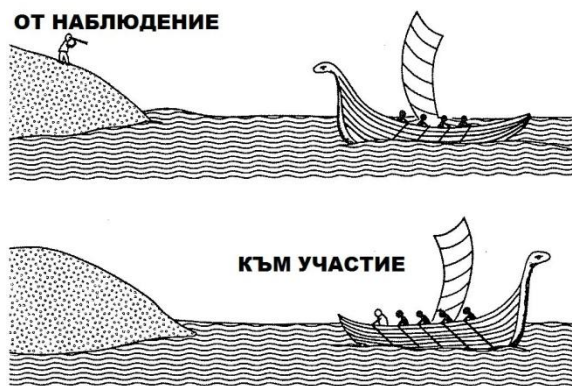
Все пак подходът на възприемането, особено на силно опростения модел на Р. Д. Даунс (1970) се разглежда критично от някои автори. По-новите моделни представи, които се градят върху концепцията за възприемането, са по-комплексни. При това се привличат и по-нови концепции на теорията за действието, за обратните връзки и т.н. Като примери могат да се дадат схемата за анализ на Д. Клингбайл (1978) или „поведенческият модел на бихевиористичната СоцГ” на Б. Верлен (вж по-долу). Все пак и този по-комплексен модел се базира на редица несъгласувани основни тези. Те са (опростено изразено) информации от пространствената околна среда, които биват когнитивно филтрирани и водят до специални решения, както и до поведения в пространството. Този процес се влияе от редица възприятни и ръководещи поведението фактори, които зависят от съответни белези на личността, както и от социокултурни фактори.

Хуманистична география на А. Бътимър. От две-три десетилетия, особено в англоамериканската географска литература, се развива една базирана на философското направление на хуманизма т. нар. хуманистична география (humanistic geography). Към представителите ѝ се отнася теоретикът на географията Ан Бътимър (вж труда „Идеал и действителност в приложната география” от 1984 г.). Жизненият път и начинът на мислене на Бътимър се бележат от нейната ранна принадлежност към Доминиканския орден, но и от работата ѝ по социално планиране в шотландските бедни квартали и не на последно място от сътрудничеството ѝ с географи от САЩ и Швеция (Т. Хегерstrand). Бътимър застъпва подхода на възприемането, че когнитивната димензия на възприемането на средата трябва изследва какви са представите в живота на хората, особено в различните култури. Освен това, пише тя: „Би било разумно да се говори за това как хората живеят, вместо как хората виждат и възприемат” (пак там, с. 51). Хуманистичната география, според Бътимър, се цели с т. нар. участие към субективно участващото разбиране на начина на поведение на „конкретни хора” в техния земно-пространствен контекст. На ранния етап, географите са главно зрители, наблюдатели на образци и процеси. За Бътимър от по-голямо значение е не наблюдението на действителността, а участието в действителността.

В една 3-степенна схема на „възприемането и човешкия интерес”, А. Бътимър (1984) различава 3 фази на развитие на дисциплината хуманистична география в антропогеографията, а именно, на фаза I: „Период на наблюдение, фаза II: „Инсайдер” и „аутсайдер”, фаза III: „Участие”. Като категории на изследването се отделят при това: идентичност (изследване на родни места, ландшафти и т.н.), порядък/ред (изследване на земеползването, селищата, йерархията на ЦМ и т.н.), както и жизнено пространство (ресурси, екология и т.н.).

Според Бътимър, фазата на участие означава също, че наред с научно-теоретичните, също така и социални и други влияния въздействат върху нашия много често разглеждан като саморазбиращ се начин на разглеждане и практика (Buttimer, A., 1984, 21). В третата фаза се посочват между др. социални теми (безработица, отчуждаване, упадък на регионите). Отбелязва се, че те са характерни и за СоцГ (social geography) на англоезичното пространство. Последната се занимава по традиция особено с актуални социални проблеми, като бедност, безработица, формиране на гета, расови безредици в градовете и т.н.

По отношение на хуманистичната концепция на Бътимър (особено фази II и III) П. Седлачек (1989, 12-13) отправя критика и поставя множество въпроси: „(Бътимър) представя този подход онагледено чрез една фигура/човек, която веднаж наблюдава откъм града чрез далекоглед една лодка с гребци (аутсайдер), в другия случай обаче той се качил на лодката и гребел с другите (инсайдер).

Фиг. 12. Към хуманистичната география на А. Бътимър: от наблюдение към участие
Изт.: Heineberg, H., 2003

Седлачек поставя много въпроси. Дали тук напр. не се опростяват нещата прекомерно? Няма ли също и друга лодка в езерото, накъде е насочено пътуването и на кои цели служи? Няма ли сред лодките моторни, платноходки, гребни, и не се ли населява езерото и от кану-спортисти, сърфисти и плувци, които имат други претенции, нужди и интереси? Въпроси, които в света на Бътимър въобще не се поставят, които обаче са от значение за изследователските практики. На кои цели служи това изследване, поради което участвам в „гребането” в живота на другите, а с това не поемам отговорност за изследването, а и за жизнения свят в който се гмуркам. Също, какво да правя със знанието, което съм придобил по този начин? Мога ли и бива ли въобще аз да оценявам, защото това се отнася за конкретен случай, лица, съдби?

Изследвания от този вид дават само ограничаване върху избрани случаи и противоречат на представителността на сцентисткото социално изследване. На мястото на репрезентативните извадки на масовите статистически изследвания излизат няколко частни изследвания. Като резултат, ние отбелязваме „несигурно познание” за закономерните начини на поведение на изследваните обекти и възможността за тяхното управление в масовото общество. Много повече, ние узнаваме чрез нашето кумулирано знание едно ново съзнание за устройството на нашия жизнен свят, за възможностите и шансовете на тяхното изграждане, възможните решения и стратегии за овладяване на жизнените ситуации” (пак там, с. 15).

Квалитативна социална география. Тя се развива преди всичко през последните години в рамките на т. нар. квалитативно социално изследване, в което участват редица отделни дисциплини (напр. етнология, история на ежедневието, социология на труда). Терминът „квалитативна” контрастира на квантитативните изследователски подходи (вж сциентистката концепция за Икономическа и СоцГ на Д. Бартелс). Квалитативната СоцГ се привързва към подхода на теорията на поведението и действията. Важен е методът на изследване на мястото на репрезентативните извадки чрез стандартизирани анкети, изследват се отделни случаи (case studies) с т.нар. квалитативни интервюта (напр. т. нар. метод на магнитната лента, датиращ от времето на магнитния аудозапис). Предимството на този емпиричен метод е, че той е по-гъвкав отколкото една стандартна анкета.

Квалитативното интервю служи преди всичко на „откритото търсене на следи”, напр. за разкриване на нови изследователски аспекти. Квалитативно оринтираният социалгеограф се разбира като участник. На мястото на наблюдаващия отвън социолог, този т. нар. подход на жизнения свят отговаря на целта на хуманистичната география на А. Бътимър.

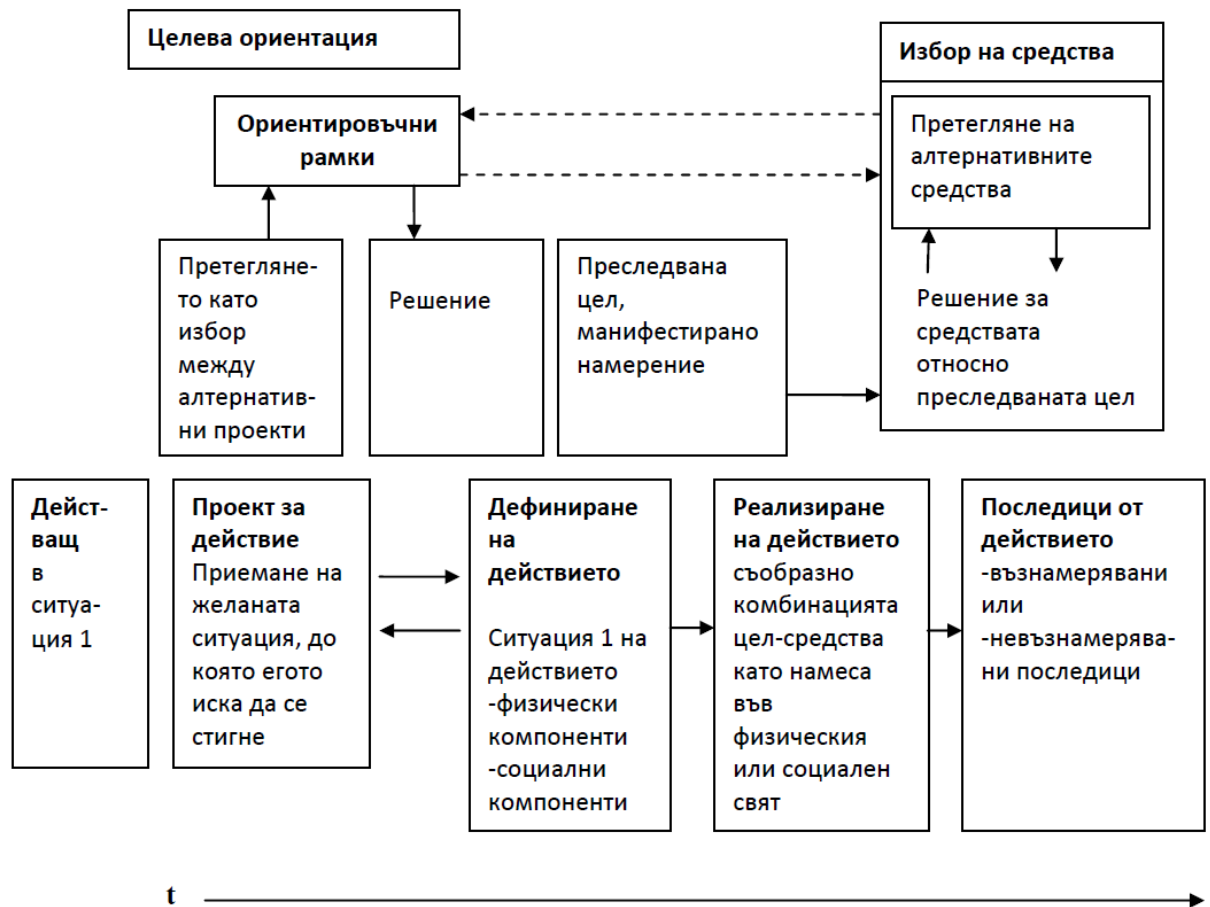
Квалитативната СоцГ може да печели от методичния инструментариум на квалитативните емпирични социологични изследвания. Напр. при квалитативните техники за измерване се различават т.нар. проблемно ориентирани интервюта, наративни интервюта (партньорът на интервютата бива анимиран при това съвсем свободно за разказване, вместо да го конфронтираме с една стандартизирана анкета), метод на груповата дискусия и т.нар. участващо наблюдение.

При операционализирането на квалитативния изследователски подход има все пак проблеми: това засяга между другото проблематиката на много често недостатъчната представителност на отделни case studies, въпросите на кодирането и сравнимостта на отделните резултати (също в сравнение с резултатите от по-силно стандартизираните анализи чрез анкети), големия разход на труд на квалитативната методика (напр. отнемачи много време оценки на продължителни (аудио)записи). Редица автори предлагат свързване на квалитативните методи с квантитативните.

Ориентирана към действието социална география на Б. Верлен. Към подходите на поведението на СоцГ от няколко години отправя основна критика от научно-теоретична гледна точка швейцарският географ Б. Верлен (вж като въведение статията му „Ориентираната към действието социална география”, Б. Верлен, 2002, както и монографията му „Социална география”, 2000, 2008). Според него, антропогеографията повече не трябва да изследва как пространството определя човешките дейности, а как човешките действия изграждат пространството. Верлен (2004) характеризира това като „правене на география”. Когато учените пишат напр. за „География на Северна Германия”, тогава те трябва да отграничат този регион от другите, т.е. да предприемат регионализиране. Регионализациите следователно се извършват от хората. С това регионите не са дадени от природата, а се създават. Но и лаиците правят география в своето ежедневие. Чрез купуването на определени продукти се стимулират в глобализацията се свят предприятия в другите страни. С това всеки човек в своето

ежедневие определя икономически и социални структури в другите региони. Пространствените образци следователно не са геодетерминирани, а се дефинират от човешкото действие.

Б. Верлен настоява също да се изходи от теорията на действието вместо от теорията на поведението. „За разлика от ориентираната към поведението СоцГ, последната ориентирана към действието избира човешкото действие като осъзнат целенасочен акт, в чието изпълнение няма обществено, пространствено и индивидуално участие (методологичен индивидуализъм), т.е. всяко човешко действие се ръководи от една цел, респ. се проектира за една цел, едно намерение.

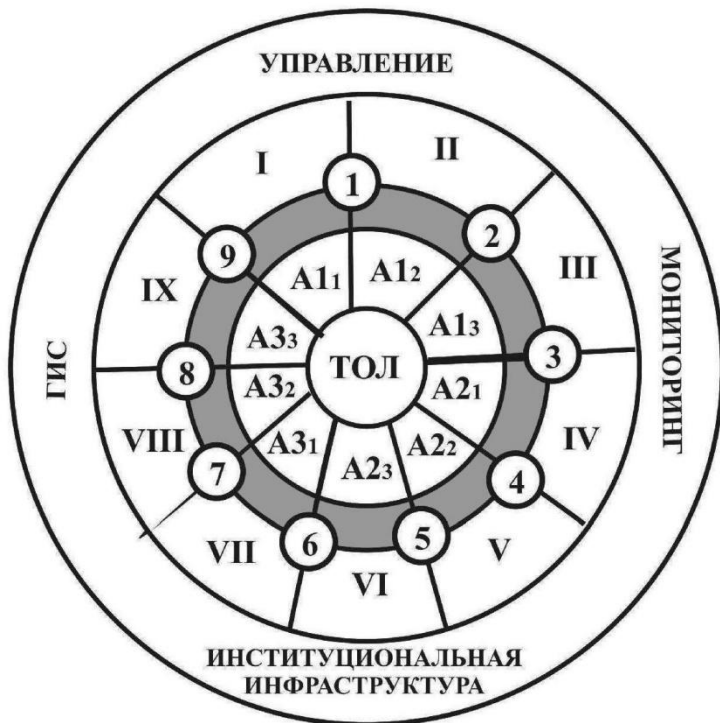
Фиг. 13. Модел на действието на Б. Верлен

Изт.: В. Werlen, 2000

В този модел на действието (фиг. 13) се отделят по отношение на действащия индивид 4 процесни последици: проект за действие, (корелативна) дефиниция на ситуацията с физическа и социална компонента, реализация на действието (съобразно целта, респ. комбинацията цел-средства като интервенция във физическия или социален свят) и последици от действието (възнамерявани, невъзнамерявани). Над проекта за действие стои целевата ориентация с нейните комплексни рамки. Според П. Ройбер (Reuber, P.,1999), могат да се посочат няколко сфери на изследване по отношение на подхода на действието, напр. „изследване на икономически целево-рационални решения на актьорите. Към него се отнасят локализационните решения на компании и техните последици за производствените и потоците на ЕТП, поведението на консумирането, пазаруването и на свободното време на хората.

Хуманизиране на социално-икономическата география (СИГ): обществена география (ОГ). Както бе приведено в т. 1, в руската СИГ през последните десетилетия вървят процеси на социологизиране, а в най-ново време – на хуманизиране. Двата процеса отслабват както природния детерминизъм, така и икономическия. Засилват се изследванията на качеството на живот, екологията на човека, на антропогенното и техногенно въздействие на населението, нарастване статута на културния ландшафт и т.н. Обогатява се и методичният арсенал, като се въвеждат социални, антропоцентрични, геополитически и др. подходи, прилагане на ГИС технологии, нови методи на изследване на териториалните форми на пространствената организация на жизнената дейност на хората. Разширяват се връзките със съседни науки, на първо място с физическата география, екологията, икономиката, социологията, културологията, политологията.

Както бе споменато, най-голям застъпник на ОГ в Русия е М. Д. Шарыгин. Според него, повечето руски географи считат за обект на ОГ ойкуменът, а за предмет – териториалните системи (Шарыгин, М.Д., 2014). Най-подходяща за ОГ била териториалната обществена система (ТОС). Очертавало се в бъдеще тя да се трансформира в териториална обществено-екологична система (ТОЕС, фиг. 14).

Фиг. 14. Концептуален модел на ТОЕС по М. Д. Шарыгин (2014)

 -екологична инфраструктура; ТОЛ=ТОС (териториална общност от хора)

А. Контактно-личностна микросреда. А1 – биосреда (физиосреда): А1₁ – храна; А1₂ – вода; А1₃ – въздух; А2 – квази природна среда: А2₁ – жилищно-комунална среда; А2₂ – работно място; А2₃ – рекреация; А3 – социална среда: А3₁ – семейство; А3₂ – колеги, съседни; А3₃ – духовен свят.

Б. Обкръжаваща (контактно-общностна) макросреда): I – природна; II – стопанска; III – социална; IV – политическа; V – информационна; VI – рекреационна; VII – междуетническа; VIII – иновационна; IX – духовна.

Инфраструктура: 1 – природна; 2 – производствена; 3 – социална; 4 – политическа; 5 – информационна; 6 – рекреационна; 7 – етническа; 8 – научно-техническа; 9 – духовна

Всяка ТОС може да се представи на различно йерархично равнище (страни, региони, общини, градове, села). Ядро на ТОС е човекът с неговите нужди и потребности, социумите – териториалните общности от хора (=ТОХ, рус. ТОЛ = территориальные общности людей, вж ядрото в кръга на фиг. 14) с техните интереси и целева ориентация към нарастване на равнището и качеството на живот (Шарыгин, М.Д., 2015). В ТОС

влизат демографски, социални, природни, икономически, културни, духовни, политически и др. компоненти. С това, според нас, може да се види връзка с едно от по-новите развития на западната регионална география – „социално ориентирана нова регионална география” (Стоянов, П., 2015), където регионът се разбира като териториална социална общност.

Интересно е, че хуманизирането на СИГ и превръщането ѝ в ОГ се вижда не толкова в развитието на КултГ, а на СоцГ. В руската география тя се развива по-интензивно едва от 70-те години на ХХ в, като изучава „особеностите и закономерностите на развитие на териториалната организация на социални системи и структури” (Шарьгин, М.Д., 2015). Днес в нея „започнал да преобладава антропоцентризмът, социалната организация на благосъстоянието на човека, нарастването на качеството на живот”.

ТОХ като пространствено-времева система била социално организирана общност от хора, обединена от междуличностните отношения и съвместното живеене върху конкретна територия. Една от формите на ТОХ бил етносът (по Л. Н. Гумилев), отличаващ се с единство на целите, стереотипи на поведение и отношение към „кърмещия го ландшафт”. ТОХ бил станал основен предмет на познание на СоцГ. В изследването ѝ постоянно се включвали всички аспекти на жизнената дейност и поведение на хората, вкл. проблемите на бедността и маргинализацията, самоорганизацията и самовъзпроизводството на социума, териториалния холизъм, колективното съзнание и общите интереси. СоцГ излизала на конструктивно равнище на изследване чрез разработване на концепции, проекти и програми за социално развитие на страни и региони.

Тази приложна страна на ТОС дава големи шансове на СоцГ, тъй като концепциите като общ замисъл на пространственото/териториалното развитие ще запазят ролята си на ориентири при разработването и реализирането на целеви комплексни и секторни програми. На СоцГ се възлага задачата на географското обосноваване на региона като ТОС/ТОЕС, респ. в научното обслужване и обосноваване на териториалните планове, стратегическите и генералните планове.

Пространствената организация на обществото и развитието на ТОС/ТОЕС са нужни и като база за разработване на регионалната политика и усъвършенстването на териториалното управление. Без познаване на закономерностите на пространствено

развитие на страната и регионите е невъзможно да се създаде система на регулиране на процесите на устойчиво развитие на територията и формиране на благоприятни условия за живот. Затова ОГ трябва да допринася за подготовката на специалисти по териториално/пространствено планиране и управление, регионална политика и геоинформатика.

Заклучение

В хода на развитието на географията от XIX в насам се е развила една плуралистична дисциплина антропогеография или хуманогеография, която съдържа множество интересни, взаимно допълващи се изследователски подходи и перспективи.

Представеното развитие тук в никакъв случай не е пълно, особено по отношение на международното развитие на антропогеографията. Към това се прибавя, че през отделните фази съществуват различни схващания в отделните географски школи. Този плурализъм на различни изследователски направления или изследователски концепции засяга всички съставни дисциплини на антропогеографията.

С този кратък обзор се надяваме да дадем тласък за по-нататъшни и за по-задълбочени изследвания, с оглед доближаване на изследванията у нас до световните или до развитие на направления, незасегнати до сега у нас. Също така това изследване е и възможност за разширяване на контактите със съседните негеографски науки, доколкото антропогеографията показва широки такива в международен план.

Литература

- Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. М., 1983
- Анохин, А. А. Проблемы структуризации общественной географии // География в системе наук. Л., Наука 1987
- Анучин В. А. Теоретические основы географии. М., 1972
- Бояджиев, В., М. Бъчваров и др. Хуманитарна география на България. Учебник за 10 клас на СОУ. С., ч. I.-1992, ч. II – 1993, ч. III – 1993
- Бояджиев, В. Хуманитарната география е без алтернатива. В: Сборник Общество на знанието и образование за всички., МОН, С., 1993
- Бояджиев, В. Необходима е по-висока статистическа култура в обучението и изследванията по хуманитарна география. В: Сборник от симпозиум, Свищов, 2001

- Ваганов Андрей. Гуманитарная география пространства. Территория как образ, который можно искусственно сконструировать в геокультуре. [Интервью с Дмитрием Замятиным] // Независимая газета (Приложение «Наука»). — 2012. — 28 ноября.
- Географический энциклопедический словарь: Понятия и термины. М., 1988
- Гладкий Ю. Н. Гуманитарная география: научная экспликация. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2010. — С.34—38
- Голубчик, М. М., С. П. Евдокимов, Г. Н. Максимов, А. М. Носонов. Теория и методология географической науки. М., Владос, 2005
- Гохман, В.М. Общественная география, ее сущность, структура. В: Вопросы географы, 1984, №122, 123
- Дружинин, А. Г. Российская общественная география начала XXI века: старые проблемы, новые вызовы // Экономико-географический вестник Южного федерального университета, 2008, №5
- Жекулин В. С. Введение в географию: Учебное пособие Л., 1989
- Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии. — Смоленск: Ойкумена, 1999. — 256 с.
- Замятин Д. Н. Гуманитарная география: основные направления, категории, методы и модели // Культурная и гуманитарная география. — 2012. — Т. 1. — №. 1. — С. 13, 17
- Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии. — Смоленск: Ойкумена, 1999. — 256 с.
- Замятин Д. Н. Гуманитарная география (Материалы к словарю гуманитарной географии) // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / Сост., отв. ред. Д. Н. Замятин; авт. Андреева Е., Белоусов С., Галкина Т. и др. — Вып. 2. — М.: Институт Наследия, 2005. — С. 332—334
- Замятин Д. Н. Гуманитарная география: основные направления, категории, методы и модели // Культурная и гуманитарная география. — 2012. — Т. 1. — №. 1. — С. 11—26
- Замятина Н. Ю., Митин И. И. Гуманитарная география // Большая Российская энциклопедия. Т. 8. Григорьев — Динамика. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2007. — С. 151
- Замятина Н. Ю., Митин И. И. Гуманитарная география (2) (Материалы к словарю гуманитарной географии) // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / Сост., отв. ред. Д. Н. Замятин; авт. Абдулова И., Амоголонова Д, Герасименко Т. и др. — Вып. 4. — М.: Институт Наследия, 2007. — С. 282—288
- Каганский В. Л. Культурный ландшафт: основные концепции в российской географии // Обсерватория культуры. — 2009. — № 1. — С. 62-70
- Каледин, Н.В. Общественная география – к новой научной парадигме. Тр. XII Съезда РГО. СПб, 2005
- Каледин, Н.В. Проблемы теоретизации общественной географии: смена парадигм // Географические и геоэкологические аспекты развития природы и общества. СПб, 2008
- Ковалёв Е. М. Гуманитарная география России: Пособие для студентов высших учебных заведений / Программа «Обновление гуманитарного образования в России». — М.: ЛА «Варяг», 1995. — 448 с.
- Крубер, А.А. Общоземезнание. Био- и антропогеография. М., 1925
- Лавров С. Б. Структура географической науки: прошлые споры и современные позиции // География в системе наук. Л, 1987
- Максаковский В. П. Географическая культура: Учебное пособие. М., 1998

- Машбиц Я. Г. Комплексное страноведение. М. – Смоленск, 1998
- Мересте У. И., Ныммик С. Я. Современная география: вопросы теории. М., 1984
- Мироненко Н. С. Страноведение: Теория и методы. Учебное пособие. - М., 2001
- Митин И. И. Гуманитарная география: проблемы терминологии и (само)идентификации в российском и мировом контекстах // Культурная и гуманитарная география. — 2012. — Т. 1. — №. 1. — С. 1—10
- Научни трудове на проф. Анастас Иширков. Известия на Българското географско дружество, кн. I, 1933, IXX
- Николаенко Д. В. Гуманитарная география: проблемы и перспективы. — Деп. Укр. НИИ НТИ, № 543 Ук — Д84., 1984
- Пенков, Иг. Анастас Иширков, УИ „ Свети Климент Охридски “, С., 1987
- Проблемное страноведение и мировое развитие: Сб. ст. М.– Смоленск, 1998.
- Ретеюм А. Ю., Серебрянный Л. Р. География в системе наук о Земле. (Итоги науки и техники. Сер. Теоретические и общие вопросы географии; Т.4.) М., 1984
- Русев, М. Обществена география. Избрани лекции, методологични указания, информационни ресурси. С., 2008
- Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. М., 1980
- Шарыгин М. Д. Методология географической науки. Пермь, 1988
- Синицкий, Л. Д. Очерци по общо земезнание; Антропогеография. М., 1923
- Столбов, В.А., М.Д. шарыгин. Поведенческая география: учебное пособие. Пермь, 2007
- Стойанов, П., М. Бъчваров, А. Дерменджиев (ред.). Социална и културна география, София и Велико Търново, 2004
- Стойанов, П. Пътища към социалната география: немският подход. В: Международна научна конференция „Географски науки и образование”. Шумен, 2013
- Стойанов, П. Развитие на идеите за регионална география. В: Социална и културна география, 2015
- Федоров, Г.М. Регион как территориальная система. В: [Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. №1](#), 2010
- Христов, Т., Френската географска школа „География на човека” (Geographie humaine). – Изв. на БГД, XXI, 1972
- Христов, Т., Професор д-р Игнат Пенков на 60 години. – Изв. на БГД, XXIII, 1974.
- Христов, Т., М., Бъчваров, За социално-икономическата география. - Проблеми на географията, 2, 1977
- Христов, Т., Н. Н. Барански и развитието на географията в България. - Проблеми на географията, 2, 1981
- Христов, Т., География и хорология. – Проблеми на географията, 3, 1987
- Христов, Т., Френската географска школа „география на човека” (géographie humaine). В: Изв. На БГД, т. XXI, 1972
- Шарыгин, М. Д. Общественная география: методологические основы становления. В: Региональное развитие в России: перспективы, конкурентоспособность, политика. Самара, 2005

- Шарыгин, М. Д., В. Д. Столбов. Тенденции становления отечественной общественной географии: теоретико-методологические аспекты. В: УДК, 2006
- Шарыгин, М. Д. Современные проблемы экономической и социальной географии. *Учебное пособие*. Пермь, 2007
- Шарыгин, М. Д. Общественная география: контуры будущей науки. В: Географический вестник, 1(28), 2014
- Шарыгин, М. Д. Общественная география в России: структурная трансформация и ее гуманизации. В: Вестник АРГО, 4, 2015
- Bartels, D. Wirtschafts- und Sozialgeographie. Köln; Berlin 1970.
- Bartels, D. u. G. Hard, Lotsenbuch fuer das Studium der Geographie als Lehrfach. Bonn/Kiel, 1975
- Blotevogel, H und H. Heineberg. Wirtschafts- und Sozialgeographie, Anthropogeographie, Kulturgeographie. Paderborn, 1992 = UTB 1676
- Boyadzhiev, V. The development of humanitarian geography in Russia. Conference of Sofia university, 2006
- Brunotte, Ernst (Hrsg.): Lexikon der Geographie. Heidelberg 2001.
- Buttimer, A. Ideal und Wirklichkeit in der Angewandten Geographie. In: Muenchener Geogr. H. 51, 1984
- Cloke, Paul J.; Crang, Philip; Goodwin, Mark. Envisioning human geographies. London: Arnold, 2004
- Cloke, Paul J.; Crang, Phil; Crang, Philip; Goodwin, Mark. Introducing human geographies (2nd ed.). London: Hodder Arnold, 2005
- Daniels, P. Bradshaw, Michael; Shaw, Denis J. B.; Sidaway, James D. An Introduction to Human Geography: issues for the 21st century (2nd ed.). Prentice Hall, 2004
- Flowerdew, R. Martin, David. Methods in human geography: a guide for students doing a research project (2nd ed.). Harlow: Prentice Hall, 2005
- Gregory, D. Martin, Ron G.; Smith, Graham. Human geography: society, space and social science. Basingstoke: Macmillan, 1994
- Harvey, David D. (1996). Justice, Nature and the Geography of Difference. Blackwell Pub.
- Charvet, Jean-Paul et Michel Sivignon (dir.), Géographie humaine. Questions et enjeux du monde contemporain, Armand Colin, Paris, 2008
- Downs, R. M. Geographic space perception: Past approaches and future aspects. In: Progress in Geography 2, p. 65-108, 1970
- Debié, Fr. Géographie économique et humaine, Presses Universitaires de France, Paris, 1995.
- Fliedner, D. Sozialgeographie. In: Lehrbuch der allgemeinen Geographie. Band 13. Berlin 1993
- Gebhardt, Hans, R. Glaser, U. Radtke u. P. Reuber: Geographie. Physische Geographie und Humangeographie. Heidelberg 2006.
- Hartshorne R. The nature of geography. - Lancaster, Pennsylvania: Association of American Geographers, 1939
- Heineberg, H. Einführung in die Anthropogeographie / Humangeographie. (=Grundriß Allgemeine Geographie). Paderborn, München, Wien, Zürich. 2003, 2007
- Johnston, R. J., Derek Gregory, Geraldine Pratt (Hrsg.): The Dictionary of Human Geography. 4. Auflage. Blackwell Publishers, 2000

- Johnston, R.J. Geographies of Global Change: Remapping the World. Blackwell Publishers, London, 2002
- Johnston, R. J. The Dictionary of Human Geography (5th ed.). Blackwell Publishers, London, 2009
- Kemper, Franz-Josef: Sozialgeographie, in: Schenk, Winfried und Konrad Schliephake (Hrsg.): Allgemeine Anthropogeographie (=Perthes Geographie Kolleg), Gotha 2005, S. 145-211.
- Knox, p.l. & S.Marston. Humangeographie. Heidelberg (Spektrum), 2008
- Knox, p.l. & S.Marston. Human Geography. Places and Regions in a Global Context. 5th ed., Prentice Hall (Pearson), 2010
- Lexikon der Geographie in 4 Bänden. Heidelberg, 2001 (=LdG)
- Maier, J., R. Paesler, K. Ruppert u. F. Schaffer. Sozialgeographie. Braunschweig, 1977
- Mauß, O. Anthropogeographie. Leipzig 1932.
- Moseley, William W.; Lanegrán, David A.; Pandit, Kavita. The Introductory Reader in Human Geography: Contemporary Debates and Classic Writings. Malden, MA: Blackwell Publishing Limited, 2007
- Paasi, A. Regional Geography. In: Kitchin, R & N Thrift (eds.). International Encyclopedia of Human Geography. Elsevier, London, 2009
- Pain, P., M. Barke, D. Fuller et. al. Introducing social geographies. London/New York, 2001
- Peet, Richard, ed. Modern Geographical Thought. Oxford: Wiley-Blackwell, 1998
- Ratzel, Fr. Anthropogeographie. Die geographische Verbreitung des Menschen. 1882–1891
- Reuber, P. Sozialgeographie. Mainz= Mainzer Skripten zur Humangeographie, 1999
- Schenk, W. & K. Schliephake. Allgemeine Anthropogeographie. Gotha/Stuttgart (Klett-Perthes), 2005
- Sedlacek, P. (Hg.). Programm und Praxis qualitativer Sozialgeographie. Oldenburg, 1989
- Soja, Edward. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory. Verso, London, 1989
- Werlen, B. Handlungsorientierte Sozialgeographie. Eine neue geographische Ordnung der Dinge. In: Geographie heute 23, H. 200, 2002
- Werlen, B. Sozialgeographie. Eine Einführung. Bern/Stuttgart/Wien, 2000, 2008= UTB 1911
- Wirth, E. Theoretische Geographie. Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie. Stuttgart (Teubner), 1979

Началото на българската географска наука

Веселин Бояджиев, Софийски университет

The Beginning of Bulgarian Geographical Science

Veselin Boyadjiev, Sofia University

Abstract: 120 years have passed since the foundation of the Department of Geography and General Ethnography at Sofia University, “St. Kliment Ohridski” in 2018. This jubilee was unnoticed by the Bulgarian society and the media in the country. Traditionally, about the begging of geography as a science and as a discipline, the different authors transcribed each other. Until now, there is not researcher, who has looked for information in the state archives. Our ambition is to remove this omission and to read the truth from archival documents, not from individual authors who were not contemporaries of the events.

The theme is very big and that is why we were limited to a few aspects. The main aim is to tell about the foundation of university geography and its beginnings. According to us, the beginning of the foundation was in 1888 and the end of it was in 1948-1950. Then the new communist authority put an end to the university geography and set off a new geography. And if the beginning of this period was joyful, the end was sad. University lecturers were under administrative pressure, professors were expelled from the university and isolated from the society. Unlike other sciences, geography had no prisons, concentration camps and murders for university professors who were not communists. The main part of the analysis is related to An. Ishirkov and his heirs. The other centers of geographic science besides the University are also noted. They remain unknown to the Bulgarian society today, but they have their merits. The first geographic programs are characterized. The place of the geography in the structure of the Bulgarian science and in the organization of the faculties and departments of the University are also discussed.

Keywords: Bulgarian Geography, Sofia University, Ishirkov

Вече няколко поколения си препредават представата за раждането на географската наука в България. Едни и същи факти се преразказват от различни автори. Обикновено поводите са годишнини от 1888 г., когато е създадена първата българска географска катедра, а не конкретен изследователски замисъл. При това се допуска пропускане или изкривяване на факти, може би под натиска на ясни и неясни причини от конкретната обществена обстановка. Сигурно е, че повечето автори препредават по свой начин

написаното от техните предшественици. Така пропуските и неточностите се препредават. Затова ни дойде подтик един географ да се зарови в централните архивите и да види какво е било действителното начало на географската наука според запазените документи.

Непосредствената искра за тази публикация бе изследването, което авторът доц. д-р Пело Михайлов, ми подари, и в което той ми посвети такива слова, че веднага реших да продължа делото му в името на 120 годишнината на българската география (Непознатият и неразпознатият Анастас Иширков, 2018).

Исках да зная дали и в миналото историците така добре са ценили географията и дали е тяхна заслугата преди 120 години и 10 години след началото на Университета, тя вече да бъде представена чрез катедра. И последната част от моето любопитство идваше от липсата на етнографията в повече от скромното честване на 120-годишнината на географията. А тя е поставена наравно в името на първата географско-етнографска катедра. Тя е колкото географска, толкова и етнографска. Кога и защо пътищата на географията и на етнографията се разделят и защо? Защо днес няма предишните връзки, освен четената от географите геоетнография. Длъжен съм да кажа, че според мен това название е обърнато и не отговаря на замисъла на създаването си. Истинското име е етногеография.

В следващите редове аз нямам за цел да оборя традиционните разбирания за зараждането на българската география като наука и академична специалност, но ще се опитам да внеса яснота и някъде да допълня обяснението. Наемам се с тази отговорна задача и разчитам само на държавните архиви. Тяхното непознаване помага да се създават всякакви легенди и неверни представи за хора и събития, влезли в темелите на географията.

Специално съм задължен за подкрепата на доц. д-р Михаил Груев - ръководител на Държавната агенция „Архиви”. Изворовите материали съм ползвал изключително от фонд 994К.

Според мен и то въз основа на проучените материали, както и на предишни представи, заглавието като времеви диапазон обхваща периода 1888-1948 г. Началото започва с основаването на катедрата, а неговият край идва с разрушаването на установяваната половин век география и първите опити да бъде заменена със съвсем друга география. С други думи антропогеографията и физическата география, започнати от

основателите, са обявени за вредни и са заменени от физическа и икономическа география по съветски образец.

Първият мит, който трябва да се развенчае е, че именно Иширков е започнал изначално да чете географски курсове във Висшето училище. Наистина, той е първият географ, назначен за преподавател в Университета. Оказа се обаче, че професорите Златарски и Бъчеваров четат преди него курс по физическа география на студентите от Физико-математическия факултет. Проф. Златарски е първият българин-професор по геология и палеонтология, докато Бъчеваров, по-късно променил името си на Бъчеваров, е първият български професор по астрономия. За нуждите на съответното образование те първи въвеждат географски курс, и разбираемо той е за природата, по физическа география.

В Протокол № 29 от 19 юни 1898 г. на Академическия съвет (АС) на Висшето училище се приема разписът на лекциите за зимното полугодие на учебната 1898/1899 г. Деканът на Историко-филологическия факултет докладва, че доцентът Ан. Иширков ще има следните първи свои занятия: 1. Принципи на физическата география - 3 часа лекции седмично; 2. Географически упражнения - 1 час седмично.

Според правилника на Висшето училище (ВУ) лекторът - хабилитиран преподавател - трябва седмично да има не по-малко от 3 и не повече от 7 часа лекции. Интересно е написаното по-нататък, което предаваме пряко, с онзи изказ и правопис: “Предвид, че физическа география се вече преподава във Физико-математическия факултет, Съветът/Факултетния съвет на Историко-филологическия факултет (бел. моя – ВБ) реши да се помоли г-н Иширков да влезе в споразумение със съответните преподаватели (г-н Златарски и Бъчеваров) за да се определи както частно самият предмет „физическа география“, но изобщо и целият учебен план на география“. В точка VII на същия протокол се казва, че „ г-н Иширков да определи с помощта на съответните преподаватели от Физико-математическия факултет размера на спомагателните предмети по география“. Видно, физическата география за Академическия съвет е спомагателна учебна дисциплина не само за другите специалности, но и за зараждащата се география. Всякакви подробности за този курс не можах досега да открия. В Протокол 31 от 2 юли 1898 г. е записано, че: “по точка II въпросът с лекциите на г-н Иширков с господата Г. Златарски и М. Бъчеваров е бил уреден“. Това е във връзка с финансовата 1898/1899г.

2500 лв. се отпускат за семинара (специално помещение - бел. моя) по история и география. От занятията на доц. Иширков става ясно, че професорите негеографи са се отказали от курса по физическа география.

При онова законодателство положението на хабилитирания преподавател и основаващата се катедра са се покривали. Ето защо изборът на хабилитиран географ се приема и като основаване на географска катедра. В обявявания за целта конкурс са могли да участват както вече хабилитирани по специалността кандидати, така и доктори, чиято дисертация отново е подлежала на рецензиране с оглед насоката на конкурса. В случая на Софийския университет (Висше училище – ВУ) няма предварително хабилитирани географи.

Кога и какво е административното начало? За първи път в Протокол № 24 от 21 април 1897 г., в точка първа от неосъществения дневен ред е записано „обявяване на катедра по география“. Различни членове на АС (Академическия съвет) вземат „предварително“ думата, т.е. извън дневния ред, следват препирни и въпросът за новата катедра, 12-та за Историко-филологическия факултет (ИФФ), все се отлага. Най-сетне Протокол 26 от 5 май 1897 г. успява в точка VI от дневния ред да приеме следния текст: “Деканът на Историко-филологическия факултет прочете проект за обявление, че се дири за Висшето училище преподавател по катедрата за география и обща етнография. Обявлението се прие в следния текст:

Обявление

През идещата учебна година 1897/1898 се отваря при Историко-филологическия факултет на Висшето училище катедра по география и обща етнография. Кандидатите, които желаят да заемат тази катедра, трябва съгласно с член 34 от правилника на Висшето училище да изпълнят следните условия: а/ да имат завършено средно образование, завършено висше образование с изпит и диплома по предметите, които има да им се възлагат. б/ писано или печатано научно съчинение /може да бъде и дисертация за получаване научна степен/ по същата специалност. Исканите документи и конкурсните съчинения трябва да бъдат представени най-късно до 1 октомври 1897 г. на името на ректората“.

Цитираното до тук оборва писаното преди, че Иширков е бил „назначен“ за географ. Проф. Ж. Гълъбов (сп. Географски преглед, 1949 г., кн. 2-3, с.3) дори пише, че “във връзка с предстоящото откриване на катедра по география“ и „по настояване на тогавашните професори при същото училище, той се насочва към географската наука“. Излиза че години по-рано току-що отишлия на специализация в Германия млад филолог Иширков е откликнал на молбата да стане доцент, основател на катедра, но по география....Звучи толкова наивно и фантастично. Всъщност става дума за открит, общодостъпен конкурс. Още по-интересното е, че на конкурса са явяват двама претенденти: Анастас Иширков и Захари Димитров. За това и за други подробности от конкурса ни информира Протокол № 6 от 15.XI.1897г. А в „Алманах България 20 век“ дори пише, че още в началото на XX век във Физико-математическия факултет се изучавали следните дисциплини:“...география и обща етнография“ (стр. 552, 1999 г.) Изглежда твърде парадоксално, още повече, че Историко-филологическият факултет е по-стар от ФМФ. В Алманаха на стр. 555 дори пише, че след като през 1898 г. бил основан Географски институт към Университета, в него работили братята Карел и Херман Шкорпил. Всъщност в цитираната по-горе статия от сп. Географски преглед бъдещият чл. кор. проф. Живко Гълъбов смята напълно невярно, че с назначаването на доц. Иширков и с откриването в този случай на географска катедра, се е положило началото на Географския институт. Това е невярно, защото по онова време в структурата на Висшето училище има само факултети и катедри, но не и институти. Те ще се появят по-късно.

И така, в резултат на обявлението за заемане на първата географска катедра, се явяват двама кандидати. Това научаваме от Протокол № 6 на АС от 15 ноември 1897 г.: „Деканът на Историко-филологическия факултет прочете доклада си върху явилите се двама кандидати за катедра по География и Етнография - господата А. Иширков и З. Димитров, от които според решението на Историко-филологическия факултет, се предлага за удобрение само първият. При разискването появи се въпрос, дали географията да се преподава при Историко-филологическия или при Физико-математическия факултет. Понеже този въпрос се оказа предрешен вече в самия правилник в смисъл щото географията да се преподава при Историко-филологическия факултет, то си остана и сега така, но с забележка обаче щото при уреждането подробна програма по география да се вземе мнението и на физико-математическия факултет“. В гореуказаната статия Гълъбов

преразказва последното изречение. Изследователите след него не го посочват. Протоколът продължава: “Тъй като вторият от явилите се кандидати по география и етнография, г. Захари Димитров е бил отведен от съвета на Историко-филологическия факултет по причини подробно указани в доклада на декана от същия факултет една от които причини е и тази, че речения З. Димитров няма гимназиялно, а педагогическо образование, то се появи въпрос дали и педагогическото образование не би могло да се счита за средно според правилника или не. Въпросът се реши в отрицателен смисъл, а именно, че педагогическите училища не са средно образователни а специални средни училища и следователно свършилите такова училище нямат средно завършено образование.

Подир това се даде на гласуване приема ли съветът представения от Историко-филологическия факултет г. Иширков за кандидат по География и Етнография. Съветът прие реченият Иширков с пълно висшегласие“.

Въпреки ширещите се представи, че някога академичната автономия е била по-широка, то изборът на двата съвета - на факултета и на Висшето училище, не е имал реална стойност без потвърждението от Министерството на просвещението, което е играло ролята на социалистическия ВАК. Затова и в Протокол 16 от 14 февруари 1898 г. Ректорът съобщава, че „кандидатът за доцент по география А. Иширков е назначен, но още писмо за това няма.“ И напомня учебният план на бъдещата катедра да се съгласува и с ФМФ. В Протокол № 21 от 21 март 1898 г. четем, че:“ С писмо № 3165 от 18 текущия месец Министерството на народното просвещение съобщава, че г. А. Иширков се назначава от 1 миналия февруари за доцент по география в Висшето училище. Съгласно с правилника г. Иширков чете вече на 19 т. м. своята пристъпна лекция.“ За конкурента Захари Димитров нищо не открих. Няма го сред преподавателите във Висшето училище по онова време. Предполагам, че може би е бил учител...

Само след три години, през 1901-1902 г., доцент Иширков вече е член и секретар на заседанията на Академическия съвет на Висшето училище.

В Протокол № 8 от 22 декември 1901г в разписа на лекциите за второто полугодие намираме: “А. Иширков: 1.Физическа география !!! Динамика и морфология на сушата - 3 часа лекции; 2. Културно-политическо влияние на главните географски фактори в България - 2 часа лекции; 3. Географски упражнения - 2 часа; 4. Екскурзии.

Нарежда се купените от Иширков през 1896 г. за нуждите на Софийската мъжка гимназия пособия, където той е бил учител, по темата Българско отечество, да се предадат на географския кабинет на Висшето училище за да се употребяват „поради своето специално значение“. Колекцията включва: “инструменти за антропологични измервания, руската генерална карта на България в М 1:126 000, анероид-барометър, актант, клинометър, рулетка от 25 м, педометър, динометър, лавела и лот.“

Според Протокол № 17 от 25 май 1902 г., когато мандатът на доц. Иширков като секретар на „Академическия съвет“ (АС) вече е изтекъл, в доклада на Декана на ИФФ за разписа на лекциите за зимното полугодие, днес наричано с чуждицата семестър (!) на учебната 1902/1903 г. А. Иширков има следните занятия: 1. География на Югозападна България - 3 часа; 2. Избрани части от антропогеографията / културно-политическа география / - 2 часа и 3. Географски упражнения - 4 часа седмично.

По това време човекът-катедра, доц. Иширков, представлява най-малката от 12-те катедри на ИФФ. В тях има 12 професори, 6 доценти и 5 лектори. За сравнение, ФМФ има 16 катедри с 16 редовни професори, 7 доценти и 7 асистенти. ЮФ (Юридическият факултет) брои 11 катедри с 11 професори 7 доценти или извънредни професори. (Протокол № 1 на АС от 21 октомври 1902 г.).

През 1898 г. Иширков е 30-годишен доцент в Университета и естествено смята да се развива. Още на следващата година, в протокол 21 от 21 юли 1899 г., четем, че в точка 5 Деканът на ИФФ /Историко-Филологическия факултет/ докладва, че има заявление от доц. Иширков, в което той моли „да странства 4 полугодия с цел да поработи специално по география на Балканския полуостров в Виена и Париж (продължавам да следвам оригиналния словоред и изказ - бел. В.Б.)“. Решението е като за начало Иширков да се командирова за два семестъра.

В Протокол 2 от 20 октомврий същата 1899 г., в точка 6 намираме, че с писмо №14294 на Министерството на народното просвещение се съобщава, че доцентът Иширков се командирова за един семестър във Виена, а в следващия семестър „може да се командирова“ в Париж „за да се запознае с французката географическа литература“. С писмо №14303 от 1.X.1899 г. вече е съобщено, че в княжески указ Иширков е в задграничен отпуск. Няма го в разписа на лекциите и за зимния и за летния семестър.

В Протокол 30 от 3 юни 1900 г. е даден разписът на лекциите в ИФФ за зимния семестър на учебната 1900/1901 г. А. Иширков има следните занятия: 1. География на Европа /без България/ - 4 часа; 2. Упражнения по отечествена география - 2 часа. В следващия протокол от 16 юли се казва, че се разрешава на Иширков командировка „по научни студии“ през следващото зимно полугодие „в университетите Парижки, Нантетски и Брюкселски“. Още в следващия протокол 32 от 26 юни Ректорът съобщава, че с писмо Министерството отказва командировка на господата...Иширков. АС повторно ще моли...Малко по-късно, в Протокол 34 от 3 юли 1900 г., се съобщава, че през идващата лятна ваканция със знанието на Факултетния съвет /ФС/ в чужбина „по научни студии“ отиват преподаватели, сред които е и доц. Иширков. В началото на следващата учебна година, в протокола № 2 от 21 октомври, Деканът на ИФФ съобщава, че на мястото на командирования Иширков се избира доцент Г. Кацаров, който не е географ.

Когато се приема разписът на лекциите за летния семестър на учебната година 1900/1901 г., на Иширков се възлагат следните лекции: 1. Основни части от географията на Европа - 4 часа; 2. География на селищата с упражнения по география на българските градове - 2 часа. За летния семестър единственият географ има следните занятия: 1. Принципи на физическата география - 1 част Увод. Атмосфера и Хидросфера - 3 часа; 2. География на Европейска Турция - 2 часа; 3. Упражнения по география - 2 часа.

Учебните предмети (дисциплини) се делят на главни, второстепенни и общи. Всеки студент е длъжен в този ред да ги изписва в книжката си. Така става и явяването на изпитите.

При приемане Правилника на Библиотеката на Университета (Протокол 14 от 16.02.1900 г.) се предвижда Отдел 8 със следното съдържание: 1. География; 2. Пътувания; 3. Етнография; 4. Картография и 5. Статистика.

Заслужава да кажем няколко подробности от приетия „Закон за Университета в София“:

Из чл.1: Университета в София има за цел да дава висше специално образование. Той е държавно учреждение към Министерството на народното просвещение.

Чл. 3: Засега Университета в София има три факултета: а/ философско-исторически факултет за философия, педагогия, история, география и етнография /общо 11 катедри + езици/. Антропология се преподава в Природо-математическия факултет.

Чл. 7: Към всякой факултет има научно-спомагателни институти със своя директор. Географията няма такъв.

Чл. 30: Професорите имат седмично 6 часа, а постоянните доценти 4, частните доценти 3, лекторите най-малко 10 часа.

Чл. 31: Асистентите са избират за определени катедри от надлежния преподавател измежду лица, които притежават пълно средно и висше образование по специалността. За една катедра може да има само 1 асистент.

Чл. 32: Асистентът по служба, заплата и повишение се равнява на редовните учители в средните училища. Асистентът може да стои в това положение най-много 8 години.

Чл. 85: Заплати годишни: 1. На редовен професор 7200 лева, на извънреден 6000 лева, 2. На постоянен доцент, на лектор и на библиотекар - по 4800 лева, 3. На Секретар и на Ковчезник по 4200 лева, 4. На механик, асистент и кустос в институтите като на учител в средното училище. Всеки постоянен преподавател, който не може да напредне в звание след 5 години служба получава увеличение 10% от основната заплата. Никой не може да получи повече от две увеличения.

Законът влиза в сила от 1 септември 1901 г. и заменя закона за Висшето училище от 20 декември 1894 г.

Как върви утвърждаването на доц. Иширков като преподавател личи от разписите на занятията му за съответните семестри. За лятното полугодие на 1902 г. занятията са: 1. География на Дунавска България /заедно с румънска Добруджа/ - 3 часа. Днес ние по-напред ли сме от Иширков? Втората дисциплина е „Земята като небесно тяло” - 1 час; 3. Средства по нагледно обучение по география - 1 час; „Упражнения по география - 4 часа и 5. Семинарно упражнение - 1 час седмично. Тук вече се застъпва и педагогиката, наред с общите географии и регионалните курсове по отечествена география.

Според Протокол № 4 от 22 декември 1903 г. за предстоящото лятно полугодие, доц. Иширков е заложил следните дисциплини: 1. Основни черти на физическата география - дял 2 - 2 часа; 2. Избрани части от географията на Европа - 2 часа; 3. Упражнения по география - 2 часа; 4. Семинарни занятия - 1 час.

За следващото зимно полугодие на учебната 1904/1905 г. доц. Иширков има: 1. Морфология на земната повърхнина - 2 часа; 2. География на Македония и Одринско - 2

часа; 3. Народоведение /увод/ - 1 час и 4. Географски упражнения - 4 часа седмично. Всеки може и трябва да си зададе въпроси по горенаписаните заглавия. Според Правилника на ВУ 1 час теория, т.е. лекция, се брои за 2 часа „практика“. Хабилитираният преподавател не може да има под 4 часа „теория“ седмично. „Лекциите траят 45 минути, от четвърт до края на часа“ /из Правилника от 1904 г./.

Спохаждането, т.е. посещението на занятията е задължително и може да се осъществи само от онези студенти, които са си платили таксите или са освободени от тях.

След първите 4 семестъра студентът държи първи университетски изпит, след вторите - втори университетски изпит и след успешното им издържане може да се яви на „академически изпит“ за завършване на образованието си. Според чл. 68 на Правилника от 21 юлия 1904 г. Зимното полугодие трае от 10 септември до 15 януари, Лятното от 1 февруари до 10 юни. Коледната ваканция трае от 23 декември до 1 януари, Великденската - от Велика сряда до Томина неделя. Спазват се и другите официални празници.

За лятното полугодие на 1906 г. Протоколната книга на Академическия съвет /ф. 994к, оп.2, арх. ед. 10/ показва, че четенията на доц. Д-р Иширков са следните: Антропогеография - 4 часа, Общ географски преглед - 1 час, Семинарни упражнения по география - 2 часа. Появява се името на Ж. Радев като асистент на доц. Иширков по дисциплината Географски упражнения - 4 часа.

Протоколът от 18 юлий 1907 г. съобщава, явно в духа на законодателството, че: „...катедрите се разпределиха между г.г. професорите“. В случая с катедрата по география и обща етнография е посочен нищо не значещия В. Гочев. Иширков, макар и доцент, при липса на професор в катедрата, може да го замества. Явно е, че в Университета е имало някаква криза, останала скрита за обществеността, включително и за географската. Врх на кризата е решението на АС, точка 3а, където по повод обсъждането на Закона за Университета, чл. 5, ал. 7 се казва: „Понеже географията е по-тясно свързана с естествените науки отколкото с историко-филологическите, катедрата по география да се прехвърли в физико-математическия факултет. Същата катедра да се раздели на две катедри: а/ „по обща география“, б/ „география на Балканския полуостров“. „Обща етнография“ се вмества в забележката към чл. 6 на закона“. В резултат:...Реша се да се помоли Министерството на народната просвета да помоли Народното събрание за следните промени по същия закон. Слава Богу, не се е случило. Без да откриваме каквито

и да са сведения за споменатия В. П. Гочев, той е посочен като титуляр на дисциплината Практически упражнения по география - 2 часа, според Протокол 15/24. януари 1908 г. Друга географска дисциплина там няма!? В Протокола от 11 февруари вече намираме нормализирана ситуацията: А. Иширков Антропогеография - 4 часа, Общ географски преглед на Европа - 1 час, Семинарни упражнения по география - 4 часа, А. Иширков/ас. Ж. Радев имат седмично 4 часа Географски упражнения. Това е заетостта за зимния семестър на 1908 г. За следващия семестър /Протокол 7 от 22 декември 1908 г./ четенията са следните: А. Иширков Физическа география 1. Климат и хидрография - 3 часа, География на атлантската империя /!?!/ - 2 часа, Репетиториум по география на българските земи - 2 часа, Семинарни упражнения - 1 час, А. Иширков/ Ж. Радев Географски упражнения /без посочен хорариум/. По това време Иширков вече е извънреден професор и така се запълва щата на катедрата. По закона за Университета всяка катедра трябва да има по един редовен професор-титуляр. Ако няма такъв, временно длъжността се изпълнява от извънреден професор или от някой от доцентите в катедрата. В една катедра не е било възможно да има повече от един редовен професор. След години, когато пенсионираният професор Иван Шишманов иска да се върне като преподавател, му се предлага да бъде приет като доцент. Избухва скандал, и т.н. Разликата между редовния и извънредния професор е била и в заплатата, съответно 7200 срещу 6000 лева. За прослужено време редовните професори за всеки 5 години получават по 15% увеличение на заплатата. Доцентите след 5 години могат да кандидатстват за извънреден или редовен професор. Университетските катедри са се смятали за непълни, ако ръководителят им не е бил редовен професор. Ето защо на 11 март 1909 г. Историко-Филологическият факултет обявява конкурс за титуляр на катедрата по география и обща етнография със срок за кандидатстване 1 май с.г. След една седмица ФС на ИФФ натоварва проф. Д. Агура да докладва „за научната и преподавателската деятелност на г. Иширков“, защото той е бил единственият кандидат. Проф. Агура подчертава, че вече 6 години Иширков е извънреден професор и има право на развитие. Сред многото положителни страни на дейността на Иширков се подчертава неговото добро име, както и името на катедрата и на Университета, което той е утвърдил в обществото. Проф. Агура изтъква, че той „се е запознал много добре с геологията и петрографията на нашата земя и с това е дал на своите географически издирвания здрава научна основа“. Иширков дава на физическата

география „широко и всестранно развитие“. С това заявление, както и със списъка публикации, с които Иширков претендира за редовен професор, става ясно, че той доста едностранчиво и вече традиционно се определя само като антропогеограф. Напротив, пред нас е едно комплексно творчество, в което физическата география е не по-слабо представена от антропогеографията. Изтъкват се написаните както „чисто географически научни трудове, които са доста на брой, г. проф. Иширков има и такива, които се отнасят до културно-географически и до историко-географически въпроси“. Правилно проф. Агура посочва на първо място по заслуги приноса към етнографията на македонските славяни, който е отговор на публикуваната на френски студия на професора от Белградския университет Йован Цвиич за етнографията и географията на Северна Македония. Иширков оборва мнението за северната географска граница на Македония. За Цвиич Скопската котловина не принадлежи на Македония, а на т.нар. Стара Сърбия. Иширков доказва, че местното население принадлежи към българския етнос, а не е неопределена маса между българи и сърби.

Вторият по значимост труд е „Принос към географията на Княжество България“ в две части: 1. Положение, брегова ивица, граници и големина на Княжество България и 2. Орография. Тук, според проф. Агура, трябва да се отнесе статията върху хидрографията на България, под печат към онзи момент.

Другите научни трудове, които е анализирал проф. Агура, са: „Западната граница на Македония и албанците“, „Град Варна. Културно-географски бележки“, „Бележки по пътя Русе-Варна в XVIII век и за главните селища към него“. Следващите студии са не по-малко ценни, а някои са на чужд език:

1. Zum Klima von Sofia, Meteorologische Zeitschrift, 1903
2. „Земетръс“. Физико-географски бележки, 1906 г. в сп. Училищен преглед
3. Западна Стара планина. Географски бележки. В известията за командировките от 1904 г.
4. Гебедженското езеро. В Годишника на Софийския университет, 1905 г. Статията е преведена и на немски в Pettermans Geographische Mitteilungen, 1906
5. Хипсометрически отношения на Княжество България. Периодично списание от 1905 г.
6. Статистически бележки на населението на град София. Списание на икономическото дружество от 1905 г.

7. Накит у природните народи. Списание Светлина, 1905 г.
8. Упътване за изучаване селищата на българските земи. Сп. Училищен преглед, 1905 г.
9. Нашите селища в свързка с техната надморска височина. Сп. На икономическото дружество, 1906 г.
10. Из средновековната история на град Варна. Сп. На икономическото дружество, 1906 г.
11. Девненските извори и тяхното поселищно и стопанско значение, Годишник на Университета, 1906 г.
12. Принос към етнографията на македонските славяни, допълнено издание от 1907 г.
13. Принос към Географията на Княжество България, Периодично списание, LXVIII, кн.1
14. Geographie de la Bulgarie contemporaine, Bruxelles, 1905, цитирано в Bulgaria of today, London, 1907
15. Човек и Земята, етнографски бележки. Българска сбирка, 1908 г.
16. Вятърът и град София, Българска сбирка от 1906 г.
17. Дневният вървеж на температурата в гр. София, Периодично списание, LXIV
18. Die Temperature Verteilung in Bulgarien. Периодично списание, LXIV
19. L'Èthnographia della Macedonia /a proposito dell'intervista Cevizie Foa/ Italia dell'Èstero, anno I, №13
20. България в средновековните карти /под печат в Периодическото списание/
21. Отчет за 9-ти международен географски конгрес в Женева /под печат в Училищен преглед/.
22. Cartes ethnographiques des vilagets Salonique, Cosovo et Monastir. В периодическо списание, кн. LXIV

Факултетният съвет след мнението на проф. Агура гласува единодушно /9 гласа/ Иширков да бъде предложен на АС за ходатайство да бъде назначен за редовен професор на вакантната катедра по география и обща етнография, според чл. 318 от Закона за университета. АС единодушно /10 гласа/ приема да се предложи Иширков на Министерството за редовен професор. В Протокола от 1 август 1909 г. научаваме, че още на 10 юни господата Иширков и Поповилиев са назначени за редовни професори.

По същото време (1909 г.) за асистент е назначен 34-годишния Жеко Радев. След две години е изпратен на специализация при известния геоморфолог Албрехт Пенк в

Берлин. Прибира се със защитен докторат (1914 г.) и още на следващата година е избран за редовен доцент на 40-годишна възраст. През 1921 г. е извънреден, а от 1927 г. е редовен професор, оглавява новата катедра по физическа география. Още от началото неговата кариера е насочена от проф. Иширков към физическата география, което позволява двамата да се допълват и да разширят тематиката на университетските дисциплини. Доказателство е разписът на лекциите още за зимния семестър на 1909 г.: Ат. Иширков: Физическа география; 2. Морфология на земната повърхнина - 3 часа; Избрани части от общата етнография - 1 час, География на Сърбия - 1 час. Заедно с асистента Жеко Радев водят дисциплините Географически упражнения - всеки ден /?/, Репетиториум (нов термин - бел. В.Б.) по физическа география - 2 часа и Семинарни упражнения - 2 часа.

Поради скромните мащаби на Университета и много по-ясната и точна документация всяка командировка е била одобрявана от АС. Това ни дава възможност, ако има запазен протокол или друг документ, да разберем за състоянието на географията и географите. Към 1909/10 г. те са все още двама: Иширков и Радев. От протокола на 25 август 1909 г. научаваме, че се отпускат 500 лева на ас. Радев „помощ за изучаване крастовите явления (явно карстовите - бел. В.Б.) в Западна Стара планина и Искърския пролом до Сръбската граница“. Личи, че писалият текста не е географ или геолог. В края на годината 1909г, вече редовният професор Иширков и ас. Радев имат следните занятия:

Антропогеография - 3 часа; Географски преглед на Европа - 1 час; Средства за нагледно обучение по география - 1 час, Репетиториум по физическа география (морфология на земната повърхност) - 1 час по споразумение (С кого? За какво? Бел. В.Б.); Семинарни упражнения - 2 часа и заедно с ас. Радев Географски упражнения - 2 часа.

Капацитетът на двамата географи е бил достатъчен да се създаде специалност История и География, чиито студенти получават следната учебна програма:

Учебни дисциплини преди Първи университетски изпит

1. История на източните народи и Гърция
2. Средна история
3. Българска история
4. Обща география и Обща славянска етнография

Учебни дисциплини преди Втори университетски изпит

Историци

1,2,3 исторически дисциплини
4. География на българските земи

Географи

1. География на българските
Земи и средиземноморската област
2. Географически преглед на континентите
3,4 исторически дисциплини

През учебната 1918/1919 г. войната налага на Иширков други занимания и той не фигурира между лекторите. За летния семестър сред тях е само Ж. Радев с Физическа география (хидрография и динамика на земната кора) с 5 часа и Географски упражнения 8 часа. През следващото зимно полугодие той отново е сам с Физическа география (динамика на земната кора – продължение) и Морфология на земната повърхнина 5 часа и Географски упражнения от 8 часа.

Правителството и по-точно Министерството на външните работи, предвиждайки бъдещето, праща по работа в Швейцария /Протокол 36/5 юли 1918 г./ проф. Иширков „по работа“. Професорът обаче се връща и през зимното полугодие чете География на България 4 часа, Обща етнография 2 часа и има Семинарни занятия 2 часа. През лятното полугодие на 1919/1920 г. той има: Антропогеография - 4 часа, Общ географски преглед на Европа - 1 час и семинарни занятия - 2 часа. Жеко Радев е с Физическа география: Атмосфера 4 часа и Географски упражнения 8 часа. Появява се и привлечения картограф Йордан Ковачев с Математическа география: Земята като небесно тяло 3 часа.

С Протокол 14 от 13 май 1920 г. Деканът на ИФФ утвърждава следната „изпитна програма“ на специалност История и География. Казано на днешен език, това е учебният план:

I-ви университетски изпит:

1. История на източните народи и на Гърция
2. Средна история

3. Българска история

4. Обща география

5. Обща и славянска етнография

2-ри университетски изпит: а/ историци:

1. Елинистична и римска история

2. Нова и най-нова история

3. Археология

4. Нова история на балканските народи

5. География на българските земи

б/ географи:

1. Нова и най-нова история

2. Нова история на балканските народи

3. География на балканските земи

4. География на средиземноморската област

5. Географски преглед на материците

На 9 юни 1920 г. с Протокол 15 се отпускат 2000 лв на новия асистент Крум Дрончилов за изследването му за Бурел.

Обществените катаклизми не спират обучението по география и през зимното полугодие на 1920/1921 г. имаме следните занятия:

Ан. Иширков: Народи и държави в Балканския полуостров - 2 часа;

География на растения и животни - 1 час и семинарни упражнения - 2 часа

Ж. Радев е с Физическа география. Хидросфера и динамика на земната кора
5 часа

Географски упражнения 8 часа

Й. Ковачев е с Геофизика: Устройство на Земята, земен магнетизъм, полярна светлина 2 часа

Постепенно броят на преподавателите по география в Университета се увеличава.

За зимния семестър на учебната 1921/1922 г. хорариумът е следния:

Ан. Иширков - Антропогеография 3 часа

Общ географски преглед на Европа 1 час

Семинар 2 часа

Ж. Радев - Физическа география. Атмосфера 3 часа

Географски упражнения 4 часа

Й. Ковачев - Математическа география: Земята като небесно тяло 2 часа

За следващия семестър имаме следното:

Ан. Иширков - Антропогеография на Дунавска България - за студенти, учащи за втори университетски изпит 2 часа

Обща етнография 2 часа, за студенти, учащи за първи университетски изпит

Семинари 2 часа

Ж. Радев - Физическа географи: Хидросфера 4 часа за студенти за първи изпит

Физикогеографски черти на Балканския полуостров с особен поглед на българските земи - 1 час за студентите за втори изпит

Й. Ковачев - Географски упражнения 4 часа

Геофизика 2 часа за студенти за първи изпит

Поради малкия брой на студентите и на преподавателите общуването им върви успоредно през семестрите. Това личи от съдържанието на четенията през зимния семестър на учебната 1922/1923 г. Тяхната тематика се явява продължение на тематиката от учебните дисциплини от предходната учебна година:

Ан. Иширков - Антропогеография на Дунавска България - 2 часа за студенти
пред втори университетски изпит

Обща етнография 2 часа за студенти първи изпит

Семинарни упражнения 2 часа

Ж. Радев - Физическа география. Хидросфера 4 часа за студенти първи
изпит

Физикогеографски черти на Балканския полуостров с особен поглед на
българските земи 1 час за втори изпит

Географски упражнения 4 часа

Й. Ковачев Геофизика 2 часа

След Иширков и Радев в Университета се появява следващия географ. Това е, според запазеното му досие /994к оп.2.ар.ед.239/ „асистента д-р Крум Дрончилов“. В него собственоръчно намираме: „През 1914г./...свърших по география и етнография в Берлинския университет като държавен стипендиант / при професор Пенк/. До войната написва 3 статии на немски език. След това става учител, после работник в Народния етнографски музей и моли уредника на Географския институт при Университета да му ходатайства да бъде назначен като асистент по география в Университета. Назначен е за такъв с решение на АС от 9.11.1918 г. Тъй като времето е военно и послевоенно, интересно е да се знае, че се пази удостоверение от Ректора, че Дрончилов е асистент и документът да му послужи пред Дирекцията за Стопанските грижи и обществената предвидливост „за отпускане плат за горно облекло“. Датата е 17 март 1919 г.

Поучителен е текста на клетвения лист, подписан от д-р Дрончилов при встъпването му в длъжност: „Кълна се в името на единото Бога, че ще пазя свято и ненарушимо законите на държавата, ще изпълнявам длъжността си без всяко пристрастие, ще пазя тайните по служба и ще постъпвам във всичко честно и справедливо като помня, че за всичко ще давам отчет пред Бога и пред законите. Амин“. София, февруарий 1922 г. д-р Крум Дрончилов, роден Самоков. На 25 юни 1923 г. Ректорът на Университета с писмо до Министъра на образованието съобщава за решението на Факултетния съвет на ИФФ от 20 юни д-р Дрончилов да бъде назначен за доцент в

катедрата по география и обща етнография. Рецензенти са били професорите по география Иширков и Радев. Със свое писмо министърът го назначава на 3 юли 1923 г., считано от 1 юли.

През летния семестър на същата година географските четения са:

Ан. Иширков - Антропогеография на Южна България 2 часа за студенти за втори университетски изпит

География на растения и животни - 2 часа за студенти за първи изпит

Средства за нагледно обучение по география -1 час за студенти за втори изпит

Семинарни упражнения - 2 часа

Ж. Радев - Обща география: Земята като небесно тяло-2 часа

Динамика на земната кора - 3 часа

Географски упражнения - 4 часа

Й. Ковачев - Математическа география - 2 часа

През зимния семестър на следващата 1923/1924 г. съставът на лекторите вече е разширен:

Ан. Иширков /редовен професор, ръководител на катедрата/ - Антропогеография - 2 часа

География на Македония - 1 час

Семинарни упражнения - 2 часа

Ж. Радев /извънреден професор/

Динамика на земната кора - продължение/ Геоморфология на земната повърхнина/ - 4 часа

Климат на Балканския полуостров и на България - 1 час

Географски упражнения - 2 часа

Крум Дрончилов - редовен доцент

География на Азия и Африка - 3 часа

Й. Ковачев, асистент - Основите на развитието на картографията - 2 часа

Полезно е поколенията да знаят поне началото на писаната с перодръжка рецензия на проф. Иширков (1 май 1923 г.) по повод доцентската кандидатура на д-р Дрончилов:

Преди 17 години бях написал „Упътване за изучаване селищата в българските земи“ /Училищен преглед, год. 11, 1906, кн.2, стр.217-227/ с блага надежда, че ще се намерят и у нас достатъчно ревностни работници, които се биха заели да изучат всестранно нашите селища - най-видния изразител на българската материална култура. Като имах предвид това, което се направи у Сърбия в тая посока, аз очаквах, че и у нас ще се намерят учители и свещеници, които с присърце биха се заловили да изучат и опишат родните си селища. Но останах излъган. Едва в 1918 г. нашата Академия на науките издаде обемистия труд на моя ученик Йордан Захариев върху „Кюстендилско Краище“, XV, 613 с., с 49 фотографии и цветни таблици. Вторият труд в тая област е представеното за хабилизация съчинение от г-на д-р Крум Дрончилов върху „Бурел“, печатано в годишника на СУ, ИФФ, кн. XIX, стр. 250 с 11 чертежи и снимки и една карта. (Предговорът е от Иширков - бел. В.Б.)

За съжаление само две години и половина по-късно проф. Иширков е принуден да напише следното писмо до Ректора на Университета по повод на доцент Дрончилов:

-...Стана жертва на своя професорски дълг, той загина като беше отишел да проучи интересни материали в прокарания за водопровод тунел през височината между Бистришките притоци Раковица и Янчовска Бистрица. В 185 м дълъг тунел вместо андезит излизат други материали. На връщане ползва със спътниците си /2 души/ вагонче от Симеоново до Семинарията без локомотив. Не можели за управляват вагончето, то дерайлира и Дрончилов загива (отнесен е в болница и там свършва - бел. В.Б).

Умира като ерген и оставя старата си майка, на която след молба до Ректора е отпусната пенсия. По-късно проф. Батаклиев ще отбележи, че Дрончилов му е казал, че има намерение на отиде до пластовете на разреза на Бистришкия водопровод, а след това ще води и студентите. Известието за смъртта на младия доцент води до международна вълна от съчувствие. В Университета се получават съболезнователни писма от 19 чуждестранни университети.

След няколко години на свое заседание Факултетния съвет на Физико-математическия факултет решава да предложи на Академичния съвет специалността география да се прехвърли към него /ф. 994, оп.13, ае.26/. Този втори опит природната география да надделее над хуманитарната отново не успява. Това ще стане много по-късно, когато по съветски тертип се разрушава антропогеографията като реакционна буржоазна наука, налага се физическата география за водеща и с помощно значение се закача икономическата география, която винаги отстъпва и при преподавателите и в учебните планове. Но това е част от новата социалистическа наука. В това отношение на незнаещите ще кажа за интересното изказване на академик Даки Йорданов на 20 ноември 1989 г., когато след полунощ Общото събрание на Софийския университет започна своите промени. Академикът биолог не бе пожелал да си измести кабинета след отделянето на биологията от общия факултет с геологията и географията и се намираше на третия етаж в северното крило на Ректората. Та той каза, че през 1938 г., след като са отминали тържествата за 50-годишнината на Университета, се отчита слабия му международен авторитет. Доказателството е присъствието само на 4-ма нобелови лауреати. 50-години по-късно, за 100-годишнината през 1988 г. се отчете едва ли не нов златен век, но нямаше нито един нобелов лауреат...Така отмина и 120-годишнината от началото на академичната география...

След Дрончилов изгрява звездата на габровеца Гунчо Гунчев и на пазарджиченина Иван Батаклиев. В двете географски катедри постепенно расте авторитетът на българската география, без да се губи родовата връзка с етнографията. През 30-те години в България географите вече имат основните обществени организации, които имат и колегите им във водещите в науката страни: институт, дружество, списания. Творчеството на географите е повече от актуално и засяга цялата палитра на обществените настроения.

В идейно отношение българската география започва своя академичен път по трасето на немската география, не само на антропогеографията. Пребиваването на Живко Гълъбов във Франция, на Любомир Динев в Чехословакия, както и пътуванията по различни поводи показват, че освен немската основа нашата география има своите творчески отклонения. Централно място заема патриотичната тематика. Не е случайно, че например за Охрид и за Солун от този период има повече географски изследвания, отколкото за Пловдив.

Без да имам за цел да правя подробна история на българската география, трябва да отбележа, че освен в Софийския университет, тя започва своя път и в други образователни огнища. Такова е Свободния университет в София, висшите търговските училища в Свищов (бъдещият академик Бешков) и Варна (проф. Оскар Андерсон, бъдещият професор Димитър Ганев). Географии се четат във Военното училище, в Художествената академия. Университетските преподаватели редовно са пращани да участват в годишните изпити в българските училища.

В помощ на науката, а и със собствена обществена тежест, са množащите се учебници по география, както и различните по научна тежест списания и библиотечни издания. Появяват се нови автори, сред които нарочно ще посоча Йордан Захариев и особено Павел Делирадев. От обемното му творчество личи мащабната и невиджана дотогава подготовка за многотомна поредица по Историческа география на България. Делирадев и Разбойников са активни участници с пушка в ръка в борбите за Обединена България. Няма географ от периода между световните войни, който в творчеството си да не защитава интересите на страната и по този начин да ни завещае една голяма въпросителна за Нас и Нашата география!! Делирадев е основател на похода „Ком-Емине“, за което е почетен от Царя. За авторитета на географията може да се научи от една бележка между проф. Шишманов и приятеля му Вазов, в която те се канят да посетят лекцията на проф. Иширков за Македония в Университета, със забележката, че щяла да присъства и Царицата.

След 1944 г. Делирадев е награждаван с високи държавни награди, въпреки че в родното му Панагюрище комунистите не го почитат заради социал-демократическото му минало. Но така е и с Батаклиев. За нас остана загадка кога, кой и за какво е произвел Делирадев в професор. Въпреки усилията и на музейните работници в Панагюрище аз не намерих отговор, още повече, че освен в архивите, той липсваше и в спомените на моите университетски професори - негови съвременници до смъртта му.

От гледната точка на обществената представителност най-важното събитие е домакинството на поредния (четвърти) конгрес на славянските географи и етнографи от 1936 г. Професор Иширков вече е болен, пенсиониран се е и не само че не преподава, но и не излиза от дома си. Избран е за почетен председател на конгреса. На следващата година умира. Няма го и Жеко Радев. Първите са си отишли...новата вълна в Университета са

Иван Батаклиев, Димитър Яранов, Гунчо Гунчев, Игнат Пенков, Живко Гълъбов, Любомир Динев, Петър Пенчев.

С оглед на наследството и на днешния ден на академичната география, поучително е написаното за отношенията между първите ни професори по география. За илюстрация ще цитираме малък текст от статията на професор Иван Батаклиев: „Последни няколко думи по спора за Родопи или Родопа“, публикувана в кн. 10, год.2 – 1931 г. на списание Родопски преглед: „.....защо по въпроса не съм се допитал до моя по-стар колега проф. Ж. Радев, който употребява „Родопа“. Защо не съм се допитал по-напред до другия мой още по-стар колега и учител, учител и на проф. Радев, всеизвестния и пръв наш професор по география Ан. Иширков.“ Взаимното уважение и достолепието е добра основа за развитието. Единственият конфликт, за който много по-късно си спомняше проф. Пенков, е предпочитанието на проф. Батаклиев за доцент по напред да бъде избран Димитър Яранов (януари 1936 г.), а по-късно неговия асистент Гунчо Гунчев. Заможният му брат и по-късно професор по земеделие Здравко Гунчев го подпомага при издаването на ценното списание Архив за поселищни проучвания, в което сътрудничи цветът на българистичната наука.

В заключение идва и лебедовата песен на Началото на българската географска наука. Къде да дирим Началото на Края на Началото? Ако началото е през 1898 г. или още по-точно в неизяснените курсове на професорите по геология и астрономия, то краят е по-дълъг във времето процес. Според нас той започва през 1944 г. и бих го свързал с две личности, които във времето са били много близки и после много далечни: професорите Иван Батаклиев и Игнат Пенков. Ще прескоча техните близки отношения до 1944 г., въпреки че те са класика в развитието не само на географията, а на цялата българска наука от предсоциалистическия период. Когато се обсъжда кой от преподавателите от Софийския университет да отиде в Скопие за да развива географията в новия университет там, е определен току-що завърналия се от успешна докторантура с Иширкова стипендия от Райха (Виена) д-р Игнат Пенков. Още по-рано за там е насочен и частния доцент Живко Гълъбов, развиващ се под опеката на проф. Димитър Яранов. По същото време след бомбардировките Софийският университет е евакуиран в провинцията и ИФФ е в Ловеч. Там на 12 юни 1944 г. проф. Батаклиев е избран за Декан. Каква съдба! Той е сменен на 26 януари 1945 г., като основна заслуга за това имат самоопределилите се за „група

прогресивни преподаватели“, начело именно с храненика в науката на професора, гл. ас. д-р Игнат Пенков. Доносите срещу проф. Батаклиев и проф. Яранов, откритите провокации към бъдещия професор Любомир Динев, за които съм слушал от него и от мои близки, които са били студенти във Факултета през това време, дават резултат и те са изключени. На 13 декември 1944 г. обаче излиза Постановление на Министерския съвет, с което временно се отменя наказанието на някои учени, сред които са редовния професор Иван Батаклиев и извънредния професор Димитър Яранов за дейността им преди 9 септември 1944 г. Доносите-писма се засилват след идването на Г. Димитров и особено на Васил Коларов, който е имал специален интерес към географията. Така се стига до зловещата 1948 г., когато Университета се преустройва по съветски образец, едва-едва успявайки да не се превърне във Висше педагогическо училище Кирил и Методий. Яранов не е в Университета, Батаклиев е изолиран в родния си Пазарджик. Само за няколко години се създава новата смяна. Заварените от промените асистенти се хабилитират и само за няколко години стават професори. Двете географски катедри се затвърждават и тематично поемат по съветския образец - по физическа и по икономическа география. През 50-те години се създава първото социалистическо поколение географи. Появяват се нови географски катедри в икономическите институти, създава се институт и в БАН (1949 г.). Слага се окончателен Край на Началото.

ЛИТЕРАТУРНИ ИЗВОРИ

Алманах България 20 век

Географски преглед, 2949, кн.2-3 / виж Ж. Гълъбов/

Михайлов, П., Непознатият и неразпознатият Иширков, 2018

Фонд 994К, Държавна агенция Архиви

ЕМПИРИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПОЛИТИКИ /

EMPIRICAL STUDIES AND POLICIES

Преглед на съвременната концепция за централните места в Австрия

Ивайло Стаменков, Софийски университет

Overview of the Modern Central Place Concept in Austria

Ivaylo Stamenkov, Sofia University

Abstract: This article presents the essence and the current role of the concept of central places in Austria. Successively, the basic principles of its empirical research and the differences in definition and classification of the central places in the Austrian provinces are analyzed. Today's main objective of central places is to provide the population with goods and services in a way that purchasing distances and transport costs are minimized as much as possible. In this way, they have the important quality of being real connecting settlements, while their spatial location and importance have come after longstanding and continuous purchasing and localization decisions of private households but also of public and private enterprises. In recent years the Austrian spatial planning system has successfully adapted the central places on one hand as a model for spatial structuring and on the other - as a planning tool used for optimizing the provision of goods and services. They are also a basis for infrastructure planning, especially when constructing social and transport networks. In general, the Central place theory is used a comprehensive information and coordination tool for spatial strategies, measures and policies. The fact that the "spatial planning" in Austria lies within the competences of the provinces makes the concept of central places be oriented to the regional laws (Raumordnungsgesetz) and their legally binding documents (eg. Landesentwicklungsprogramm). This results in differences in the used terms, their number, scope and definition. Although the concept has been increasingly criticized, it continues to be practically developed in the nine Austrian provinces. The principle is simple – the central places are ranked according to their functions and supply and have important connecting characteristics. Thus, they become practically applicable and able to serve as information and coordination planning tool.

Keywords: Central Places, Austria, Space Organization/ Raumordnung

Увод

Концепциите в немскоезичните „пространствено планиране” (Raumplanung) и „организация на пространството” (Raumordnung) целят свързването на ръководните им цели и принципи със съответни инструменти и политики, т.е. тяхното операционализиране. Като основна цел винаги се явява желаното целенасочено пространствено развитие. В Австрия концепции могат да се разработват и за трите основни управленски равнища – федерално, областно (на провинциите) и общинско, като най-много на брой са за второто равнище. Някои от тях получават и директно инструментно-правно значение в документите за „организацията на пространството”. Като една от най-важните концепции с пространствено значение днес може да се посочи концепцията за централните места, но са разработени и интегрирани в политиката и концепции за: децентралната концентрация, типизиране на съставните пространства, т.е. териториалните категории, полицентричното развитие, „кълъстерния мениджмънт”, националните и регионални иновационни системи, „регионалното мильо”, регионалния маркетинг, устойчивото пространствено развитие, пространственото разделение на труда, ендегенното развитие и др.

Целта на настоящата статия е да се проследи възникването, развитието и съвременното прилагане на концепцията за централните места в Австрия, като са посочени и основните принципи на емпиричното ѝ изследване и различията в дефинирането и рангуването на централните места в отделните провинции.

Концепцията за централните места и връзката ѝ с планирането. Като резултат от дългия си период на развитие централните места (Zentrale Orte) днес се разглеждат в научната литература като реалност, а не като откритие на „организацията на пространството” или друга научна област. Централността им се дължи не толкова на планови мерки и решения, колкото на многобройни потребителски решения на частните домакинства и другите икономически субекти, както и на щандортните решения от страна на сферата на услугите (респ. третичния сектор). Транспортното положение, достъпността и броят на населението като потребител дават предпоставките за определено рангуване на съответния център. Решаваща роля играе и историческото развитие на политическата сфера чрез локализацията на управленската инфраструктура.

Главната цел на централните места е осигуряването по такъв начин на населението със стоки и услуги, по какъвто дистанциите за покупка и транспортните разходи са възможно най-минимизирани за всички. Отделно, предлагащите в обществения и частния сектор стоки и услуги могат да разчитат на „притегателната сила“ на съответното място, а оттам - на сигурна икономическа база за своя продукт. По този начин централните места притежават важното качество да са естествени свързващи селища, а до днешното си пространствено положение и значение са стигнали след отдавнашни и безкрайни покупателни и щандортни решения на частните домакинства, но и на обществените и частните предприятия.

„Организацията на пространството“ (особено областната) в Австрия през последните години адаптира централните места от една страна като модел за пространствено структуриране, а от друга – като планов инструмент с цел оптималното осигуряване на населението със стоки и услуги. Те са основа и за инфраструктурното планиране, особено при изграждането на социалната и транспортната мрежа. Или най-общо, концепцията за централните места е обобщен информационен и координиращ инструмент за пространствени стратегии, мерки, планирания и политики. Това от своя страна е сериозно предизвикателство за по-нататъшното ориентирано към прилагането доразвиване на концепцията (Richter, 2003, S. 155).

Централните места от своя страна се развиват по различен начин в контекста на теоретичния подход на пространствената наука и на ориентирания повече към практиката подход на „организацията на пространството“. Затова Блотефогел (Blotefogel, H., 1996, цит. по: Стоянов, 2009) предлага понятийно разделяне на щандортната теория на централните места от концепцията за централните места (Таблица 1).

Таблица 1. Теория срещу концепция за централните места

Изт.: Blotevogel, 1996, цит. по: Стоянов, П., 2009)

	<i>Теория на В. Кристалер</i>	<i>Пространствено планиране</i>
Намерение	Теория на централните места	Концепция за централните места
Цел	Показване на закономерности	Разработване на закономерности и нормиране
Метод	Дедуктивен, дескриптивен	Индуктивен, прескриптивен
Предпоставка	Хомогенност, абсолютна икономика	Съществуване, планируемост и възприемане на пространствата

„Организацията на пространството” разделя централните места по определен ранг, съобразно функцията и снабдеността им. Често, обаче, обществените щандортни решения не се вземат на базата на критериите за централност, а по-скоро на случаен принцип и без да се съобразят с концепцията за централните места. Въпреки това през последните години се наблюдава динамизиране в тази област и вземане под внимание на решаващи обществени и икономически промени – като например противоположните, но взаимозависими процеси глобализация (глобални марки, материални и нематериални стоки) и регионализация (кълстери, „нови индустриални дистрикти”), развитие на нови организационни структури на едноличната търговия, нарастващата мобилност на населението и др. Нараства и дискусията за или против темите централност и централни места в немскоезичната научна общественост.

Weichhart и Fassmann (2005, S. 24) определят три главни актуални дискурса за централността, които са взаимозависими, но се оценяват по различен начин и се характеризират с различни аргументи и обоснования:

-първият дискурс приема традицията на неокласическата пространствена икономическа теория и се основава на щандортните теории на третичния сектор и възможностите за тяхното доразвиване;

-вторият е свързан с първия, но се цели в концепция за емпиричен анализ на отношенията „град – околност”, щандортите за еднолична търговия, покупателните потоци и предлагането;

-третият дискурс е свързан с нормативната концепция за оптимизация на селищните системи и възможно най-ефикасна политика за локализация на всички видове инфраструктура в центровете.

Малко са теоретичните подходи в пространствените науки, които са завършени и последователно са се доказали като теорията за централните места. Изходният ѝ пункт е дисертационния труд на Валтер Кристалер от 1933 г. „Централните места в Южна Германия”. Според него големината, броят и разпределението на градовете не зависи от исторически или природни дадености, а се крепи на три основни принципа: пазарен (или принцип на снабденост), транспортен и административен. Самият автор теоретично развива само първия принцип, а другите два само ги скицира. За Кристалер този модел се базира на снабдеността на пространството и населението със стоки и услуги и на действията на актьорите – като потребители и предложители. Всеки потребител има еднаква сума пари за придобиване на определен продукт, цената на който е еднаква при всички потребители. Сумата се състои от цената, която трябва да се плати и от транспортните разходи, които спадат с намаляващото разстояние между мястото на предлагане и местожiveенето. За всеки продукт или стока има разстояние между мястото за предлагане и местожiveенето, за чието преодоляване транспортните разходи са толкова високи, че те заедно с цената на купуване отговарят точно на сумата, която потребителя има. Ако той живее по-далече от мястото на предлагане, там не може да придобие този продукт, т.е. за всеки продукт или стока съществува „външен обсер” (Äußere Reichweite).

Предложителите избират своите щандорти така, че тяхната територия на реализация да е възможно най-голяма и да живеят възможно най-голям брой потребители, а разпределението на тези територии, според Кристалер, е равномерно. Щандортите на предложителите се подреждат по такъв начин, че лежат в ъглите на равнострани триъгълници. Така централните места са на такова разстояние, че всеки предложител да може да снабдява определен брой клиенти и са толкова близо едно до друго, че не могат да възникнат неснабдени територии. Оттук се получава система на централни места с еднаква степен на централност, които лежат в ъглите на равнострани триъгълници и се заобикалят от притегателни територии (Einzugsbereiche) и по този начин се вписват в познатия модел от регулярни шестоъгълници.

До средата на миналия век в немскоезичните страни не се наблюдава дискусия за и против теорията на Кристалер. Такава започва с бавни темпове от 50-те години, като импулсите идват от англоезичното пространство (W. Isard, B. Berry, A. Pred, W. Garisson и др.), а теорията за централните места се превръща в основна за новата качествена и моделно-теоретична хуманна география (география на човека). Критиката към нея се увеличава с прехода към постфордизъм, особено що се отнася до използваните строги допускания, които трябва да се променят и адаптират.

Емпиричното изследване на централността използва три отделни методически подхода, които могат да се прилагат и при комбинации помежду си:

- анализ на снабдеността на централните места (каталожен метод – Katalogmethode),
- анализ на обсега на централните места (метод на околността – Umlandmethode),
- индиректно определяне на централността чрез статистиката.

Каталожният метод се базира на предлаганите в дадено централно място стоки и услуги, но се обхващат само определен брой от тях (оттук идва названието). Още, Кристалер наред с телефонния метод, т.е. брой телефонни постове на жител, за изследване на централността предлага каталожен метод с девет групи специфични услуги. По-късно, през 1978 г., Fesl и Bobek (*Zentrale Orte Österreichs II*, 1983) въвеждат 182 избрани услуги за рангуване на централните места. Това се превръща и в най-пълния и съдържателно примерен каталог за репрезентиране на централността. През 1991 г. в провинция Залцбург каталогът обхваща вече 258 услуги/функции, а в по-ново изследване от 2007 г. вече 287 услуги/функции при 226 централни места (Ainz, 2009; *Das System der...*, 2008).

Каталожният метод предлага валидна, сравнима и евтина възможност за рангуване на централните места. Слабостта му представлява изборът на услуги, не само като брой, но и като актуалност. Съществува предложение за негово актуализиране на всеки десет години с цел възможно най-правилно изследване на структурите на търсене и предлагане.

Според метода на околността, колкото по-висок е рангът на едно ЦМ, толкова по-голяма е неговата област, получаваща се от обсега на съответните му стоки и услуги. Ограничаването на обсега на частностопанските услуги обаче е трудно, защото те нямат точно дефинирани притегателни територии. Един от възможните методи при такъв случай са анкетите към клиентите относно мястото на закупуване на определена стока.

Третият метод за оценка на рангуването на ЦМ се базира на статистическите източници. Има се в предвид делът на сектора на услугите и се предполага, че много висок дял на услугите означава използването им не само за локални нужди. Слабост е, че не може да се изследва обсеget на съответния център. Разновидност на този модел е и „методът на заетите”, вземащ като основни статистически данни броя и дела на заетите в сферата на услугите.

Най-актуален от днешна гледна точка е третият дискурс, свързан с нормативното прилагане на концепцията за централните места в „организацията на пространството”. Макар че съществуват две отделни концепции – за централността и централните места, за пространствено значимите политики с по-голямо значение и тежест се развива втората. Най-често критиката към нея е насочена срещу невзимането под внимание на отношенията между предприятията (локализационни и агломерационни ефекти), трудното прилагане, нереалистичността, статичността и трудното модернизиране, прекомерното планиране „от горе” и др. (Maier и Tödling, 2006, S. 147).

Прилагане на концепцията за централните места в австрийската планова практика. Фактът, че номиналната „организация на пространството” в Австрия е в компетенциите на провинциите, води до това, изследването на концепцията за централните места да се ориентира към областните закони за „организация на пространството” (Raumordnungsgesetz) и техните правнообвързващи документи (напр. Областните програми за развитие - Landesentwicklungsprogramm). В подобен род документи понятието „централно място” се среща в провинциите Бургенланд, Долна Австрия, Горна Австрия, Щирия и Залцбург. Като сходни понятия се използват „централност” (в закона за „организация на пространството” на Тирол), както и „структура на централните места” и „регионален център”.

Но и при провинциите, които правно са въвели понятието „централно място”, не винаги дефинирането му е еднакво. В Бургенланд се използват като синоними „централни места” и „централен щандорт”, като те представляват „центрове с особено предлагане на обществени и частни стоки и услуги, както и културни предлагания с надместен характер” (Landesentwicklungsprogramm Burgenland – LEP 2011, S. 48). В чл. 1, ал. 8 на закона за „организация на пространството” на Долна Австрия централните места се дефинират като

„заселена и застроена селищна област, която в рамките на една община изпълнява ролята на главно място (Hauptort) и е щандорт на централни инфраструктурни съоръжения, които по правило не осигуряват само населението на съответната община, но и на прилежащите общини”. От 1992 г. тази провинция има и отделна Областна програма за „организация на пространството” за централните места (Landes-Raumordnungsprogramm Zentrale Orte). В чл. 5, ал. 1 и 2 на Областната програма за „организация на пространството” на Горна Австрия

(https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/LgblAuth/LGBLA_OB_20170228_21/LGBLA_OB_20170228_21.pdfsig) централните места са щандорти с централно значение и свързващ пункт за икономически, социален и културен живот за съответната територия; със своята притегателна територия те представляват обща функционална единица за определени области като образование, заетост, снабдяване и отдих. При Залцбург липсва дефиниция за „централно място” в закона за „организация на пространството”, но според чл. 9 Областната програма за развитие трябва да установи основите и насоките на „областното планиране, особено централните места, главните транспортни оси и главните оси на развитие”. В закона за „организация на пространството” на Щирия (чл.2, ал. 1) централните места представляват общини с предлагане на обществени и частни услуги с най-малко надместен обseg. Типично за Залцбург и Щирия е свързването на концепциите за централните места и децентралната концентрация като пространствено-политическа перспектива (Таблица 2, Карта 1).

Таблица 2. Правна основа и степенуването на централните места (ЦМ) в Австрия по провинции

Изт.: Zentralität und Standortplanung der öffentlichen Hand, 2006, S. 25 (допълнено).

Провинция	Правна основа	Наименование	Брой степени	Изразяване
Бургенланд	ОблПР*	Централни щандорти	3	От степен 1 (най-ниска) до степен 3 (най-висока – Айзенщадт)
Виена	План за градско развитие	Система на центровете	4	Сити, главни, регионални и нови регионални центрове
Горна	Областна програма за	ЦМ****, централни	4	Надрегионални центрове, ЦМ в градски околности,

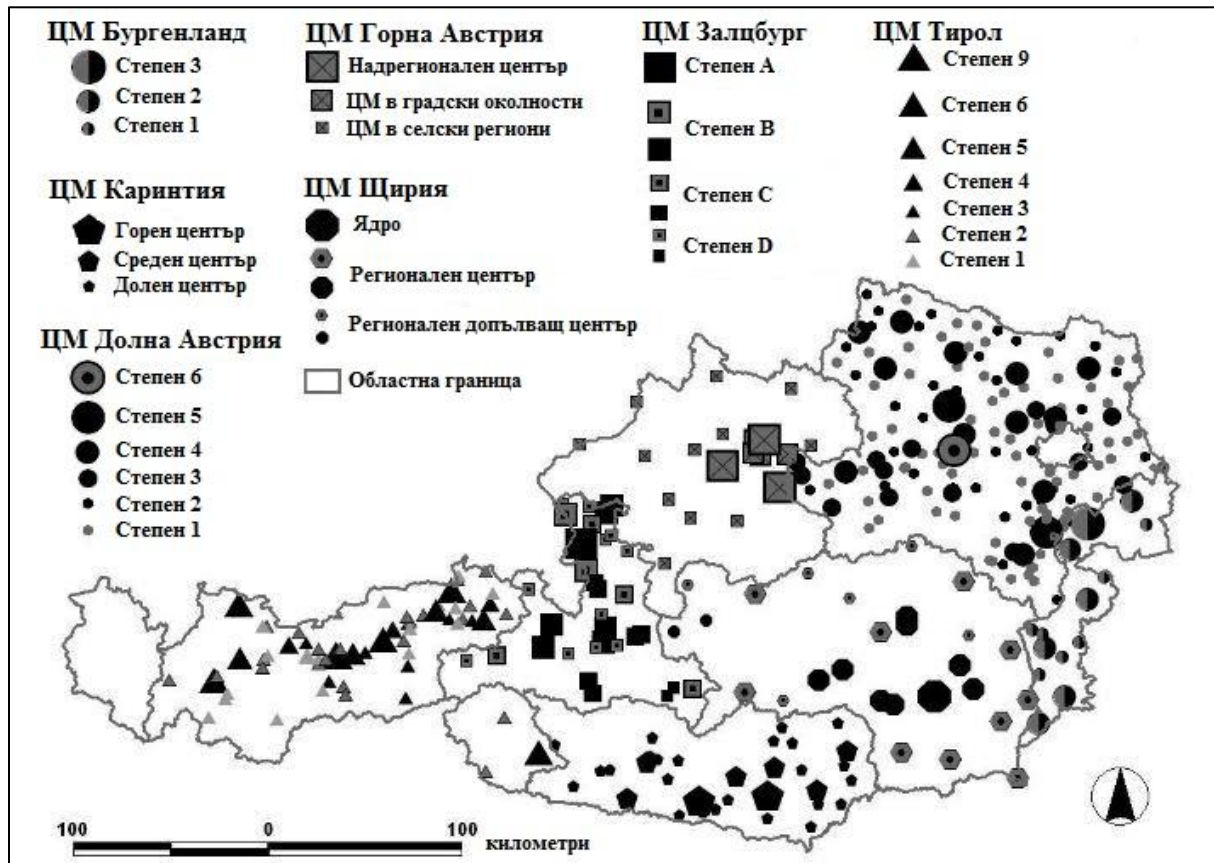
Австрия	ОП**	институции,		ЦМ в селски региони, малки центрове
Долна Австрия	ЗОП***, Областна програма за ОП	ЦМ, централни институции, притега-телна област на ЦМ	6	От степен I (най-ниска) до степен 6 (най-висока – Санкт Пьолтен)
Залцбург	ЗОП, ОблПР	ЦМ, Децентрална концентрация, Структура на ЦМ	4	От степен А (най-висока – Залцбург-град) до степен Д
Каринтия	ЗОП, ОблПР	ЦМ, деление на ЦМ, надместни функции на общините	4	Горни (Клагенфурт и Вилах), средни, долни и малки центрове
Тирол	ЗОП, Студия „ЦМ в Тирол”	ЦМ, централност	9	Степен IX (най-висока - Инсбрук) до степен I
Щирия	ЗОП, ОблПР	ЦМ, Децентрална концентрация	4	Ядро (Грац), регионални, регионални допълващи и близки снабдителски центрове

*ОблПР – Областна програма за развитие

** „Организация на пространството”

*** Закон за „организация на пространството”

**** Централни места

Фиг. 1. Централните места в Австрия по провинции (по: Giffinger et al., 2004)

Като по-важни особености от прилагането в практиката на концепцията за централните места в Австрия могат да се посочат (по Giffinger et al., 2004):

- концепцията е планово разработена на областно равнище в провинциите Бургенланд, Долна Австрия, Горна Австрия, Щирия и Залцбург, докато липсват при провинциите Виена и Форарлберг;

- документите са разработени в различни периоди и само отчасти са ревизирани и актуализирани;

- общо около 330 австрийски градове и общини са определени като централни места, като има разнообразие в броя на населението между градовете от ниските рангове;

-все още се наблюдават различия при броя йерархични нива и пространственото разпределение на централните места в областните концепции, което е в пряка връзка с различията в управлението между някои от провинциите;

-различия има и между броя централни места между провинциите: от 140 в Долна Австрия до 17 в Бургенланд и 19 в Горна Австрия;

-населението живеещо в централни места е от 25% в Бургенланд, 35% в Щирия и Горна Австрия до над 60% в Залцбург;

-в Бургенланд, Горна Австрия и Щирия само около 60% от работните места се намират в съответните централни места, при другите провинции делът е над 70%;

-наблюдава се концентрация на обслужващата сфера предимно в центровете с по-висок ранг.

Независимо, че концепцията за централните места е подлагана все по-често на критика, в името на качествено снабдяване на населението със стоки и услуги, тя продължава да бъде практически развивана в деветте провинции на Австрия. Принципът е прост – централните места се рангват съобразно функциите и снабдеността им и играят важни свързващи функции. Така те представляват едновременно модел за пространствено структуриране, но и обобщен информационен и координиращ планов инструмент. Тъй като компетенциите за „организацията на пространството” и „пространственото планиране” в Австрия са в провинциите, това води до различия в наличността и дефинирането на „централните места” в отделните закони, до различен брой рангове/степени и начин на тяхното изразяване. Едно обаче е сигурно – концепцията за централните места ще продължава да бъде актуализирана и прилагана за напред във федералната република.

Използвана литература

- Стоянов, П. Немската „организация на пространството“. София, Изд. Атласи, 2009
- Ainz, G. Das System der Zentralen Orten im Land Salzburg. Ergebnisse der Aktualisierung 2007. –In: Raumplanung aktuell – die Zeitschrift für die Salzburger Raumentwicklung, Heft 6. Salzburg, 2009.
- Das System der Zentralen Orten im Land Salzburg. Aktualisierung 2007. ÖIR. Wien/Salzburg, 2008.

- Fesl, M., H. Bobek. Zentrale Orte Österreichs II. Neuerhebung aller Zentralen Orte Österreichs 1980-81 und deren Dynamik in den letzten zwei Dezennien. Wien, 1983.
- Giffinger, R., H. Kramar, D. Lunak. Zentrale Orte: ein zukunftsweisendes Konzept für das Stadtsystem in Österreich? –In: FORUM Raumplanung, Heft 2, 2004, pp. 22-32.
- Landesentwicklungsprogramm Burgenland – LEP 2011. Mit der Natur zu neuen Erfolgen. Burgenländische Landesregierung. Eisenstadt, 2012.
- Maier, G., F. Tódtling. Regional- und Stadtökonomik 1. Standorttheorie und Raumstruktur. Wien, 2006.
- Richter, B. Das Zentrale-Orte-Konzept aus neuer Sicht. –In: Raumordnung im Umbruch- Herausforderungen, Konflikte, Veränderungen. Sonderserie Raum & Region. ÖROK, Wien, 2003.
- Weichhart, P., H. Fassmann, W. Hesina. Zentralität und Raumentwicklung. Schriftenreihe der Österreichischen Raumordnungskonferenz (ÖROK) № 167, Wien, 2005.
- Zentralität und Standortplanung der öffentlichen Hand. Schriftenreihe der Österreichischen Raumordnungskonferenz (ÖROK) №172. Wien, 2006.

<http://www.oerok.gv.at>

<http://www.ris.bka.gv.at>

Пространствена структура на класовете земно покритие в Букурещ по данни от проекта Urban Atlas

Калоян Цветков, Софийски университет

Spatial Structure of Bucarest's Lands Classes Based on Data of Urban Atlas Project

Kaloyan Tsvetkov, Sofia University

Abstract: The aim of the article is to reveal the spatial structure of Bucharest's urban morphology, which is formed as a result of analyzing the lands classes and land use of its Functional urban area. The political and socio-economic changes that occurred in the early 1990s led to changes in the urban environment of Bucharest. The used methodology is based on the data of the European Commission's Urban Atlas project. The main results show that dominant classes of land cover in the functional urban area are “Agricultural areas, semi-natural areas and wetlands“, “Forests”, and Industrial, commercial, public, military and private units”. The agricultural areas are decreasing as a result of new construction of private terrains, European Union investments and direct foreign direct investments.

Keywords: Spatial Structure, Land Cover, Land Classes, Urban Morphology, Urban Environment, FDI

Увод

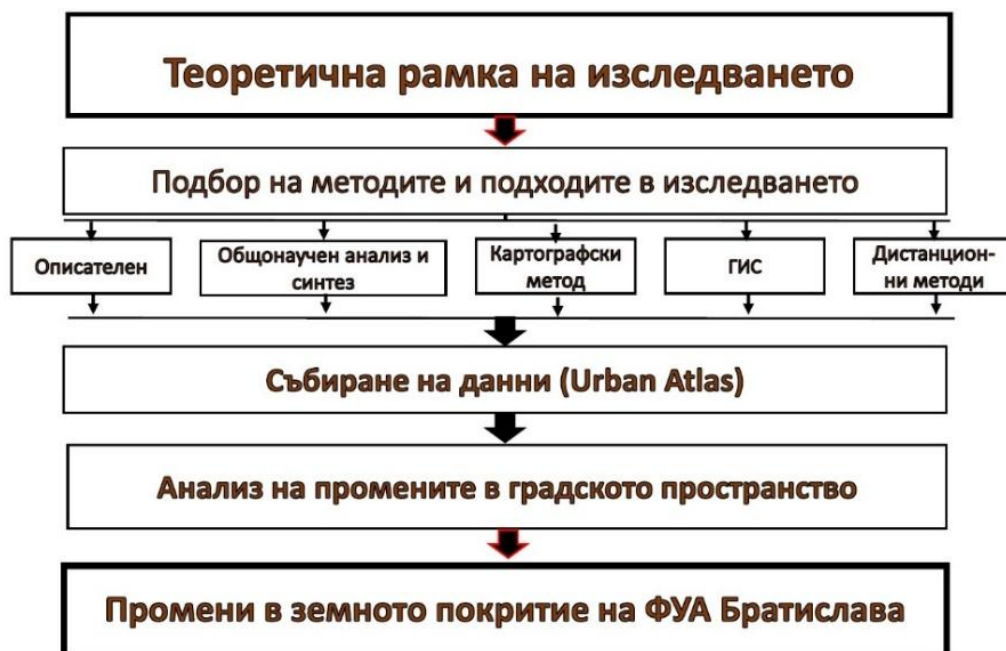
Политическите промени от края от 90-те години на XX в. довеждат до множество изменения в градските пространства на столиците на страните от Централна и Източна Европа. До 1989 г. икономиката на Букурещ е с индустриално-аграрен профил. В последните 30 години настъпват промени, включващи прехода към пазарна икономика, промяна в собствеността на земята, увеличаване на преките чуждестранни инвестиции и завършилият се през 2007 г. процес на европейска интеграция. Всички тези елементи на системна и структурна трансформация довеждат до създаване на нови пространствени градски структури в румънската столица и нейната зона на влияние. Формираният функционален урбанизиран ареал (ФУА⁶) на Букурещ е динамично променящ се, което води и до засилване на интереса и изследвания в тези територии.

⁶ Definition of Functional Urban Areas (FUA) for the OECD metropolitan database

Много добра възможност за проследяване на тези процеси дава използването на дистанционни методи на изследване (Aldea & Petrescu, 2014). Последващата ѝ обработка в ГИС позволява детайлно изследване на градските пространства и откриване на тенденции в развитието им. Целта на изследването е да разкрие пространствената организация на компонентите на градската морфология във ФУА на Букурещ. База за анализ и изследване са интегрираните единици на базата на типа земно покритие и на начина на използване на земята. Обект на изследването е ФУА на град Букурещ, а предмет – формираната пространствена организация на класовете земно покритие в изследваната територия.

Данни и методи

В настоящото изследване са използвани данни от проекта на Европейската комисия Urban Atlas, който черпи пространствена информация от сателитно заснемане по програмата Copernicus за мониторинг на Земята. Събраните данни от спътници се комбинират с данни от наблюдения от сензорни мрежи на земната повърхност и последваща верификация от експерти в областта на градското планиране, които потвърждават или отхвърлят получените данни. Използваните методи в настоящето изследване са описателен, общонаучен анализ и синтез, ГИС, картографски и дистанционни методи (фиг. 1).

Фиг. 1. Теоретична рамка на изследването

Базата данни на Urban Atlas включва различни класове земно покритие (Приложение 1). Разделянето става на базата на сателитни изображения като първоначално пространството се разделя на водни и сухоземни площи. Сухоземните площи се поделят на две подкатегории: територии силно повлияни от човека (1. Антропогенни области) и територии с незначително или слабо антропогенно влияние (2. Земеделски земи и 3. Гори и полуестествени площи). Водните площи се поделят на две подкатегории – 4. влажни зони и 5. водни обекти. С най-голяма комплексност се отличават антропогенните области, които се разделят на 4 подкатегории: 1.1. Населени места; 1.2. Индустриални, търговски, обществени, военни и частни единици; 1.3. Места за добив на полезни изкопаеми, сметища (депа за отпадъци) и строителни обекти; 1.4 Антропогенни неземеделски площи с растителност. Земеделските земи (2) се поделят на 5 подкатегории от ниво 2 – обработваеми земи, трайни насаждения, пасища, смесени земеделски насаждения и овощни градини. Горите и полуестествените площи се поделят на гори (3.1.), тревисти съобщества (3.2.) и открити пространства с малко или без растителност (3.3.). Класовете 1.1.2. Прекъснати населени места и 1.2.2. Пътна и ж.п. мрежа и прилежащата им земя се поделят допълнително на подкласове от ниво 4 (Приложение 2). При клас 1.1.2. показателят, по който се разграничават териториите в

населените места е запечатването на почвата (З.П.⁷). При клас 1.2.2. е видът на транспорта, който ползва съответната инфраструктура. Запечатването на почвата варира от (0-10 %) до (50-80 %) в зависимост от антропогенната усвоеност на територията. Последващата обработка на данните включва анализ в програмата ArcGIS for Desktop, като за целта е използвано приложението Modelbuilder (фиг. 2).

Фиг. 2. Приложението Modelbuilder, използвано за автоматизация на процеса по агрегиране на ФУА

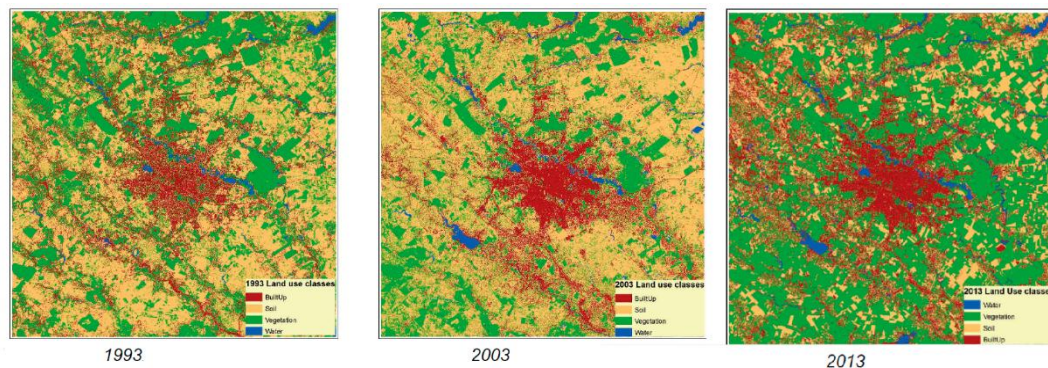
Резултати

Атрибутивната таблица на получения слой в ГИС–среда е изведена в табличен вид с функцията Table to Excel (conversion), в резултат на което е получена таблица във формат xls с данните от ФУА Букурещ. Получените данни в Microsoft Excel се анализират допълнително чрез използване на Pivot Table, която позволява възможности за последваща обработка, анализ и визуализация на резултатите. Анализът на резултатите разкрива пространствената организация на компонентите на градската морфология във ФУА на Букурещ по данни за 2006 г.

Територията на община Букурещ възлиза на 240 km², а заобикалящата я община Илфов – 1564 km² (Repere., 2017). ФУА на града включва цялата територия на община Букурещ с всичките ѝ шест сектора, както и малко над половината от площта на Илфов. В пространствено отношение Букурещ се увеличава заради морфологията на ФУА. Градът

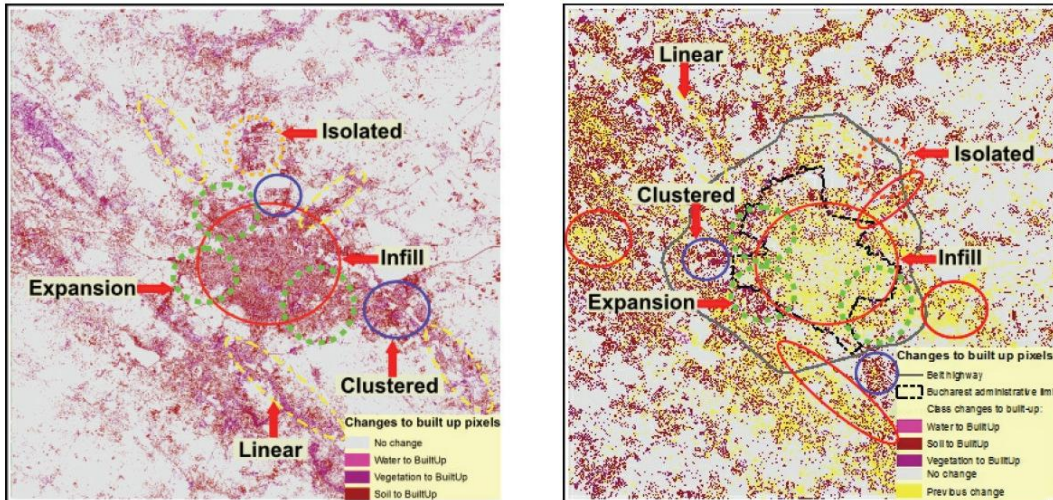
⁷ Показател, използван от Европейската агенция за околна среда за определяне на антропогенната усвоеност на територията. Това е относителният дял територия, покрита с бетон или асфалт.

има огромен икономически и демографски потенциал, изразяващ се в това, че Букурещ е шестата по население столица в ЕС. В същото време той е притегателен център за много румънци от вътрешността на страната. Увеличаващата се застроена площ и „запечатването на почвата” са ясно видими на сателитните изображения (фиг. 3).

Фиг. 3. Пространствена експанзия на Букурещ (Aldea, Petrescu, 2014)

Резултатите от изследването на Aldea & Petrescu (2014) показват промените в градската морфология, настъпили в периода 1993-2013 г. в радиус от 30 km от центъра на Букурещ. Те използват четири класа земно покритие – „почва“, „растителност“, „водни площи“ и „застроени територии“. В първия подпериод 1993-2003 г. основните процеси се свързват със застрояване на клас „почва” - около 14 хил. ha и на около 12 хил. ha на клас „растителност”. Това прави общо 26 хил. ha за първия подпериод. Вторият подпериод обхваща периода 2003-2013 г. В него се отчитат още 40 хил. ha трансформирани класове земно покритие в застроени територии. Това прави за целия период на изследване 1993-2013 г. нарастване на застроените територии с около 76 000 ha за 21 години. Изследваният период кореспондира с най-големият прираст в БВП на Букурещ и членството в ЕС, което допринася за повече ПЧИ. Типовете застрояване се различават във ФУА (фиг. 4).

Фиг. 4. Форми на пространствена експанзия на Букурещ (Aldea & Petrescu, 2014)

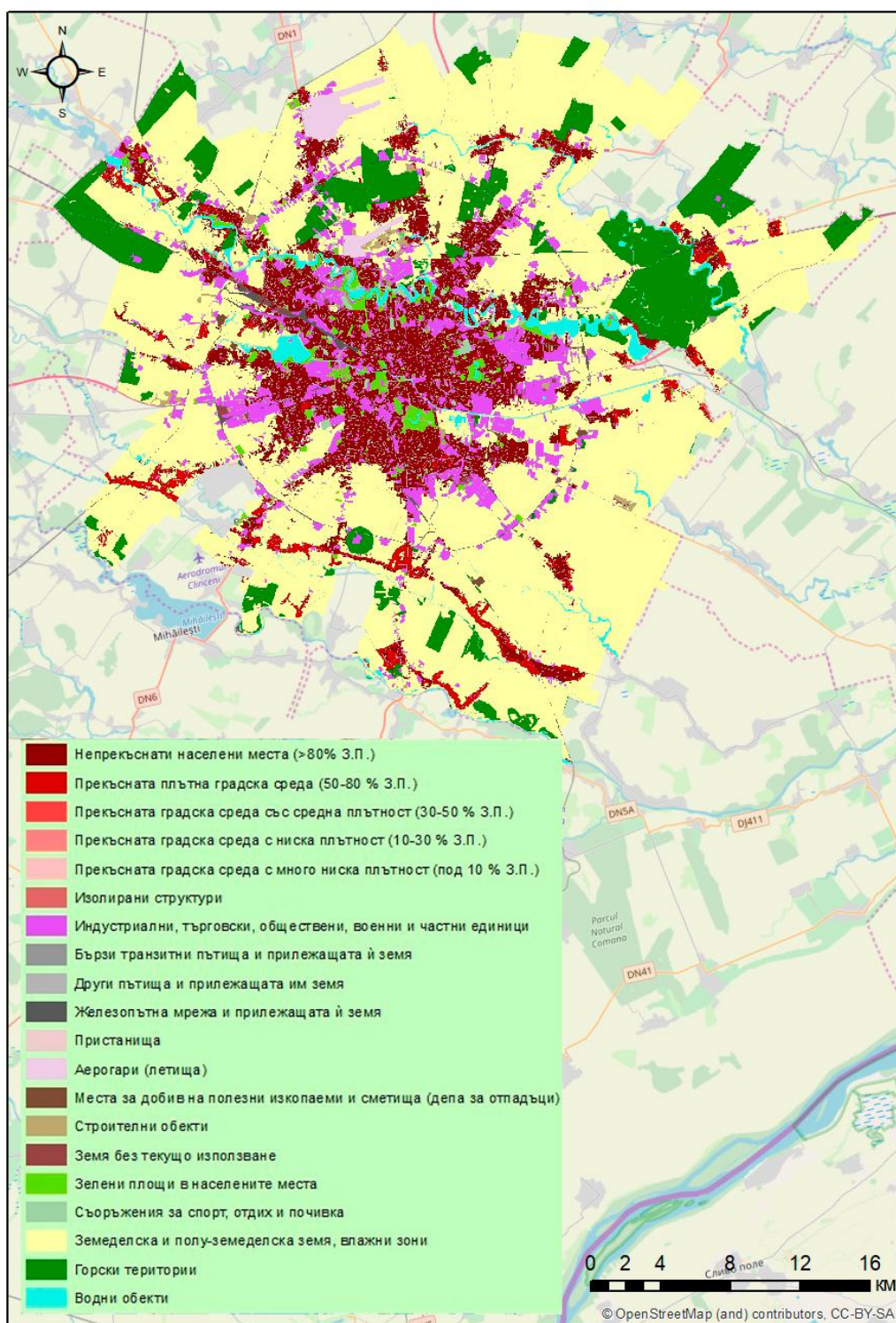
В подпериода 1993-2003 г. се наблюдава пространствена експанзия в западна посока, линейна – в южна, клъстерна – на югоизток и изолирана – на север. „Попълване” на съществуващи градски територии се наблюдава на изток. В подпериода 2003-2013 г. отново се наблюдава пространствена експанзия на югозапад, клъстерна на запад, и линейна на северозапад. Изолирано застрояване е характерно за североизточните райони на ФУА Букурещ. В този подпериод продължава „запълването” на източните територии на града, северно от индустриалната зона около езерото „Черница”.

Според данните на Urban Atlas (2006) за ФУА на Букурещ, обхванатата територия е 1 078,09 km². Анализът показва следната структура на класовете земно покритие:

- Земеделски земи, земи пряко или косвено повлияни от човека и влажни зони (57,9%);
- Непрекъснати населени места (>80 % З.П.) - 12,21%;
- Горски територии (10,26 %);
- Индустриални, търговски, обществени, военни и частни единици (7,76%);
- Прекъснатата плътна градска среда (50-80 % З.П.) - 2,48%;
- Водни обекти (2,39 %);
- Други пътища и прилежащата им земя (2,03 %);
- Зелени площи в населените места (1,58 %);
- Аерогари (0,87 %);
- Железопътна мрежа и прилежащата ѝ земя; (0,62 %);

- Строителни обекти (0,55 %);
- Земя без текущо използване (0,48 %);
- Съоръжения за спорт, отдих и почивка (0,43 %);
- Места за добив на полезни изкопаеми и сметища 0,21 %;
- Изолирани структури 0,14 %;
- Бързи транзитни пътища и прилежащата им земя 0,08 %;
- Прекъснатата градска среда със средна плътност (30-50 % З.П.) 0,03%;
- Прекъснатата градска среда с ниска плътност (10-30 % З.П.) 0,00%;

Предвид природогеографското положение на ФУА Букурещ, с най-голям дял са земеделските земи, земи пряко или косвено повлияни от човека и влажни зони – 624,21 km² (фиг. 5). Те доминират в периферните части на община Букурещ и голяма част от територията на община Илфов. Много голям дял заема класът непрекъснати населени места (>80 % З.П.). При този клас доминират градските структури и транспортните мрежи. Повече от 80% от земната повърхност е покрита с елементи като сгради, пътища и изкуствено покрити площи. Нелинейни растителни и открити площи са рядко срещани. Това означава, че 131 km² от площта на ФУА е с много висока плътност на застрояване.

Фиг. 5. Класове земно покритие във ФУА Букурещ (по данни на Urban Atlas, 2006)

Класът е доминиращ в цялата централна градска част, на юг – Попещи-Леордени, Ферентари, на запад – Друмул Таберей и Милитари, на север – Букурещи Ной и Андроначе, на изток – Пантелеймон и Титан.

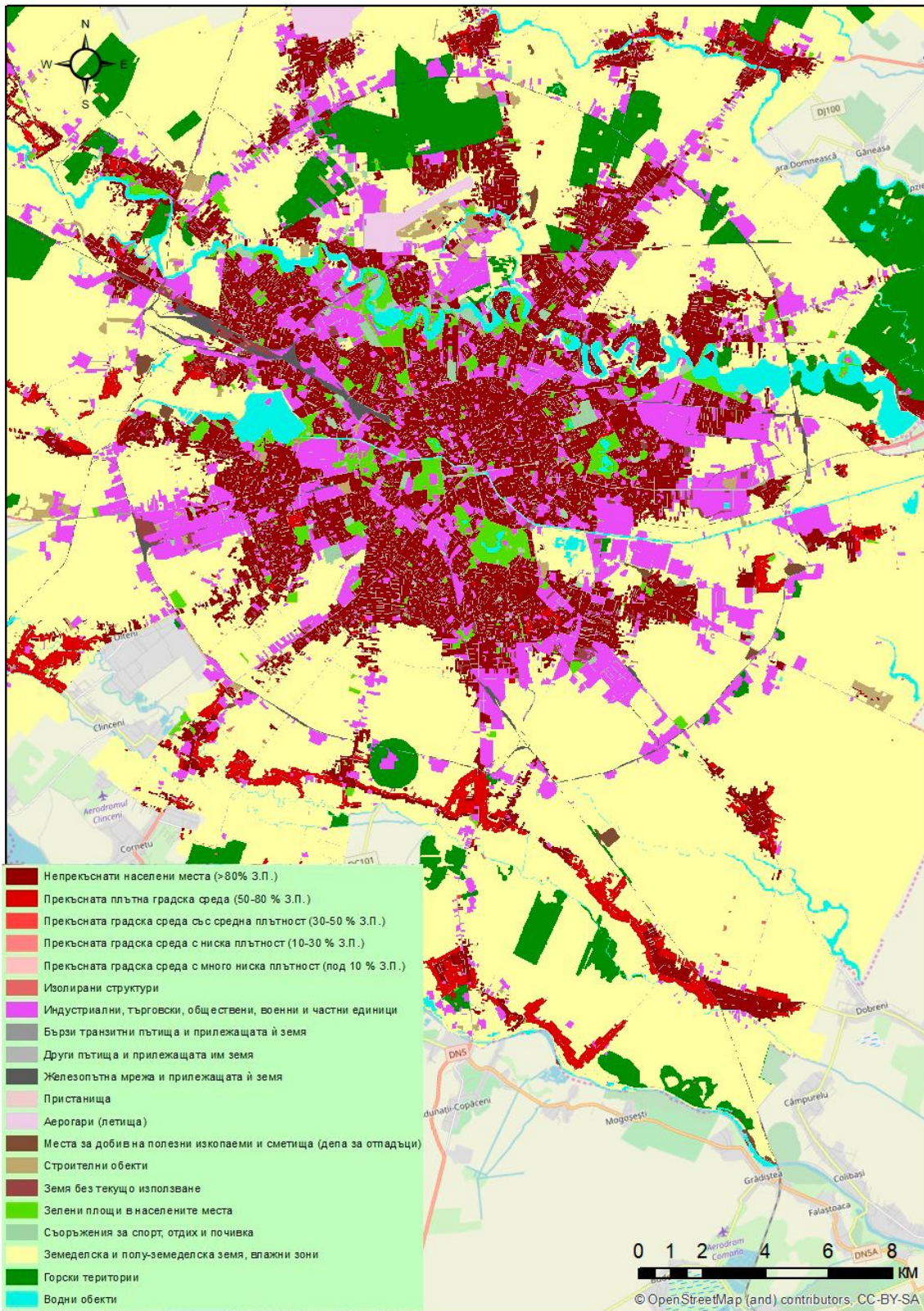
Табл. 1. Класове земно покритие от ФУА на Букурещ

Класове земно покритие	Площ 2006 г.	
	в km ²	%
ФУА Букурещ	1078,09	100
Непрекъснати населени места (>80% З.П.)	131,63	12,21
Горски територии	110,67	10,26
Индустриални, търговски, обществени, военни и частни единици	83,61	7,76
Прекъснатата плътна градска среда (50-80 % З.П.)	26,69	2,48
Водни обекти	25,77	2,39
Други пътища и прилежащата им земя	21,86	2,03
Зелени площи в населените места	17,04	1,58
Аерогари (летища)	9,37	0,87
Железопътна мрежа и прилежащата ѝ земя	6,67	0,62
Строителни обекти	5,94	0,55
Земя, която в момента не се ползва	5,13	0,48
Съоръжения за спорт, отдих и почивка	4,59	0,43

Места за добив на полезни изкопаеми и сметища (депа за отпадъци)	2,26	0,21
Прекъсната градска среда с ниска плътност (10-30 % З.П.)	0,02	0,00
Изолирани структури	1,50	0,14
Прекъсната градска среда със средна плътност (30-50 % З.П.)	0,30	0,03
Бързи транзитни пътища и прилежащата ѝ земя	0,84	0,08
Земеделски земи, земи пряко или косвено повлияни от човека и влажни зони	624,21	57,90

Териториите в клас „Индустриални, търговски, обществени, военни и частни единици“ е с площ 83,61 km² (фиг. 6). Днес Букурещ е главен център на мобилните технологии, информационна сигурност и свързаните хардуерни производства на автомобилите Dacia.

Най-добре оформената бизнес зона във ФУА Букурещ е Пипера (Pipera) в кварталите Авиация и Пипера. Там се разполагат редица ТНК - Oracle, Sanofi, Raiffeisen, Microsoft, Ericsson, Adesco, Carrefour, ADP, Orange, но все още лошата инфраструктура пречи за разгръщането на пълния потенциал на територията. Административната част от бизнес зоната е в Илфов, а другата - в Букурещ. Горските територии във ФУА Букурещ (110,67 km²) са доминиращи в северните части.

Фиг. 6. Класове земно покритие в град Букурещ (по данни на Urban Atlas, 2006)

Заклучение

Настоящата статия разглежда пространствената организация на компонентите на градската морфология във ФУА на Букурещ. В постсоциалистическия период на развитие на Букурещ се открояват социално-икономическите промени, които довеждат до промяна в използването на земята и класовете земно покритие. В разширяването на ареала на града се забелязват увеличаващи се площи с много плътни жилищни зони със запечатване на почвата над 80%, търговските и обществени сгради. Намаляват териториите заети със земеделски и зелени площи, които са заети със строителство на жилищни, инфраструктурни и обществени обекти. Намаляват и ареалите с промишлени, и военни територии покритие. Практически отсъстват територии с много ниска плътност на застрояване под 10 % З.П. Важна роля в промените в градското пространство имат европейските фондове и нивото на преки чуждестранни инвестиции, с помощта на които се създават редица нови обществени и частни сгради, които съществено променят облика на румънската столица.

Библиография

- Aldea, M, Petrescu, F. (2014). *Urban growth patterns for Bucharest, Romania: Analysis of Landsat imagery*. 34th EARSeL Symposium proceedings.
- Definition of Functional Urban Areas (FUA) for the OECD metropolitan database. (2017). www.oecd.org
- Mapping Guide for a European Urban Atlas (2011). European Union.
- Repere economice și sociale regionale - Statistică teritorială. (2017). INS, Romania.
- Urban Atlas – Copernicus Land Monitoring Service, 2006 dataset.

Приложение 1. База данни с класовете земно покритие на Urban Atlas (Mapping Guide, 2011)

Ниво 1	Ниво 2	Ниво 3
1. Антропогенни области	1.1. Населени места	1.1.1. Непрекъснати населени места (Територии с много висок дял запечатване на почвата > 80%)
		1.1.2. Прекъснати населени места
	1.2. Индустриални, търговски, обществени, военни, частни и транспортни единици	1.1.3. Изолирани структури
		1.2.1. Индустриални, търговски, обществени, военни и частни единици
		1.2.2. Пътна и ж.п. мрежа и прилежащата им земя
		1.2.3. Пристанища
	1.3. Места за добив на полезни изкопаеми, сметища (депа за отпадъци) и строителни обекти	1.2.4. Аерогари (летища)
		1.3.1. Места за добив на поллезни изкопаеми и сметища (депа за отпадъци)
		1.3.3. Строителни обекти

	1.3.4. Места без текущо ползване
1.4. Антропогенни неземеделски площи с растителност	1.4.1. Зелени площи в населението места 1.4.2. Съоръжения за спорт, отдих и почивка
2.1. Обработваема земя	
2.2. Трайни насаждения	
2.3. Пасища	
2.4. Смесени земеделски насаждения	
2.5. Овощни градини	
2. Земеделски земи	
3.1. Гори	
3.2. Тревисти съобщества	
3.3. Открити пространства с малко или без растителност	
3. Гори и полуестествени площи	
4. Влажни зони	

5. Водни
обекти

Приложение 2. База данни с класовете земно покритие на Urban Atlas (Mapping Guide, 2011)

Ниво 3	Ниво 4
	1.1.2.1 (50-80 % З.П.)
1.1.2. Прекъснати населени места	1.1.2.2 (30-50 % З.П.)
	1.1.2.3 (10-30 % З.П.)
	1.1.2.4 (0-10 % З.П.)
	1.2.2.1 Бързи транзитни пътища и прилежащата ѝ земя
1.2.2. Пътна и ж.п. мрежа и прилежащата им земя	1.2.2.2 Други пътища и прилежащата ѝ земя
	1.2.2.3 Железопътна мрежа и прилежащата ѝ земя

Измерване на пространствената сегрегация⁸

Надежда Илиева, Национален институт по геофизика, геодезия и география – БАН

Measurement of Spatial Segregation

Nadezhda Ilieva, National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography - BAS

Abstract: Some of the major challenges facing modern European cities over the coming decades are related to increasing inequalities in society and social and spatial polarization, which is directly related to integration processes. For geographic surveys, the position of objects / subjects in space is a major determinant in the formation of patterns of interaction. Ethno-religious communities are spatially separated in their housing environments, which is the result of the degree of influence of different demographic, ethno-cultural, social, economic, political and institutional transformations at a given location, the spatial patterns and behavior of different actors involved in shaping a definite space. Geo-occupational research in recent years has been closely linked to urban transformations and the related social, cultural and economic problems of cities and individual urban areas. In the present study, the dimensions of spatial segregation, the indicators for its measurement, the main deficiencies of the individual indices, are traced on the basis of the literature review, examining different theories, concepts and perspectives, especially of European and American scientists.

Keywords: Spatial segregation, Dimensions of spatial segregation, Measurement of spatial segregation

Увод

Едни от основните предизвикателства, стоящи пред съвременните европейски градове през предстоящите десетилетия, са свързани с увеличаване на неравенствата в обществото и социално-пространствената поляризация, която е непосредствено свързана и с процесите на интеграция. За географските изследвания положението на обектите/субектите в пространството е основна детерминанта при формирането на моделите на взаимодействие. Етнорелигиозните общности са пространствено разделени в своите жилищни среди, което е резултат от степента на влияние на различни демографски,

⁸ Настоящото изследване е изготвено по проект „Пространствена сегрегация и отражението ѝ върху социалната интеграция на ромите в „Харман махала“, гр. Пловдив“, финансиран от Фонд научни изследвания, МОН, Договор № ДН15 / 7.

етнокултурни, социални, икономически, политически и институционални трансформации на дадено място, от формираните пространствени модели и поведението на различни участници, въввлечени в оформянето на определено пространство. Научните изследвания в областта на геоурбанистиката през последните години са тясно свързани с трансформациите в градското пространство и свързаните с тях социални, културни и икономически проблеми на градовете и отделните градски райони. Тези трансформации до голяма степен зависят от действията, както на засегнатите от тези процеси (жителите на даден район, квартал), така и на институционалните власти, които определят механизмите и възможностите, по които да се развива определена територия в дадена времева рамка. Вниманието на научните изследвания се фокусира върху характера на пространството, което оказва влияние върху формирането на определени възможности и поведението на населението, което го обитава, но също така и върху обратната връзка – начина, по който поведението на населението и социалните взаимодействия създават и преоформят градското пространство.

Пространствената сегрегация е многомерен пространствен феномен на териториална концентрация на група от хора с определена класова, етническа и/или расова принадлежност, която е резултат както от доброволни решения (вътрешни фактори), възприета като стратегия за оцеляване и съхраняване на собствената култура и идентичност, или е следствие на пряка или непряка принуда (външни фактори), като може да бъде резултат от пряка или непряка дискриминация, икономически ограничения, социално изключване, институционални политики и др., или е резултат от комбинация от тези фактори. Близостта на голям брой домакинства в неравностойно положение утежнява и задълбочава недостатъците на пространствената сегрегация, което налага да се търсят такива форми на социално взаимодействие, водещи до устойчиво икономическо състояние и активно гражданско участие. Преодоляването на тези недостатъци може да стане чрез десегрегация, или по-точно чрез премахване на бариери, като закони, обичаи или практики, които разделят групи от хора, обикновено въз основа на раса или религия. Десегрегацията може да се извършва пасивно, чрез премахване на ограниченията, които възпрепятстват смесването на населението, например, равностойна възможност на деца от малцинствените групи да посещават училищата в страната. Десегрегацията също може да

бъде по-активно осъществявана чрез прилагането на конкретни нормативи или програми, които да улесняват смесването на населението в дадена територия.

В настоящото изследване въз основа на прегледа на литературата, като са разгледани различни теории, концепции и гледни точки, най-вече на европейски и американски учени, са проследени измеренията на пространствената сегрегация, показателите за нейното измерване, основните недостатъци на отделните индекси.

Измерения на пространствената сегрегация. Видове показатели.

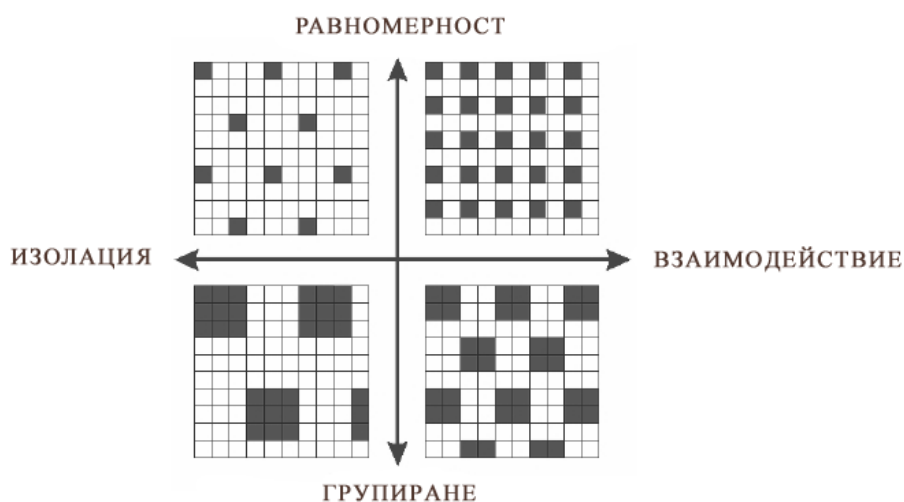
Многоаспектният характер на пространствената сегрегация изисква интердисциплинарни методи и показатели при нейния анализ. Използваните показатели могат да бъдат групирани в две категории: социологически и пространствени или географски. Географските изследвания са насочени към пространствените аспекти на сегрегацията. Социолозите насочват усилията си към разработването на индекси, които да описват социалните взаимоотношения и причините индивидите да се разполагат в определено социално пространство. В случаите, в които изследванията са насочени към анализа на пространствените аспекти на сегрегация се разработват пространствени показатели, а в случаите в които те са насочени към анализ на социалните взаимоотношения се разработват непространствени.

Непространствените показатели разглеждат социалната среда, като постоянна величина, предварително определена организационна или пространствена единица - например училище, квартал, преброителна териториална единица, изборна секция и т.н. В литературата се описват два основни проблема (слабости), които съществуват при прилагането на непространствените показатели. Първият от тях е свързан с т.нар. проблем на „шахматната дъска“ (Morrill, 1991; White, 1983), а вторият е свързан с проблема с модифицируемите ареални единици „*modifiable areal unit problem*“ (MAUP) (Wong, 1997). Проблемът с шахматната дъска е абстрактно понятие, свързано със сегрегацията. Непространствените показатели пренебрегват пространствената близост на индивидите и предварително дефинират обхвата на социалните пространства. Тези показатели се фокусират само върху компонентите, които се намират в границите на всяка една предварително определена териториална единица. През 1983 г. White обяснява проблема

на шахматната дъска, по следния начин: всеки квадрат в шахматната дъска представлява предварително зададената територия като например квартал, преброителен блок, избирателна секция и т.н., като всеки един от тях се отличава със своя вътрешна структура (бели и черни квадратчета). Авторът дава следните варианти на разпределение на квадратчетата: например в единия случай белите квадратчета ще са разположени в едната половина на дъската, а в другата половина ще бъдат разположени всички черни квадратчета на шахматната дъска. В друг случай черните и белите квадратчета са разположени смесено (шахматно) едно спрямо друго. Тези два описани случая се отличават с коренно различна вътрешна структура, и се очаква тези ситуации да бъдат определени като контрастни една спрямо друга. Непространствените показатели не разграничават вътрешната структура на пространствените модели и двата описани случая ги определят като еднакви. Както отбелязва White град, в който всички афроамериканци са концентрирани в едно единствено гето ще има същите стойности на показателите за пространствена сегрегация, както в град, при които „черните“ квартали заемат същата площ, но са разположени разпръснато в градското пространство. При вторият проблем, свързан с непространствените показатели, както вече беше споменато, е свързан с това, че тези показатели използват предварително определени териториални единици (MAUP). Данните се събират и обобщават в рамките на тези предварително дефинирани единици, като границите не се променят в хода на събиране на данните за да може да се гарантира, че териториалните единици отразяват по точен начин социалната среда. Например, двама души могат да живеят сравнително близко в пространството, но да попаднат в различни пространствени единици. В същото време двама души, които живеят отдалечени в пространството могат да попаднат в една и съща пространствена единица (Wong, 1997; Reardon, O'Sullivan, 2004). Ето защо границите между обособените единици трябва да бъдат прецизно очертавани.

Poulsen, Johnston и Forrest (2002) поставят изисквания показателите, измерващи пространствената сегрегация да отразяват три основни нейни характеристики, а именно: 1) степен на концентрация, т.е. териториите, в които преобладава определена етническа група; 2) степен на асимилация, т.е. споделянето на жилищно пространство с мнозинството; и 3) капсулиране или жилищна изолация на определена етническа група от мнозинството и/или други етнически групи.

Показателите, които се прилагат при измерването на нивата на пространствена сегрегация трябва да отговарят на следните изисквания: 1) Да отразяват теоретичните постановки свързани с пространствената сегрегация; 2) да дават възможност да се правят сравнения, както в рамките на града, така и между отделните групи от населението; 3) да имат количествено изражение, което предоставя възможността изследваните процеси по-бързо и по-лесно да бъдат оценявани, като се елиминира необходимостта от събирането и обработката на голям масив от данни.

Фиг. 1. Измерения на пространствената сегрегация

Източник: Reardon и O'Sullivan, 2004

Градовете не могат да бъдат изследвани, без да се разгледат процесите, които протичат между различните им части. През 1988 г. Massey и Denton се основават на разработките на Duncan и Duncan, (1955) и създават една от първите концептуални схеми, характеризираща пространствената сегрегация, чрез която се прави оценка на мястото, заето от гетоизираната структура в градското пространство. Тази схема включва пет измерения на пространствената сегрегация, а именно:

- **равномерност** (*evenness*) – характеризира степента на равномерност на етническата група в пространството. Равномерността на една група се измерва спрямо местопо-

ложението на други групи в рамките на едно и също пространство. Малцинствената група е сегрегирана, ако е неравномерно разпределена в пространството, а пространствената сегрегация е най-висока, в случаите в които малцинствата и мнозинството не споделят общи територии. Първият опит, който се прави за измерване на пространствената сегрегация е този на Duncan и Duncan, (1955) Въведен е индекс на различията (*dissimilarity index*), след който са разработени различни негови модификации. Този индекс се използва при измерването на равномерността. Концептуално индексът представлява дялът на дадена група, който трябва да промени местожителството си, за да се постигне равномерно разпределение на групата в градското пространство. Индексът на различие спада към непространствените измерения на сегрегацията. Поради тази причина преместването на членовете на дадена група от ареали, в които те са с висок относителен дял (над средните за града) в ареали, където те не са достатъчно представени (под средните стойности за града), но в рамките на една и съща пространствена единица не повлиява върху стойността на индекса. С това е свързан и основния недостатък на индекса. Като положителен момент Massey и Denton споменават факта, че той се използва от повече от 30 години, което дава възможност да се разкрият тенденции, лесен е за изчисляване и използване. White (1986) подчертава, че индексът на различие е лесен при неговото прилагане за две групи от населението. В случаите, в които групите са повече от две той става труден за употреба и интерпретация, тъй като за да се оразмери пространствената сегрегация между десетте групи, трябва да се изчисли индекса между всички възможни двойки групи и впоследствие да се усредни.

- **експозиция или взаимодействия** (*exposure*) – възможността за потенциален контакт или взаимодействие между членовете на малцинствените групи с мнозинство в рамките на градските пространствени единици (най-често един и същ квартал). Нивото на експозиция се повлиява от относителните дялове на групите, за които се прави сравнението. В този смисъл индексите, характеризиращи експозицията разглеждат относителния размер на малцинствените групи при определяне на степента на сегрегация между тях. Експозицията се характеризира основно с два индекса: индекс на взаимодействие (степента на взаимодействие, на членовете на малцинствената група с членовете на мнозинството) и индекс на изолация (степента на

взаимодействие на членовете на малцинството, помежду им, но не и с това на мнозинството). И двата индекса могат да се интерпретират като вероятността на член на малцинството да споделя обща територия с мнозинството, в този случай се използва индексът на взаимодействие, или с друг член на малцинството – съответно индекс на изолация (Massey, Denton, 1988). Авторите посочват, че независимо от факта, че индексите на експозиция и равномерност се корелират, те са концептуално различни, тъй като стойностите на първия зависят от относителния размер на групите, които се сравняват, докато втория не. Членовете на малцинствата могат да бъдат равномерно разпределени между жилищните райони на даден град, но в същото време да се отличават с ниска степен на експозиция с мнозинството, ако те представляват относително голям дял от населението в града. Обратно, ако те съставляват малък дял, членовете на малцинствата се отличават с високи нива на експозиция. Пръв Bell (1954) отбелязва значението на експозицията, като той въвежда няколко индекса. Впоследствие този индекс е забравен и отстъпва място на индекса на несходство, който намира широко приложение в научните изследвания. В началото на 80-те години Lieberman (1981) въвежда отново индекса на експозиция P^* , като представя два негови варианта - индекс на взаимодействие и индекс на изолация. *Индексът на взаимодействие* (${}_xP^*_y$), който измерва вероятността членовете на група X да споделят квартал с членове от група Y, а *индексът на изолация* (${}_xP^*_x$) измерва вероятността, членовете на група X да споделят една област помежду си. И двата показателя варират между нула и едно и дават вероятността X-член да споделя квартал с член от група Y (в случая на ${}_xP^*_y$) или с друг X член (в случая на ${}_xP^*_x$). Стойностите на ${}_yP^*_x$ и ${}_yP^*_y$ могат да бъдат изчислени аналогично на предходните уравнения чрез превключване на индексите x и y. Когато има само две групи, индексите на изолация и взаимодействие се сумират и получения резултат е единица, така че ${}_xP^*_y + {}_xP^*_x = 1.0$ и ${}_yP^*_x + {}_yP^*_y = 1.0$. Индексите на взаимодействие са равни; само когато X и Y съдържат един и същи дял от населението, ${}_xP^*_y$ е равно на ${}_yP^*_x$.

Индексът на Lieberman (наречен още индекс на изолация) се изчислява по следния начин:

$$I_i = \sum_{i=1}^n \left[\left(\frac{x_i}{X} \right) * \left(\frac{x_i}{t_i} \right) \right] \quad (1)$$

където x_i е броят на членовете на група i в териториална единица i ; t_i е общият брой на населението в териториална единица i ; X е общото население на етническата група във всичките териториални единици; и I_i е индекс на изолация.

Други автори, като Cutler et al. (1999), смятат, че индексът на изолация трябва да се колигира, като се вземе предвид относителният дял на етническите групи, както следва:

$$MI_i = I_i - \left(\frac{X_i}{T} \right) \quad (2)$$

където I_i е индекс на изолация за група i , както е изчислен по формула (1), X_i е общо населението на група i ; T е общото население на града а MI_i е модифицирания индекс на изолация на група i .

- **концентрация** (*concentration*) (степената на компактност на изследваната етническа група). Концентрацията се определя от относителният дял на физическото пространство, което заема дадена група в градската среда. Концентрацията е относително измерение на сегрегацията. В повечето случаи малцинствата са съсредоточени в малък брой квартали, които взети заедно, съставляват малък дял от градското пространство. Индексът на концентрация взема средното количество физическо пространство, заето от група X по отношение на група Y , и сравнява това количество със съотношението, което би се получило, ако групата X е максимално концентрирана и групата Y е максимално дисперсирана. В повечето случаи полученият индекс варира от минус 1 до плюс 1; резултат нула означава, че двете групи са еднакво концентрирани в градското пространство, резултат минус 1 означава, че концентрацията на Y надхвърля X в максималната възможна степен; резултат +1 означава обратното. При определени обстоятелства обаче, когато броят на членовете X е много малък и областите, в които живеят, са много големи, индексът става неограничен в отрицателна посока. По този начин, като цяло трябва да се внимава при измерване на концентрацията на групи с много малко членове.

- **централизация** (*centralization*) – степента на отдалеченост на етническата група от центъра на града. Теоретично концентрацията и централизацията са сходни, но се различават при тяхната интерпретация. Централизацията се свързва с групи, които се установяват в близост до центровете на градовете. Най-лесния начин за измерване на централизацията е да се вземе броят на членовете на група, който живее в границите на централния град и се съотнесе към общия им брой в целия градски район. Централизацията се измерва чрез индекс, който отразява степента, до която групата е ситуирана близо до или далеч от централната градска част. Индексът на централизация варира между плюс едно и минус едно. Положителните стойности отразяват концентрацията на членовете на група X в близост до центъра на града, а отрицателните стойности – отразяват локализацията им в отдалечените райони. Стойност нула се получава в случаите, в които групата е разпределена равномерно в градското пространство. Индексът посочва съотношението на членовете на X, които ще трябва да променят своята област на пребиваване, за да се постигне равномерно разпределение около централната градска част.

- **групиране** (*clustering*) – степента, до която членовете на дадена група са разположени близо едни до други. Високата степен на групиране се получава в случаите, в които ареалите населявани от един и същ етнос се намират в близост един до друг. Групирането е тясно свързано с проблема с шахматната дъска. Високата степен на групиране предполага пространствена структура, в която групите са разположени близо една до друга, докато ниското ниво на групиране, предполага дисперсното им разположение в градската тъкан, наподобяващо шахматна дъска. Използват се няколко индекса, които характеризират групирането: индекс на пространствена близост (индекс на групиране), индекс на различие, основан на разстоянието (*distance-based index of dissimilarity*). Индексът на групиране, препоръчан от Massey и Denton, е този на White (1983) за пространствена близост (SP). Той се формира, от средното разстояние между членовете на една и съща група и средното разстояние между членовете на различни групи, след което се изчислява среднопретеглената стойност на тези стойности. SP е равен на единица, когато няма диференцирано групиране между X и Y и е по-голямо от едно, когато X-членовете живеят по-близо един до друг, отколкото до Y-членовете.

Reardon и O'Sullivan (2004) твърдят, че не са необходими и петте характеристики на сегрегацията предложени от Massey и Denton. Според тях равномерността е тясно свързана с групирането, тъй като и двете зависят от размера на пространствената единица, за която се правят изчисленията. Reardon и O'Sullivan (2004) представят алтернатива на петте характеристики на сегрегацията приети от Massey и Denton през 1988 г. и определят само два концептуални компонента на сегрегацията. Те опростяват схемата на пространствена сегрегация, като обединяват две нейни измерения (равномерност и групиране) в едно. Първата е пространствената експозиция, или с други думи казано пространствена изолация. Според Reardon и O'Sullivan тя се определя като възможността, индивидите от една група да срещнат членове на друга група в рамките на тяхната „местна пространствена среда“. Втората е пространствената равномерност или пространственото групиране, която се изразява като степента, до която представителите на една група се разпределят равномерно в пространството.

Друг подход при оценка на различните измерения на пространствената сегрегация са въведени от James и Taeuber (1985). Те се опитват да сравнят различни методи по един набор от критерии. Въведените от тях критерии включват: организационна еквивалентност и инвариантност на размерите (Organization Equivalence and Size Invariance), трансфер (Transfers), композиция (Composition), Инвариантност (Invariance) и критерий Лоренц (Lorenz Criterion). През 2004 г. Reardon и O'Sullivan разширяват критериите, като те включват:

- scale interpretability (*интерпретируемост на мащаба*) – всяка мярка да бъде мащабирана. Индексът трябва да е равен на 0, в случаите в които пропорциите на групите са еднакви и с максимална стойност (обикновено 1), в случаите, в които ареалът има хомогенен характер;
- arbitrary boundary independence (*произволна гранична независимост*) – мерките за пространствена сегрегация не трябва да зависят от границите на възприетите пространствени единици. При изчисляването на всеки индекс трябва да се взема предвид точното местоположение на членовете на изследваната група в

пространството. Тези изисквания трябва да се спазват, за да могат да се разрешат споменатите проблеми с MAUP;

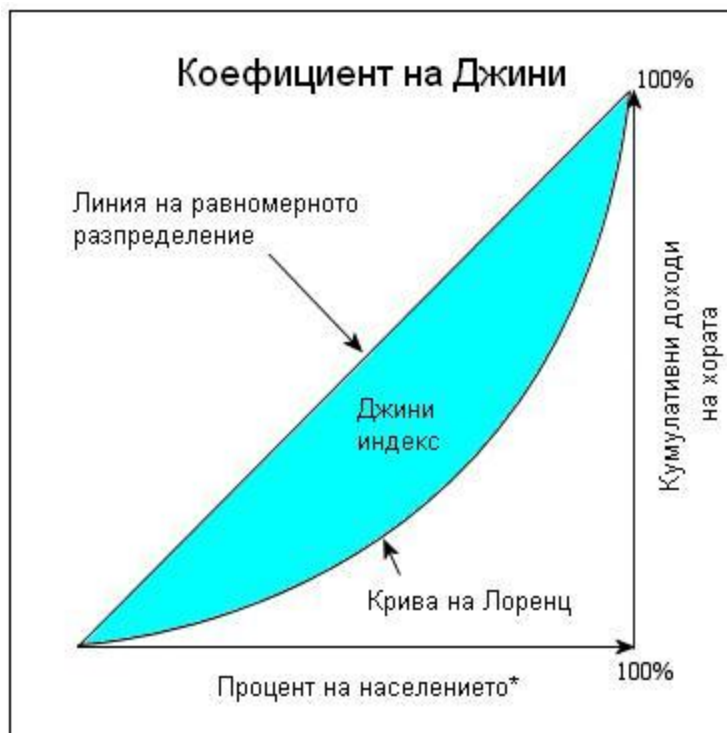
- location equivalence (*еквивалентност на местоположението*) – ситуация, при която има две точки, p и q , които имат еднакъв състав на населението и еднаква гъстота за разлика от всички останали точки в близост и ако двете точки се комбинират в една точка тогава сегрегацията трябва да остане непроменена. James и Taeuber за пръв път въвеждат този елемент като споменават случай, при който две единици имат еднакъв състав и се комбинират, тогава сегрегацията трябва да бъде непроменена (1985);
- population density invariance (*инвариантност на гъстотата на населението*) – ако гъстотата на населението в дадена точка се умножава с постоянен коефициент, сегрегацията трябва да остане непроменена в рамките на групата. Това е свързано и с понятието за пространствено генерализация, което първо е въведено от James и Taeuber;
- composition invariance (*съставна инвариантност*) – ако пропорциите на групите се променят в рамките на дадено население, докато относителното разпределение на тези групи остава постоянно, сегрегацията трябва остане непроменена;
- transfers and exchanges (трансфер и обмен) – ако член от група m се прехвърля от една точка в друга (p до q), докато делът на точките по-близо до p , отколкото q е по-голямо от пропорцията на точките q до p , тогава сегрегацията е намалена. Първият критерий за обмен е, ако той се осъществява от двама души от различни групи на места, където е по-малко вероятно да се срещнат със свои членове сегрегацията трябва да се намали. Вторият тип обмен е свързан със ситуация, при която двама души от две отделни групи сменят местата си. Тази ситуацията на обмяна води до среда с повишена сходство и намаляване на сегрегацията между двете групи;
- additive spatial decomposability (*адитивна пространствена декомпозиция*) – ако X подзоните са агрегирани в по-големи области Y , след това мярката за сегрегация трябва да се разложи. Това разлагане трябва да бъде съставено в рамките на компонентите на зоната;

- Additive grouping decomposability (адитивна групова декомпозиция) – е алтернативен случай на адитивна пространствена декомпозиция. Ако M групи са групирани в N по-големи групи, тогава една сегрегационна мярка трябва да се раздели на компонентите на по-големите групи.

Тези критерии са използвани от много изследователи за сравняване на непространствени мерки (James & Taeuber, 1985; Morrill, 1991; Reardon & O'Sullivan, 2004 и др.). Въпреки че тези критерии не са установени като правила или закони, много изследователи са открили, че някои от мерките нямат някои от най-важните компоненти на набора от критерии, ограничавайки тяхната приложимост. Индексът на различията не отговаря на принципа на трансферите, за разлика от индекса на ентропия. Индексът на различията, както и Джини индекса, отговарят на принципа на композиционната инвариантност. Джини индексът, индексът на различията, индексът на ентропията отговарят на принципите на организационната еквивалентност и размер инвариантност (James, Taeuber, 1985). Не е намерен индекс, който отговаря на всички принципите на описаните критерии. Въпреки това, комбинация на различни мерките може да бъде използвана за обяснение на ситуации с по-големи подробности.

Крива на Лоренц

Първият индекс, който е разработен с цел да се измери количествено пространствената сегрегация, е индексът на различия (D) от Duncan и Duncan, (1955). С него се поставя началото на непространствените мерки за сегрегация. По-късно се установява, че този индекс е много чувствителен към размера на възприетата териториална единица, за която се изчислява (Morgan, 1982). Проблемът е частично решен, като той е заменен с различни негови модификации. Индексът на несходство (D) е представен за първи път чрез кривата на Лоренц, известна още като крива на сегрегацията. Най-често тя се използва главно за представяне на разпределението на доходите (фиг. 2).

Фиг.2. Крива на Лоренц и Джини индекс

Източник: http://kosnos.net/issue03/gini_index.html

Кривата на Лоренц е графика, която показва степента на неравенство в обществото, индустрията, разпределението на доходите и богатството. В края на XIX – началото на XX век неравенството на доходите са обект на изследване от много водещи икономисти от Западна Европа и Америка. Основният проблем на проучването е оценката на ефективността и справедливостта на разпределението на богатството и доходите, преобладаващи в пазарната икономика. През 1905 г. американският статистик Макс Лоренц разработва свой собствен начин за оценка на разпределението на дохода, който става известен като "крива на Лоренц". На абсцисата се изобразява дялът на населението, а на ординатната ос – дялът на приходите като процент от общия доход. От графиката се вижда, че неравенството в разпределението на доходите неизменно съществува в обществото. Например, първите 20% от населението формират само 5% от доходите, 30% – 15%; 50% – 30% и т.н. Равномерно разпределение на дохода, което е възможно само на теория, се получава в случаите, в които кривата на Лоренц сключва ъгъл от 45° спрямо абсцисната ос, или това означава, че 20%, 50%, 70% от населението получават съответно

20%, 50%, 70% от общия доход. В случаите, в които всички доходи се формират от 1% от населението, графиката ще представлява вертикална линия (която ще сключва ъгъл от почти 90° спрямо абсцисната ос). По този начин се изобразява абсолютно неравенство.

Чрез кривата на Лоренц се изчислява още един коефициент – коефициент на Джини. Той отразява степента на неравенството на различните опции за разпределение на дохода. Резултат 1 съответства на абсолютно неравенство, колкото повече се доближава до 0, толкова е по-голямо равенството между отделните групи от население.

Кривата на Лоренц е приложима и при изобразяване на показателите, характеризиращи пространствената сегрегация (освен индекса на различията, по същество всички останали индекси на сегрегацията могат да се изобразят на графиката).

В едно свое изследване James и Taeuber (1985) дават пример за прилагане на кривата на Лоренц, което се отнася до училищната сегрегация при белите и афроамериканците. В опростен пример, кумулативната част от учениците, които са бели, могат да бъдат начертани като функция на кумулативното съотношение на чернокожите. Стойността на индекса на несходство представлява максималното вертикално разстояние между кривата и диагоналната линия, сключваща ъгъл от 45° с абсцисната ос (Massey, Denton, 1988). Интерпретирането на кривата на сегрегация е подобна на интерпретирането на кривата на Лоренц. Диагоналната линия показва ситуация, при която липсва сегрегация между бялото и чернокожото население. Ситуация на пълна сегрегация ще се получи в случаите, при които кривата на сегрегация ще бъде изобразена с линия по оста x от 0 до 1 и втора линия, която се издига по оста y . Всеки индекс на сегрегация може да се изобрази чрез подобна крива на сегрегация. Така например, индексът Джини е равен на площта, очертана между диагонала и кривата на сегрегация. Индексът на несходство е равен на максималното разстояние между кривата на сегрегация и диагонала (James, Taeuber, 1985).

Индекс на различие

Индексът на различие е един от най-популярните показатели, които характеризират процесите на пространствена сегрегация.

$$D = \frac{1}{2} \sum_i \left| \frac{w_i}{W} - \frac{b_i}{B} \right| \quad (3)$$

D е индексът на различие, w_i и b_i са броят на бялото и чернокожото население, преброяно в териториална единица i . W и B са съответно бялото и чернокожото население в цялата изследвана територия. Този индекс може да се приложи не само при изследване на расовата принадлежност на жителите, но и ако се вземат предвид и други признаци – етнически, религиозни, икономически, социални и т.н.

Duncan и Duncan демонстрират, че D е равен на максималното вертикално разстояние от линията, която сключва 45° (или това е линията, изобразяваща липса на сегрегация) до кривата на Лоренц. Този индекс може да се интерпретира като дял от населението от една област, което трябва да промени местоживеенето си, за да се постигне равномерно разпределение на тази група в изследваната територия. Числителят във формула (3) изобразява броя на преместванията, които трябва да се осъществят, за да се получи равномерно разпределение между отделните пространствени единици, т.е. всяка една пространствена единица да бъде обитавана от еднакъв брой от членовете на малцинството (Morrill, 1991, 1995; Wong, 2003). Промяната на местоживеенето ще се изисква в териториалните единици, където малцинствената група има по-висок дял спрямо общия ѝ брой (White, 1986).

Индексът на различие има няколко положителни страни, които са причина за широкото му прилагане. Едно от основните предимства на показателя е свързано с лесния начин на изчисляване, като се използват данни, които се събират обикновено по време на преброяване на населението. Данните, които са необходими, са броят и дялът на групите от население във всяка териториална единица (White, 1983). Показателят се използва при анализа на степента на равномерност. Стойностите на индекса варират от 0 до 1, като нулата показва липса на сегрегация, а 1 – пълна сегрегация. Основният недостатък, който се посочва, е свързан с това, че той оразмерява степента на равномерност само между две групи и се изчислява за предварително очертани териториални единици. Както отбелязва Morrill (1991), „това не е мярка за сегрегация в географски смисъл“, тъй като индексът спада към непространствените показатели и не отразява пространственото разпределение

на отделните групи от населението (Wong, 2003). Следователно един от основните недостатъци на индекса е свързан с проблема на „шахматната дъска“. Така например, ако всяка изследвана териториална единица е доминирана от една етническа група, независимо от нейното вътрешно разпределение в пространството, $D=1$, което показва пълна сегрегация. Друг проблем при използване на индекса на несходство е свързан с ефекта на мащаба и с MAUP. Разглежданият показател много силно се влияе от размера на разглежданата териториална единица, т.е., ако индексът се изчислява за голяма по площ териториална единица, например на една държава, нивото на сегрегация е ниско. Ако тези изчисления се направят за част от територията на страната, стойностите на индексът на несходство могат да достигнат стойности близо до 1. Може да се даде още по-лесен за разбиране пример. В случай, че индексът се изчислява за целия свят, то $D = 0$. Алтернативно, $D = 1$, ако всеки индивид се разглежда като самостоятелно наблюдение или всяка териториална единица е доминирана само от една група, т.е. в случаите, в които тя е вътрешно хомогенна. Малките по площ териториални единици са винаги по-хомогенни от големите.

D също не отговаря и на други критерии за приемлив индекс – „трансфер и обмен“ (White, 1983). Влияние върху индекса оказват единствено случаите, в които има преместване на членове на изследваната група от териториални единици с много висока концентрация на групата към такива с ниска концентрация (White, 1986).

Модификации на индекса на различията

През 1991 г. Morrill представя модифициран показател за индекса на различията (D), наречен **индекс на различие, базиран на съседство** (*neighbor-adjusted index*) (**Dadj**). Авторът подчертава, че сегрегацията е функция на интензивността на взаимодействие между отделните групи от население. Поради тази причина индексите, които отразяват степента на пространствена сегрегация, не следва да разглеждат единствено вътрешната хомогенност на изследваната територия, а и външните взаимодействия. Модификацията на индекса се налага от изводите, които се правят от получените резултати при индекса на различие. Morrill (1991) пояснява, че високата стойност на D не означава непременно, че

малцинствените групи са пространствено сегрегирани и не взаимодействат с мнозинството, от една страна, и не се наблюдава подобно взаимодействия между две съседни териториални единици, от друга. Поради тези причини авторът включва един много важен компонент при измерване на сегрегацията, а именно общата, споделена граница между териториалните единици, като възможна линия за контакт между две групи и като важен елемент на пространственото взаимодействие. Чрез приложението на този показател се взимат предвид различните групи от населението, които са разположени в непосредствена близост. В случаите, в които групите имат обща граница, стойностите на индекса ще показват ниско ниво на сегрегация. Този индекс също претърпява известни промени, които са последователно разгледани.

$$D(adj) = D - \frac{\sum_i \sum_j |c_{ij} \times (z_i - z_j)|}{\sum_i \sum_j c_{ij}} \quad (4)$$

където $D(adj)$ е индекс на несходство, базиран на съседство, z_i и z_j – дяловете на малцинството или мнозинството между териториалните единици i и j ; c_{ij} – стойността на клетката в ред i и колона j ; $c_{ij} = 0$ в случаите, в които i и j нямат съседи, и $c_{ij} = 1$ в случаите, в които те имат съседи (Wong, 2003).

През 1993 г. Wong допълнително модифицира индекса, като твърди, че интензивността на взаимодействие между териториалните единици не са само функция на съседство, а и на размера, формата, компактността на две съседни териториални единици, както и на дължината на споделената граница. Той възприема $D(adj)$ като индекс на несходство, модифициран, за да се включи компонентът граница. Въпреки направените от Wong промени в индекса на различие, с новопредложения $D(adj)$ се отчитат други слабости. Като недостатък Massey и Denton (1988) посочват дългото време, необходимо за изчисление. В това отношение напредък се наблюдава с използването на географските информационни системи (ГИС) (Wong, 1993).

Индексът $D(adj)$ впоследствие е модифициран, като е взето предвид обстоятелството, че интензивността по общата граница не е единствено функция на близостта, на съседството, но зависи най-вече от дължината на общата граница. Това е

причината да се разработи нов, т.нар. **граница-близост индекс** (*boundary-adjusted*) $D(w)$ индекс (5):

$$D(w) = D - \frac{1}{2} \sum_i \sum_j w_{ij} |z_i - z_j|$$

$$w_{ij} = \frac{d_{ij}}{\sum_j d_{ij}}$$

(5) (6)

където d_{ij} е дължината на общата граница между териториалните единици i и j , а знаменателят е дължината на границата на i (Wong, 2003). Изчисляването на w_{ij} може да бъде по-често срещано и може да обхваща различни аспекти на пространственото съседство, включително топологични измерения или разстояния.

Последната модификация на индекса на различие е свързана с предпоставката, че нивото на взаимодействие също е функция на размера, формата и компактността на две съседни териториални единици. Новият **индекс на компактност** $D(s)$ е изчислен като (7):

$$D(s) = D - \frac{1}{2} \sum_i \sum_j w_{ij} |z_i - z_j| \times \frac{\frac{1}{2} \left[\left(\frac{P_i}{A_i} \right) \left(\frac{P_j}{A_j} \right) \right]}{\max \left(\frac{P}{A} \right)}$$

(7)

където P_i/A_i е съотношението между периметъра на териториална единица i и $\max(P/A)$ е максималния периметър на всички териториални единици в изследваната територия (Wong, 2003).

Всички разгледани модификации на индекса на различия имат един и същ недостатък – сравняват се само две групи от населението.

Алтернативен индекс за измерване на сегрегацията е въведен и от Jakubs през 1981 г. като продължение на индекса за несходство и е наречен **индекс, базиран на разстояние** (**Dbi**) (*distance-based index*). Положителният момент в този индекс е свързан с по-малкото количество данни, необходими за неговото изчисление. Авторът включва компонента местоположение и разстояние при изследване на различните пространствени модели. Този индекс разглежда усилията, необходими за постигане на равномерност в пространствената

сегрегация и на минимално общо разстояние, което човек или домакинство трябва да измине, за да се получи тази равномерност (Jakubs, 1981). Например, ако има n премествания от място i към място j , общото усилие за преместване се равнява на n пъти разстоянието между двете места. Следователно формата на териториалната единица оказва директно влияние върху стойностите на сегрегацията. Разглежданият индекс определя сегрегацията единствено по отношение на разделянето и разстоянието между отделните териториални единици, което донякъде смекчава проблемите, свързани с MAUP и с тези на „шахматната дъска“, които най-остро се проявяват при традиционния индекс на несходство (Jakubs, 1981). Основните слабости на индекса са свързани с това, че при него не се отчитат разходите и усилията при преместването, които не са еднакви за членовете на дадено малцинство от точка i до j и за членовете от мнозинство от j на i , както и цените на жилища и различията в качеството на живот.

Описаните дотук индекси се прилагат само за две групи от населението. Днешните общества обаче са мултиетнически (Wong, 2003). Morrill през 1995 г. твърди, че за многокомпонентните сравнения могат да бъдат използвани индексите за две или повече групи чрез няколко малки изменения.

Формула 8 и 9 изобразяват индекса на несходство (D) за мултигрупата (m) и са версия, въведена от Morgan през 1975 г., доразработена от Wong през 1998 г. и 2003 г.

$$D(m) = \frac{1}{2} \frac{\sum_i \sum_j |N_{ij} - E_{ij}|}{\sum_j NP_j (1 - P_j)} \quad (8)$$

където:

$$E_{ij} = \frac{N_i - N_j}{N} \quad (9)$$

където: N_{ij} – броят на населението на етническата група j в териториална единица i ; N_i – общият брой на населението в i ; N_j – общият брой на населението на етническата група j ;

N – общият брой на населението в изследваната територия; P_j – делът на етническата група j от общото население; E_{ij} – очакваният размер на населението на етническата група j в i с предположение за равномерно разпределение (Wong, 1998).

Предимството на този индекс е, че се отнася за повече от две групи. Въпреки това и при него са налице някои ограничения, свързани с индекса на различие. Основният недостатък е, че преместването на отделни групи от населението между обособените териториални единици може да не доведе до промени в общото ниво на пространствена сегрегация (Wong, 2003). Wong (1998) се опитва да реши частично този проблем, като предлага да се вземе предвид „съставната численост на населението“, вместо действително преброяното население в мултигруповия индекс $D(m)$. „Съставната численост на населението“, или това е общото население в квартала, а не само броят на включените в него групи (Wong, 1998). $D(m)$ не отчита очевидния пространствен аспект на разпределението на населението чрез неговия брой. Поради тази слабост $D(m)$ по-късно е модифициран, за да включва пространствения аспект, и е известен като $SD(m)$ (Wong, 1998). Този мултигрупов индекс, точно както D , варира между 0 и 1, където 0 означава липса на сегрегация и 1 се отнася до пълна сегрегация (Wong, 1998). $SD(m)$ е показател, който отразява начина за постигане на по-голяма равномерност на разпределение на населението и съответно по-ниска степен на сегрегация.

Индексът на различията (D), заедно с индексите Джини и P^* (известен като индекс на изолация), обикновено се използва за остойностяване на равномерността. Тези индекси имат непространствен характер.

Индекс на изолация (P^*)

Индексът на изолация е тясно свързан с индекса на експозиция (взаимодействие). Тези два индекса са много подобни в своята същност и се опитват да оразмерят степента на взаимодействие на член от групата с други членове от същата група, както и с членове на други групи. Индексът на изолация (P^*) е най-често използваният и е допълнен (Bell, 1954) след въвеждането на други индекси, групирани като индекси на взаимодействие. При първото приложение на този индекс се вземат предвид две основни предположения. Според първото срещите между хората се осъществяват само между лица от една териториална единица, а второто се отнася до това, че всеки индивид в териториалната

единица има равен шанс за среща с всеки друг (Bell, 1954). Следователно индексът на изолация (P^*) може да бъде посочен като минимално вероятно взаимодействие между членовете на една група (Bell, 1954), или P^* е вероятността за вътрешногрупов контакт. Индексът на изолация има екстремни стойности между 0 и 1, които отговарят съответно на липса на сегрегация и пълна сегрегация (Bell, 1954, Morgan, 1983). Уравнението на Morgan, предложено през 1983 г., е, както следва:

$${}_a P^*_b = \sum_i \left(\frac{a_i}{\sum_i a_i} \right) \left(\frac{b_i}{t_i} \right) \quad (10)$$

където: ${}_a P^*_b$ – вероятност за взаимодействие на група А с член от група В; a_i – брой на членовете на група А в териториална единица i ; b_i – брой на членовете на група В в i ; t_i – общ брой на населението в i .

Индекс на ентропия (Н)

Друг индекс с непространствен характер, въведен от Theil и Finezza (1971), е известен като **индекс на ентропия**. Индексът измерва вариация на равномерност на пространствената сегрегация чрез оценка на отклонението на териториалната единица от груповата ентропия. Ентропията на един град отразява степента на неговото расово и етническо разнообразие. Индексът на ентропията варира от 0 до 1, като резултатът е 0 в случаите, които всички териториални единици в града имат еднакъв състав, т.е. липсва сегрегация, а 1 – когато е налице само една група (пълна сегрегация) (Massey & Denton, 1988).

Този индекс (Н) рядко се използва в литературата за изследване на сегрегацията, но има няколко много важни особености, които характеризират сегрегацията (Morrill, 1995). Той се изчислява по следния начин:

$$H = \sum_{i=1}^n \left[t_i (E - E_i) / ET \right]$$

$$E = (P) \log \left(\frac{1}{p} \right) + (1-P) \log \left[\frac{1}{(1-P)} \right]$$

$$E_i = (p_i) \log \left(\frac{1}{p_i} \right) + (1-p_i) \log \left[\frac{1}{(1-p_i)} \right]$$

(11) (12)

където: t – общият брой на населението; p – броят на малцинственото население в териториалната единица i ; P – броя на малцинственото население, разделено на n териториални единици (Massey, Denton, 1988). Чрез първото уравнение се изчислява средно претеглената стойност за всяка група от населението в града обща ентропия. Уравнението ясно показва сегрегация между групите и сегрегация в рамките на една група (Zoloth, 1976). Като цяло, индексът на ентропия е оценен от White (1986) като най-добър при характеристиката на равномерността. Този показател също така отговаря на принципа на трансферите, но не отговаря на принципа на композиционна инвариантност (Zoloth, 1976; Massey, Denton, 1988; White, 1986)

Джини индекс (G)

Джини индекс (G) е въведен от италианския статистик Corrado Gini и се използва като мярка за неравномерност на дадено статистическо разпределение. Нека допуснем, че всички работещи хора в една държава получават еднакви заплати. Тогава кривата за техния кумулативен (натрупван) доход би изглеждала като правата линия, означена като "линия на равномерното разпределение" (фиг.2). На абсцисата е означен процентът на лицата, чиито доходи са отчетени заедно, а на ординатата – самите доходи. Ясно е, че при равни доходи кумулативната крива ще нараства линейно с увеличаване на процента на лицата, чиито доходи се отчитат заедно (кумулятивно).

В ситуация на неравномерно разпределение на доходите линията се променя. При значителен дял на лица с по-ниски доходи кумулативната крива ще расте плавно, а при лица с по-високи доходи – стръмно и в този случай тя се нарича "крива на Лоренц". Ако цялата площ под правата линия (триъгълникът, ограничен от нея, абсцисата и ордината) се вземе за 1, то G е частта от тази площ, която се намира между правата линия и кривата на

Лоренц (маркираната площ на фигурата). Ясно е, че при едно фиктивно общество, където доходите са еднакви, G ще е 0 и ще липсва площно измерение, тъй като двете линии ще съвпадат. Ако само един човек получава всички доходи, реалната кумулативна крива ще се движи по абсцисата и накрая ще има скок по ординатата, т.е. G = 1. Разбира се, това са фиктивни (теоретични) случаи, които се дават, за да се изясни смисълът на индекса.

Индексът G се изчислява по следната формула:

$$G = \frac{1}{2N^2 P_k (1 - P_k)} \sum_{i=1}^I \sum_{j=1}^J n_i n_j |p_{ik} - p_{jk}| \quad (13)$$

където i и j са дефиниционно множество на териториалния индекс, $i \neq j$ и P_k е делът на група k. Индексът отговаря на всичките четири критерия за благонадеждност (инвариантност на мащаба, принцип на трансферите, инвариантност на размера на системата и критерий на Лоренц), което се изисква за подходящ индекс при измерване на сегрегация.

Пространствени индекси

Първите проучвания, посветени на измерването на сегрегацията, датират от края на 40-те и началото на 50-те години на XX век, когато в Съединените щати са предложени и обсъдени няколко индекса. Тези мерки обаче не са насочени към пространственото разпределение на групите от населението в отделните териториални единици (Reardon, Firebaugh, 2002; Rodríguez, 2001). През 80-те години започват да се разработват пространствени мерки за оразмеряване на сегрегацията (Morgan, 1981; Reardon, O'Sullivan, 2004; White, 1983; Wong, 2003). Въпреки това в повечето емпирични изследвания се използват непространствени индекси, тъй като те не изискват събирането на географска информация, която е много по-трудна за намиране и изчисление. Въз основа на пространствената концепция за измерване на сегрегацията Reardon и O'Sullivan (2004) приемат две основни концептуални измерения на пространствената сегрегация: равномерност (или групиране) и експозиция (или изолация). Равномерността или групирането се отнася до баланса на разпределението на групите от населението и е

независима от състава на населението на града. Експозицията, или изолацията, се отнасят до възможността членовете на различни групи (или една и съща група, ако се вземе предвид изолация) да живее в териториална близост. Експозицията, за разлика от равномерността, зависи от цялостния състав на населението на града (Reardon, O'Sullivan, 2004).

Feitosa и др. (2005) предлагат някои пространствени индекси, които се основават на разширяването на два традиционни индекса на сегрегация: мултигруповия индекс на различия – $D(m)$ (Morgan, 1975; Sakoda, 1981) и индекс на експозиция – P^* (Bell, 1954). Индексът $D(m)$ измерва равномерността/групиране, а индексът P^* – експозицията/изолацията на групите от населението. Процедурата за съставяне на пространствени версии на индексите на сегрегация, представена в Feitosa et al. (2005), се основава на подходи, въведени от Wong (2003) и Reardon и O'Sullivan (2004). Тези подходи обхващат анализи на различни видове данни: Wong взима предвид териториални единици с различен брой на населението, а Reardon и O'Sullivan – с различна гъстота, като отчитат съседството или взаимодействията между семействата. Тези квартали, наричани още "местна среда" (local environment), са установени чрез функциите за близост (Reardon, O'Sullivan, 2004). Индексите се изчисляват въз основа на данни за броя на населението и броя на населението в териториалната единица i за група m (Wong, 2003):

$$\bar{N}_{im} = \sum_{i=1}^I d(N_{im}) \quad (14)$$

където: \bar{N}_{im} – населението на група m в териториална единица i ; $d(.)$ – функция за близост, определяща съседството на i . Броят на населението в i се дефинира като сума от населението на всички териториални единици, които са претеглени от близостта им до i .

Следвайки същите разсъждения, Feitosa et al. (2005) определя дела на групата m в съседната териториална единица i ($\bar{\rho}_{im}$) като съотношение на броя на населението в група m в съседство с териториална единица i към общия брой на населението в i :

$$\bar{\rho}_{im} = \frac{\bar{N}_{im}}{\bar{N}_i} \quad (15)$$

На базата на концепцията за броя на населението в съседство индексите $D(m)$ и P^* са модифицирани, за да включат пространствената информация в техните формулировки. Пространствените версии на $D(m)$ и P^* , използвани в тази работа, са много подобни на индексите, предложени от Reardon и O'Sullivan (2004). В последния случай обаче индексите са разработени за данни за гъстотата на населението, докато всички показатели, използват данни за броя на населението. Пространствената версия на обобщения индекс на различията ($\bar{D}(m)$) се определя като (Feitosa et al., 2005):

$$\bar{D}(m) = \sum_{i=1}^I \sum_{m=1}^M \frac{N_i}{2NI} |\bar{\rho}_{im} - \rho_m|$$

$$I = \sum_{m=1}^M (\rho_m)(1 - \rho_m)$$

(16) и (17)

В уравнение (16) и (17), N е общото население на града, N_i е общото население в площ i , ρ_m е дялът на групата m в града, а $\bar{\rho}_{im}$ е дялът на група m в квартал i . Символът I представлява индекса на взаимодействие, мярка за разнообразието на населението (White, 1986). Индексът $\bar{D}(m)$ може да се интерпретира като мярка за това, колко различен е съставът на населението на всички квартали средно от състава на населението на града като цяло (Reardon, O'Sullivan, 2004).

Пространствената версия на индекса на експозиция на група m на група n (${}_m\bar{P}_n^*$) се определя като средното съотношение на група n в съседство на всеки член на група m (Feitosa et al., 2005):

$${}_m\bar{P}_n^* = \sum_{i=1}^I \frac{N_{im}}{N_m} \bar{\rho}_{in}$$

(18)

Също така индексът на пространствената изолация на група m може да бъде дефиниран като пространствена експозиция на група m към себе си:

$${}_m \bar{P}_m^* = \sum_{i=1}^I \frac{N_{im}}{N_m} \bar{\rho}_i \quad (19)$$

Локални индекси на сегрегация

Всички представени досега индекси се разглеждат като общи измервания, които обобщават степента на жилищна сегрегация на цял град. Въпреки това нивата на пространствена сегрегация, варират в границите на града. Ето защо е важно да се разработят местни индекси.

Feitosa и др. (2005) предлагат два локални индекса на сегрегация, получени чрез

разлагане на общите индекси) $\bar{D}(m)$ and \bar{P}^* . Тези локални индекси показват доколко всяка единица и нейният квартал допринасят за сегрегацията за града. Местните

индекси на сегрегация $\bar{D}(m)$ и $\bar{d}(m)$ се определя като:

$$\bar{d}(m) = \sum_{m=1}^M \frac{N_i}{2NI} |\bar{\rho}_{im} - \rho_m|$$

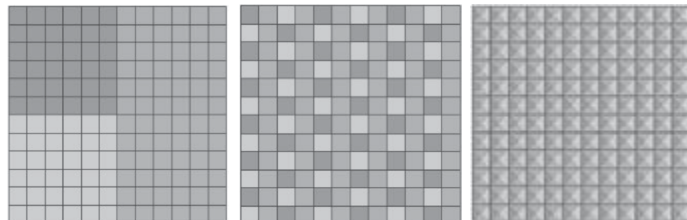
$${}_m \bar{P}_m^* = \frac{N_{im}}{N_m} \bar{\rho}_{im} \quad (20) (21)$$

За да се илюстрира използването на представените индекси за сегрегация и неговите предимства, Feitosa и др. (2005) използват три изкуствени масива от данни (Фиг.3). Те се състоят от 144 териториални единици с еднакви размери (10mX 10m) и четири групи от населението също с еднакво съотношение (0.25 от всяка група). Във всеки набор от данни групите от населението са разпределени по различен начин (фиг.3):

А) наборът от данни А представлява случай на крайна сегрегация, където всяка териториална единица има членове само от една група;

В) наборът от данни В представлява случай, при който всяка териториална единица има само индивиди от една група, но тези единици са разпределени по равномерен начин;

С) набор от данни С представлява случай на пълна интеграция, където всяка териториална единица има един и същ състав на населението.

Масив от данни А Масив от данни В Масив от данни С

Фиг.3. Изкуствени масиви от данни

Източник: Feitosa et al. (2005)

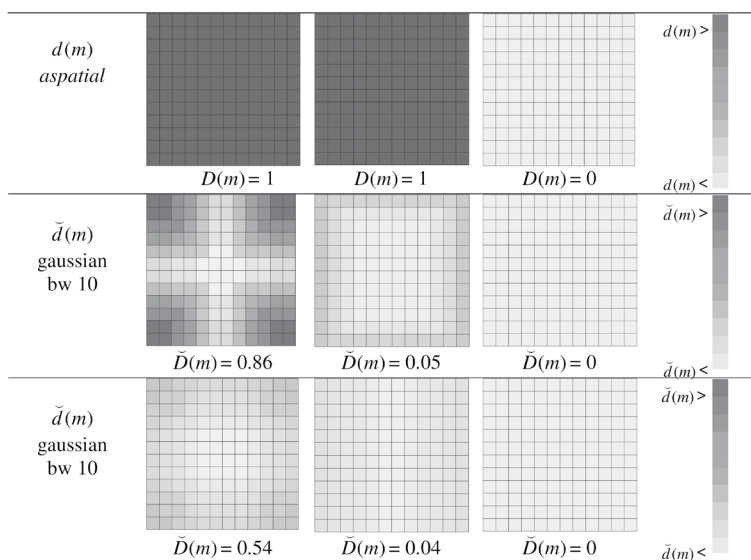
За всеки набор от данни са изчислени непространственият индекс $D(m)$ и пространственият индекс $\overline{D(m)}$. Гаусовите разпределения на двата индекса са представени в таблица 1 според дължината на честотната им вълна – 10 m и 30 m, за изкуствените масиви от данни В и С.

Таблица 1. Сравнение между непространствен индекс на различие ($D(m)$) и пространствен индекс на различие $\overline{D(m)}$

	Индекс на различие с дефиниционно множество (0;1)		
	$D(m)$ ☐ непространствен индекс на различие	$\bar{D}(m)$ гаусово разпределение, дължина на честотната вълна – bw 10 m	$\check{D}(m)$ гаусово разпределение, дължина на честотната вълна – bw 30 m
Изкуствен масив от данни А	1	0.86	0.54
Изкуствен масив от данни В	1	0.05	0.04
Изкуствен масив от данни С	0	0	0

Източник: Feitosa et al. (2005)

След изчисляване на общия индекс, е изчислен локалния индекс за трите масиви от данни, използвайки същите функции на разпределение (Гаусова функция) (фиг. 4).

Фиг. 4. Локален индекс на различия приложен в изкуствени масиви от данни, при гаусово разпределение, с различни дължини на честотните вълни

Източник: Feitosa et al. (2005)

Резултатите от тези тестове, представени в Таблица 1 и Фиг. 4, показват следното:

- Непространствените индекси при масиви от данни А и В отчитат максимални нива на сегрегация ($D(m) = 1$), въпреки факта, че масивът от данни А има в действителност по-високи нива на сегрегация от В. Този недостатък е свързан с проблема на шахматната дъска (Reardon, O'Sullivan, 2004; Wong, 2003).
- Пространствените индекси показват високо ниво на сегрегация в набор от данни А, но не и максималната ѝ стойност. Това може да бъде оправдано от наличието на някои интегрирани териториални единици, като тези, разположени в централната зона, където различните групи от населението са близо един до друг. Този недостатък може да бъде избегнат чрез използването на локални индекси на сегрегация.
- За разлика от пространствените индекси, непространствените не показват сегрегация в набор от данни В поради разнообразието в разпределението на всички териториални единици. Този недостатък е преодолян чрез използването на пространствените индекси на сегрегация.
- Всички индекси разпознават масива от данни С като случай на екстремна интеграция.
- Локалните индекси са полезни в случаите, в случаите в които се анализира степента на сегрегация в различните териториални единици (фиг. 4).
- Териториални единици, за които се изчислява индекса на различия, и гаусово разпределение с по-голяма честота на честната лента, обикновено показват по-ниски индекси на сегрегация (Feitosa et al., 2005).

Заклучение

Учените, в своите изследвания се стремят да измерят едно, няколко или всички измерения на пространствената сегрегация, идентифицирани от Massey и Denton (1988). Целта на изследването определя вида и броя на индексите, които ще бъдат използвани в изследването. Според Massey и Denton е безсмислено показателите да се категоризират на „най-правилни“ или „най-добри“, тъй като всеки един от тях измерва различни аспекти на пространствената сегрегация. В случаите, в които изследването има за цел да направи анализ на непространствените характеристики на сегрегацията се използва индекса на различие и индексът на взаимодействие. Останалите три измерения на сегрегацията и отнасящите се към тях индекси са подходящи, когато целта на изследването е да се установи точното местоположение на групата в пространството. В случаите, в които е важно да се знае местоположението на групата спрямо центъра на града ще се използва индексът на централизация; в случаите в които се поставя акцент върху площта, която заема групата в градското пространство ще се използва индексът на концентрация или изолация и т.н. Авторите смятат, че всяка една от тези характеристики има различни социални последици, които взети в своята съвкупност представят комплексния характер на пространствената сегрегация. Според Massey и Denton равномерността и експозицията са непространствени измерения, тъй като се определят от предварително очертани граници на изследваната територия, а концентрацията, групирането и централизацията са пространствени измерения, тъй като те изискват информация за местоположението на изследваната група и размера на заетата от нея територия. Най-задълбочен анализ на пространствената сегрегация се постига, когато всичките пет измерения се вземат предвид едновременно. Такъв многоизмерен подход дава най-пълна картина на сегрегацията, което не може да се постигне с използването на един индекс. Възможно е една група да се отличава с висока степен на сегрегация само по един или няколко от посочените измерения. Така Massey и Denton (1993) установяват, че чернокожите в някои американски градове са силно сегрегирани и по петте измерения едновременно. Пространствен модел, при който и петте измерения на пространствената сегрегация показват високи стойности, е дефиниран от Massey и Denton (1993) като *хиперсегрегация*.

Литература

Bell, W. (1954). A probability model for the measurement of ecological segregation. *Social Forces*, 43, 357-364.

Cutler, D. M., Glaeser, E. L., J. L. Vigrod. (1999). The rise and decline of the American ghetto. *Journal of Political Economy*, 107, pp. 456–506.

Duncan, O.D., B. Duncan. (1955). A methodological analysis of segregation indexes. *American Sociological Review*, 20 (2), 210-217.

Feitosa, F.F., Câmara, G., Monteiro, A.M.V., Koschitzki, T., Silva, M.P.S. (2005). Residential Segregation Indices as Tools for Identifying Socially Vulnerable Families. Research Report. Human Dimensions of Global Environmental Change in Urban Areas of Latin America – a Network Approach, National Institute for Space Research, São José dos Campos.

Jakubs, J.F. (1981). A distance-based segregation index. *Journal of Socioeconomic Planning Sciences*, 15, 129-136.

James, D.R., K.E. Taeuber. (1985). Measures of segregation. In N.B Tuma (Eds.), *Sociological methodology* (pp. 1-32). San Francisco: Jossey-Bass.

Liebertson, S. (1981). An Asymmetrical Approach to Segregation. Pp. 61-82 in *Ethnic Segregation in Cities*, edited by Ceri Peach, Vaughn Robinson, and Susan Smith. London: Croom Helm.

Massey, D. S., & Denton, N.A. (1993). *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*. Cambridge, MA: Harvard Univ.

Massey, D. S., N.A. Denton. (1988). The dimensions of residential segregation. *Social Forces*, 67, 3, 281–315.

Morgan, B. S. (1975). The segregation of socioeconomic groups in urban areas: A comparative analysis. *Urban Studies*, 12, 47-60.

Morgan, B. S. (1981). A distance-decay interaction index to measure residential segregation. *Demography*, 18, 251-255.

Morgan, B.S. (1982). An assessment of some technical problems in the comparative study of residential segregation. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 7, 227-232.

Morrill, R. (1995). Racial segregation and class in a liberal metropolis. *Geographical Analysis*, 27, 22-41.

Morrill, R.L. (1991). On the measure of spatial segregation. *Geography Research Forum*, II, 25-36.

Poulsen, M. F., Johnston, R. J., J. Forrest. (2002). Plural cities and ethnic enclaves: introducing a measurement procedure for comparative study. *International Journal of Urban and Regional Research*, 26, 229–243.

Reardon, S.F., D.O. O'Sullivan. (2004). Measures of spatial segregation. In R.M. Stolzenberg (Ed.), *Sociological methodology* (pp. 121-162). Boston, MA: Blackwell Publishing

Reardon, S.F., G. Firebaugh. (2002). Measures of multi group segregation. In R.M. Stolzenberg (Ed.), *Sociological methodology* (pp. 33-67). Boston, MA: Blackwell Publishing.

Rodríguez, J. (2001). *Segregación Residencial Socioeconómica: Que És?, Cómo se Mide?, Que Está Pasando?, Importa?*. CELADE/UNFPA, Santiago de Chile.

Rosado, C. (1996). *Toward a Definition of Multiculturalism*. [online] Available at: http://rosado.net/pdf/Def_of_Multiculturalism.pdf.

Sakoda, J. (1981). A generalized index of dissimilarity. *Demography*, 18, 245-250.

Theil, H., Finezza, A. J. (1971). A note on the measurement of racial integration of schools by means of informational concepts. *Journal of Mathematical Sociology*, 1, 187-194.

White, MJ. (1983). The measurement of spatial segregation. *American Journal of Sociology*, 88, 1008-10.

White, MJ. (1986). Segregation and diversity measures in population distribution. *Population Index*. 52, 198-221.

Wong, 2003

Wong, D.W.S. (1997). Spatial dependency of segregation indices. *Canadian Geographer*, 41, 128-136.

Wong, D.W.S. (1998). Measuring multiethnic spatial segregation. *Urban Geography*, 19, 77-87.

Wong, D.W.S. (2003). Implementing measures of spatial segregation in GIS. *Computers, Environment and Urban Systems*, 27, 53-70.

Zoloth, B.S. (1976). Alternative measures of school segregation. *Land Economics*, 52, 278-298.

Между социалните маски и доминиращите нагласи към законодателството⁹

Емилия Ченгелова, Институт за изследване на обществата и знанието при БАН

Between Social Masks and Dominating towards Legislation

Emilia Chengelova, Institute for the study of societies and knowledge at BAS

Abstract: The article presents empirical results from a nationally representative survey "Shadow economic practices as specific forms of deviant behavior" conducted in October-November 2018. In addition to the variegated palette of empirical assessments of the shadow economy, research has shown that basic attitudes and assessments of legislation and its observance lie at the basis of the high tolerance of the Bulgarian population towards the "shadow economy". The data has shown that as skeptical, critical or negative as individuals are to the legislation, the more they are tolerant of shadow practices and are more prepared to engage in shady practices. The attitude towards legislation varies greatly depending on educational status, age, employment status and income. Individuals have a strong pragmatic attitude towards legislation: it is judged to be "bad" and irrational when it creates obstacles to achieving personally significant goals.

Keywords: Shadow economic practices, Deviant behavior, Legislation

1. Принципно отношение към институциите и законите

Спазването на законодателството е една от същностните черти на индивида, по която съдим за склонността към интернализиране на девиантно поведение, в това число към използване на сенчести икономически практики в ежедневно икономическо поведение. В контекста на реализираното през октомври-ноември 2018 г. изследване¹⁰, една от познавателните задачи бе да се провери каква е връзката между базисните нагласи/оценки за институционалната среда и нагласите за спазване на законодателството.

⁹ Статията е публикувана за пръв път в сп. Политически хоризонти, 2019, бр. 7, Февруари, стр. 54-80.

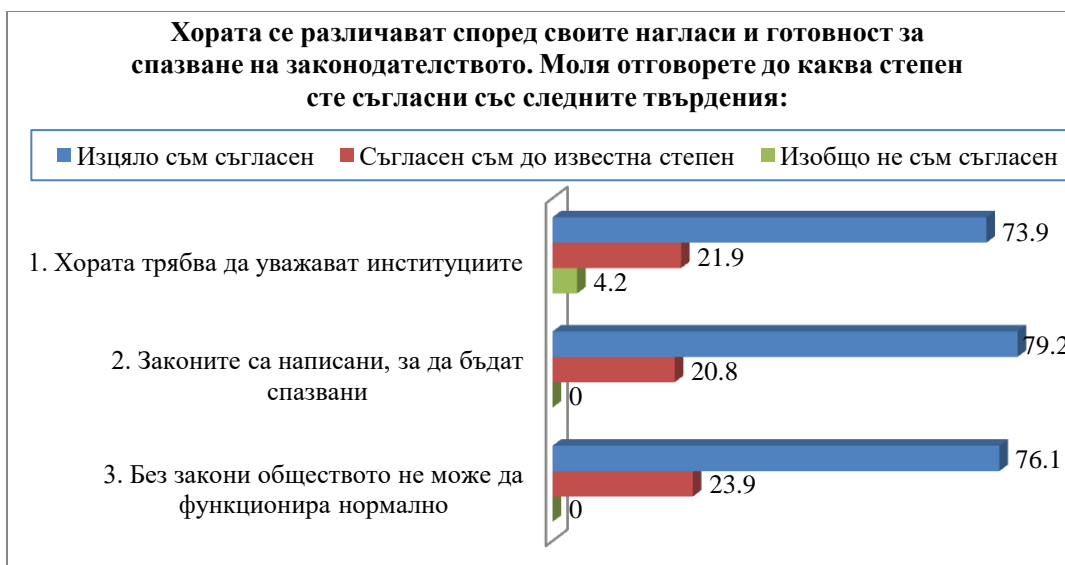
¹⁰ Цитираното изследване е реализирано от екип от Института за изследване на обществата и знанието -БАН в състав: проф. д.с.н. Емилия Ченгелова (ръководител), проф. д.с.н. Валентина Златанова, проф. д.с.н. Светлана Съркова и гл.ас. д-р Люба Спасова. Коментирани в статията емпирични данни са събрани чрез национално представително изследване сред населението на България (15+ г.) на тема: „Сенчестите икономически практики като специфични форми на девиантно поведение“. Изследването е осъществено през октомври-ноември 2018 г. по метода на стандартизираното интервю, с обем на извадката $n = 1000$ лица. Предвиденият общ обем на извадката гарантира стохастичната точност на оценката $\hat{p} = 30\%$ със зададената максимално допустима грешка $\Delta_p \% = \pm 3\%$.

Стъпвайки на теорията за институционална аномия на Стивън Меснер и Робърт Розенфелд (Messner and Rosenfeld, 1994; Messner and Rosenfeld, 2009) и теорията на Съдърланд за нормативния конфликт и диференциалната асоциация (Sutherland, 1942; Sutherland, 1949; Sutherland and Cressey, 1978), направихме допускането, че в модерните общества има все повече индивиди, които подлагат на съмнение целесъобразността на законовите и нормативните актове - оценяват ги като нерелевантни, неадекватни, неработещи и с ниска инструменталност, което поражда нагласи за неспазване на формалното законодателство и отваря път към използването на нелегитимни средства за постигане на целите. За да проверим правилността на тази хипотеза, в проведеното национално представително изследване сред населението на страната включихме три таблични въпроса. Всеки въпрос, от своя страна, съдържаше различен брой твърдения, разкриващи базисни нагласи спрямо институциите и законодателството. В следващото изложение представяме получените резултати.

Най-напред, респондентите бяха помолени да изразят **принципното си отношение спрямо институциите и законовите актове и тяхната роля за нормалното функциониране на модерното общество**. Този първоначален скрининг показва преобладаващо **позитивни оценки спрямо институциите и законите**.

Фиг. 1 показва какви са конкретните оценки на тестваните три твърдения¹¹. Търсени са три степени на оценка: "изцяло съм съгласен", "съгласен съм до известна степен" и "изобщо не съм съгласен":

¹¹ Всички тествани твърдения са формулирани в разговорна форма, за да бъдат достъпни за изследваните лица. Това се базира на опита от предишни сходни изследвания, показващ, че за да бъдат разбрани, въпросите трябва да бъдат задавани на език, отразяващ адекватно ежедневната лексика.

Фиг. 1. Оценки на населението за институциите и ролята на законите за функционирането на модерното общество

- ✓ 73,9% от респондентите са категорично убедени, че **"хората трябва да уважават институциите"**;
- ✓ Че **"законите са написани, за да бъдат спазвани"**, са напълно убедени 79,2% от респондентите;
- ✓ 76,1% от респондентите подкрепят мнението, че **"без закони обществото не може да функционира нормално"**.

И по трите оценявани твърдения, дяловете на избраните отговора, отразяващ наличието на известни резерви, варират около една пета. Що се отнася до дяловете на крайното неодобрение, те са нулеви при две от твърденията и минимален дял при едно от тях.

Анализът на оценките разкрива интересни зависимости между социодемографските характеристики на лицата и категоричността, с която те изразяват оценките си по отношение на горните три твърдения.

1.1. "Хората трябва да уважават институциите"

Анализът установи наличието на следните основни зависимости¹² по отношение на твърдението "хората трябва да уважават институциите":

¹² При анализа е работено с два основни коефициента за установяване на статистически значими зависимости между две променливи. Тяхното тълкуване е следното: Cramer V^2 е значим при стойности

- ✓ Това твърдение се споделя от близки по стойност относителни дялове мъже и жени (71,5% от мъжете и 76,2% от жените), а както сочи проверката за наличие на статистически значима зависимост, връзка има, но тя е твърде слаба (Cramer $V^2=0.114$; Chi-square X^2 As. Significance=0.002);
- ✓ Една идея по-силна (Cramer $V^2=0.199$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) е **зависимостта между възрастта на лицата и категоричността на изказаната от тях оценка** по отношение на твърдението, че хората трябва да уважават институциите. Данните сочат, че тази мисловна нагласа се споделя напълно от 51,1% от лицата до 25 г., 65,7% от лицата на възраст между 26 и 35 г., 71,7% от лицата на възраст между 36 и 45 г., 82,3% от 46-55 годишните, 86,0% от 56-65 годишните и 76,3% от лицата над 66 години. Така става ясно, че колкото по-висока е възрастта на индивидите, толкова по-вероятно е те да споделят принципното убеждение, че институциите трябва да бъдат уважавани. Тази тенденция бележи лек спад при най-възрастните индивиди, но въпреки това и при тях относителният дял на лицата, напълно подкрепящи твърдението, е висок;
- ✓ Малко неочаквано, установява се **зависимост между семейния статус на лицата и изказаните от тях оценки** (Cramer $V^2=0.181$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000): твърдението се подкрепя напълно от 67,0% от неомъжените/неженените, 78,8% от семейните/живеещите без брак, 48,8% от разведените/разделените и 88,8% от овдовелите. Оказва се, че разведените/разделените лица са в по-висока скептични към институциите и законите. Вероятно, това е отражение на тяхна базисна нагласа за критично отношение към институциите по принцип, като впрочем бракът също е вид социална институция;
- ✓ Проверката показва, че **образователният статус оказва средно по сила влияние върху принципното отношение на индивидите спрямо институциите**. Установява се средна по сила зависимост - Cramer $V^2=0.295$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000, като зависимостта е следната: с нарастването на образователната степен се повишава вероятността индивидите да считат, че институциите трябва да бъдат уважавани. Съдейки по данните от настоящото изследване, в това са убедени 16,7% от лицата с основно образование, 63,1% от лицата със средно общо образование, 91,3% от лицата със средно специално образование и 81,8% от лицата с висше/полувисше образование. Тук проличава ролята на образователните институции както за социализирането на индивидите, така и за формирането на тяхното мислене и възприемането на държавността и институциите;

между 0.000 (най-ниска значимост) и 1.000 (най-висока значимост); Chi-square X^2 As. Significance има най-висока значимост при 0.000 и най-ниска при 0.05. В статията са използвани преди всичко зависимости с значимост 0.000.

- ✓ **Трудовият статус също оказва средно по сила влияние върху характера на изказаните оценки** (Cramer $V^2=0.284$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Прави впечатление, че при безработните лица относителният дял на лицата напълно приемащи твърдението "хората трябва да уважават институциите" е **30,0%**, докато при останалите категории лица тези дялове варират между **70 и 100%**;
- ✓ Проверката показва, че принципното отношение към институциите не може да бъде обяснено с такива фактори, като доходите и населеното място.

1.2. "Законите са написани, за да бъдат спазвани"

Второто тествано твърдение събра оценки, които се намират в следните зависимости от основните социодемографски характеристики на респондентите:

- ✓ **Не се установява статистически значима зависимост** между **пола** на лицата и изказаните от тях оценки по отношение на твърдението "законите са написани, за да бъдат спазвани". Липсва такава зависимост и между **семеенния статус** на лицата и изказаните от тях оценки по този показател. Същото е и по отношение на **населеното място** на лицата;
- ✓ Слаба по сила е зависимостта между **възрастта** на лицата и изказаните от тях оценки, поради което също ги игнорираме;
- ✓ **Образователният статус обаче играе средна по сила роля** (Cramer $V^2=0.276$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Данните показват, че оценяването твърдение се възприема категорично от 50,0% от лицата с основно образование, 73,1% от лицата със средно общо образование, 95,7% от лицата със средно специално образование и 79,2% от лицата с висше/ полувисше образование;
- ✓ **Връзката между трудовия статус на лицата и изказаните от тях оценки е по-скоро слаба** (Cramer $V^2=0.213$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), но все пак е интересно да се отбележи, че 78,0% от наетите лица, 62,5% от самонаетите лица, 72,5% от работодателите, 90,0 % от държавните служители, 81,6% от студентите, 100% от учащите се, също 100% от домакините, 85,9% от пенсионерите и 70,0% от безработните считат, че законите са написани, за да бъдат спазвани;
- ✓ **Средна по сила е зависимостта между трудовите доходи и изказаните оценки** (Cramer $V^2=0.410$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), което потвърждава известната максима, че **материалният статус на лицата предопределя начина на мислене на индивидите**, а както показва настоящото изследване оказва влияние и **върху моделите за оценка на законовите актове**. Данните сочат, че **най-силен и очевиден скептицизъм към спазването на законите е изказан от лицата с най-високите доходи** - само 21,3% от тях считат, че законите са написани, за да бъдат

спазвани. За сравнение, тези дялове са 61,0% при лицата с доходи между 501 и 600 лв., 66,7% при лицата с доходи между 601 и 700 лв., 70,9% при лицата с доходи между 401 и 500 лв., 76,8% при лицата без доходи, 79,2% при лицата с доходи между 1001 и 1200 лв. и достигат до 100% при две категории лица - тези с доходи между 201 и 300 лв. и с доходи между 8001 и 900 лв. Може да се предположи, че **наличието на доходи над 1500 лв. е своеобразна психологическа граница, над която се засилва вероятността да бъдат изказвани по-скептични или негативни оценки за законите, докато хората със средни и по-ниски доходи е по-вероятно да се съобразяват с общественото мнение и поне привидно да демонстрират уважение към законите.**

1.3. "Без закони обществото не може да функционира нормално"

По отношение на твърдението "без закони обществото не може да функционира нормално" се установиха следните зависимости:

- ✓ **Полът и населеното място** не оказват статистически значимо влияние върху характера на изказаните оценки от индивидите;
- ✓ **Влиянието на семейния статус върху изказаните оценки е слабо** (Cramer $V^2=0.177$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), но въпреки това е любопитно да се отбележи, че оценяваното твърдение се подкрепя най-категорично от овдовелите (88,8%), след това от семейните/ живеещите без брак (78,7%), следват разведените/ разделените (75,6%) и неженените/ неомъжените (61,5%);
- ✓ **Възрастта на лицата има по-скоро средно по-сила влияние** (Cramer $V^2=0.259$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Става ясно, че **колкото е по-висока възрастта на индивидите, толкова по-силна е тяхната убеденост, че законите са необходими за нормалното функциониране на обществото.** Такива оценки са споделени от 51,8% от лицата на възраст до 25 г., 65,7% от лицата на възраст между 26 и 35 г., 78,3% от лицата на възраст между 36 и 45 г., 82,3% от лицата на възраст между 46 и 55 г., 83,5% от лицата на възраст между 56 и 65 години и 83,6% от лицата на 66 години и повече;
- ✓ И по този оценяван показател, **образователният статус има видимо влияние** - Cramer $V^2=0.376$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000. Докато само 33,3% от лицата с основно образование считат, че обществото не може да функционира нормално без закони, то тези дялове се чувствително по-високи при лицата с по-висок образователен статус: 64,0% при лицата със средно общо образование, 95,7% при лицата със средно специално образование и 81,5% при лицата с висше / полувисше образование. Така за сетен път се доказва, че **образователните институции изпъл-**

няват значителна роля за формиране на мисловните и оценъчните модели на индивидите;

- ✓ **Трудовият статус е другият фактор, който оказва влияние върху характера на изказаните оценки** (Cramer $V^2=0.343$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Най-нисък дял одобрение се установява при безработните лица (40,0%), а най-висок - при домакинните (100%) и учащите се (100%). При наетите лица делът на изцяло съгласните с твърдението, че законите са необходими за нормалното функциониране на обществото е сравнително висок - 75,6%. Високи са дяловете и при другите категории лица - 81,6% при студентите, 85,5% при работодателите, 85,9% при пенсионерите, 90,0 % при държавните служители. Като цяло се оформя констатацията, че активно ангажираните в труда и заетостта лица в по-висока степен са убедени, че обществото има нужда от законово регулиране, докато лицата на пазара на труда са скептични в това отношение;
- ✓ Според **доходите**, лицата са изразявали оценки, които като цяло варират в позитивната гама - те са между 72,1% при лицата с доходи между 1001 и 1200 лв. и 100% при лицата с доходи до 200 лв. Проверката установява Cramer $V^2=0.320$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000, което индикира средна по сила зависимост между двата типа променливи. Не може да се твърди, че има възходяща или низходяща линия в характера на оценките - картината е пъстра и твърде накъсана. И по този показател обаче, **най-ниското ниво на позитивна подкрепа се открива при лицата с най-високите доходи** - тези над 1500 лв. (40,4%).

В обобщение на представените статистико математически обработки може да се генерализира, че принципното отношение на индивидите към институциите и законите като еманация на функционирането на държавата зависи предимно от образователния статус, възрастта, трудовия статус и доходите на лицата.

Особено силно е влиянието на образованието като фактор. Колкото по-висока е образователната степен на лицата, в толкова по-голяма степен те изразяват респект към институциите и толкова по-ясно декларират своето уважение към законите на страната. Това потвърждава наблюдения от предишни емпирични изследвания, индикиращи силното влияние на образователните институции върху начина на мислене на индивидите и тяхното принципно отношение към държавността, институциите и законите. Ниската образователна степен се отразява на мисленето на хората - до известна степен те са по-първични, по-ниско социализирани и видимо по-скептични по отношение на държавните институции и законите.

Възрастта също оказва видимо влияние върху начина, по който се възприемат институциите и законността. Тенденцията е сред по-високите възрастови групи да се наблюдава по-ясно декларирана подкрепа за институциите и законите. При най-възрастните обаче може да се очакват и прояви на скептицизъм, които най-вероятно са израз на преживени разочарования и несбъднати жизнени планове.

Що се отнася до трудовия статус, то настоящото изследване показва, че икономически активното население проявява позитивно принципно отношение към институциите и законността. Пребиваването на пазара на труда и невъзможността да се намери адекватна заетост се отразяват негативно върху отношението на индивидите към държавността и законите - засилва се социалният скептицизъм, неуважението към институциите и законите, индивидите се капсулират и потъват в алиенация. Тяхното отдръпване от обществото се съпровожда от развитие на негативни нагласи към колективния етос и към институциите.

Доходите на лицата са в пряка зависимост от техния трудов статус. Настоящото изследване показва, че лицата без доходи запазват средно по сила уважение към държавността и законите. Икономически активното население генерира средни и по-високи доходи и това се отразява позитивно на цялостното им мислене за обществото и законите, на основата на които то функционира. **Любопитна находка на изследването е, че лицата с доходи над 1500 лв. започват да проявяват видим скептицизъм и по-ниско ниво на уважение към институциите и законите.** Може да се формира хипотеза¹³, че 1500 лв. е психологическа граница за българския стандарт и нейното преминаване води до видими промени в мисловните и оценъчните модели на индивидите. Появява се демонстративно отхвърляне на социалната маска и открито демонстриране на статус "над законите" и държавността. Поради това тези индивиди са склонни открито да изразяват своето сравнително по-ниско уважение към институциите и законите.

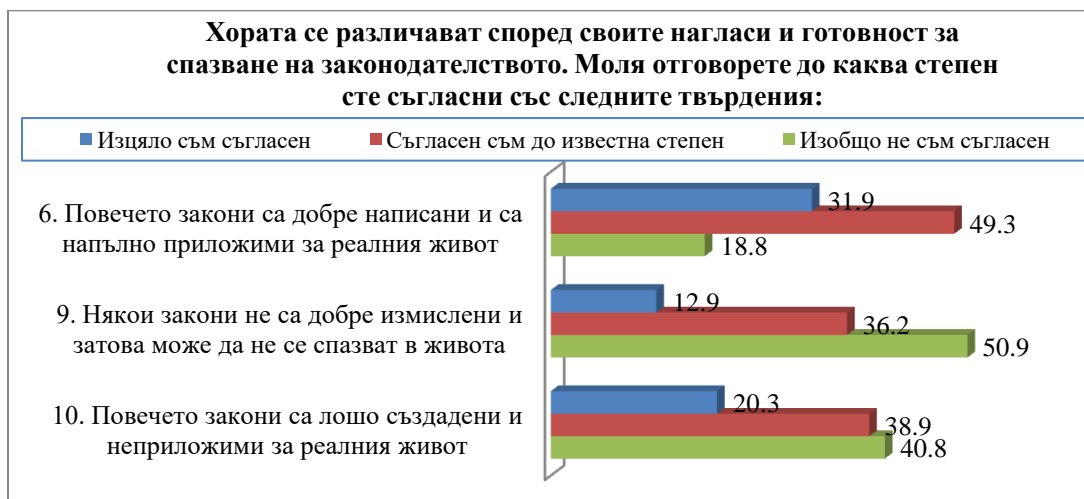
2. Оценки за законите и нагласи за тяхното спазване

Законите са нормативната основа, в която са вградени и закрепени представите на обществото по отношение на социално санкционираното поведение. Законите се определят като нормативни актове на компетентните органи на законодателната (държавната) власт. Законите в имплицитен вид отразяват представите на обществото към даден момент за това що е социално приемливо и допустимо. Затова отношението на индивидите към законите е ключов аспект от социалната култура на индивида. Чрез

¹³ На този етап това е само изследователска хипотеза, която подлежи на детайлна емпирична проверка.

своето отношение към регулативните актове индивидът изразява готовността си да бъде легитимен и "социално приемлив". **Когато в отношението на индивида към законите започнат да доминират скептицизъм или негативни оценки, това е индикация за склонността на индивида да интернализира различни форми на девиантно поведение.** Всъщност, индивидът, който не приема съществуващите закони, защото се съмнява в тяхната целесъобразност или защото счита, че съществуващите закони възпрепятстват личностното му развитие, психологически е готов да започне да използва нелегитимни средства за постигане на житейските си цели. В рамките на настоящото изследване бяха заложени серия от твърдения, чрез които целяхме да проверим какви са оценките на индивидите по отношение на законите. **Предмет на оценка бяха съдържанието на законите и тяхната адекватност (релевантност) спрямо обективната реалност, а също така и нагласите на хората за спазване на законите.** Ще разгледаме последователно получените оценки.

Първата серия от твърдения се отнася до установяване на оценките на индивидите за адекватността на законите и тяхната приложимост. Считаме, че ако индивидите оценяват законите като адекватни и реалистични за приложение, това ще повиши вероятността тези индивиди да спазват законите и да не предприемат нелегитимни действия. Получените оценки са визуализирани в следващата Фиг. 2:

Фиг. 2. Оценки на населението за адекватността и приложимостта на законите като норми за социално санкционирано поведение

2.1. "Повечето закони са добре написани и са напълно приложими за реалния живот"

Първото оценявано твърдение е формулирано в изцяло позитивна форма - допускането е, че повечето закони са добре написани и са напълно приложими за реалния живот. Както прави впечатление, при изследването е използван разговорен език, тъй като то е проведено сред населението като цяло и това предполага интервюирането на лица от различни социални страти. Затова не са използвани изрази като "адекватност или релевантност на законите", а на разговорен език се пита дали законите са добре сътворени и дали са приложими за живота. Според наличните данни (Фиг. 5-2), 31,9% от респондентите са преценили, че по-голямата част от законите са адекватни и приложими. 49,3% са съгласни с оценяваното твърдение, но само до известна степен. Това означава, че тези лица не са напълно убедени в адекватността и приложимостта на законите. 18,8% от респондентите пък са напълно убедени, че законите не са адекватни на действителността и поради това не могат да бъдат прилагани. Обръщаме внимание върху два факта. Първото, че само една трета от населението преценява законите в страната като напълно адекватни и приложими. Второ, близо една пета от населението е категорично, че законите не са адекватни и това силно снижава тяхната приложимост. Последното е основание да ес допусне, че поне една пета от населението има негативна оценка за действащите в страната закони. Наличието на негативна оценка е предупреждение, че в една или друга ситуация индивидите от тази категория могат да бъдат изкушени да прибегнат към използването на нелегитимни средства.

Проверката за статистически значими зависимости показва следното:

- ✓ Най-напред анализът показва, че **полът** като характеристика на индивидите оказва средно по сила влияние върху мненията за адекватността и приложимостта на законите (Cramer $V^2=0.252$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Данните показват, че **20,1% от мъжете и 43,3% от жените са напълно съгласни с това твърдение**. Подобно, но с обрнат знак, е съотношението и при крайното неодобрение - 23,6% от мъжете и 14,2% от жените са напълно несъгласни с това твърдение. Представените данни индикират, че **два пъти повече мъже отколкото жени не одобряват съществуващите закони**. По-критичното отношение на мъжете към съществуващите закони не бива автоматично да се възприема като индикация за склонност към девиантно поведение, но все пак трябва да се има предвид при по-нататъшните анализи и да се проследи дали има връзка между този тип нагласа и готовността за нарушаване на съществуващите закони;
- ✓ **Възрастта** също играе известна роля, макар че съдейки по двата наблюдавани критерия за статистическа значимост на връзките, тази зависимост е слаба (Cramer

- $V^2=0.182$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Все пак, не е за пренебрегване фактът, че **сред по-младите възрастови групи се забелязва по-висока степен на неодобрение на съществуващите закони**. Изобщо не са съгласни с твърдението, че повечето закони са добри написани и са напълно приложими 30,9% от лицата до 25 г., 20,2% от лицата между 26 и 35 г., 19,0% от лицата между 36 и 45 г., 12,7% от лицата между 46 и 55 г., 25,6% от лицата между 56 и 65 г. и 10,2% от лицата на 66 и повече г. Респективно, дяловете на категорично одобрение на съществуващите закони като адекватни и напълно приложими са най-високи сред лицата на 66 и повече г. (50,8%) и постепенно намаляват при средните възрастови групи, като при лицата до 25 г. приемат стойност от 19,4%;
- ✓ Проверката сочи, че **семеиното положение** също се отразява на оценките на индивидите, като тук двата наблюдавани критерия имат следните значения: (Cramer $V^2=0.226$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Така например, докато при несемеините лица делът на категорично одобрение на това твърдение е само 16,8%, а 50,3% го одобряват с известни резерви, то при семеините лица делът на категорично одобряващите го е 34,5%, а лицата с резерви са 50,9%. Най-висок е делът на одобрение при овдовелите - 66,3%, респективно при тях делът на категоричното неодобрение е най-нисък - 11,2%;
 - ✓ Подобна по сила зависимост се установява и по отношение на влиянието на **образованието** върху изказаните оценки (Cramer $V^2=0.229$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Тенденцията е с **нарастването на образователната степен да се увеличава степента на категорично одобрение/ възприемане на законите като адекватни и напълно приложими**: тези дялове са 16,7% при лицата с основно образование, 20,8% при лицата със средно общо образование, 52,2% от лицата със средно специално образование и 31,7% от лицата с висше/ полувисше образование;
 - ✓ Проверката показва, че **трудовият статус** влияе върху изказаните оценки със средна по сила значимост (Cramer $V^2=0.284$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). По този показател картината е твърде пъстра и не може да се изведе възходяща или низходяща линия на развитие на относителните дялове. Ще представлява интерес да се отбележи, че всички лица от учащите се (100%), преобладаващата част от самонаетите лица (62,5%), държавните служители (60,0%), работодателите (58,0%) са избрвали отговора "съгласен съм до известна степен", с което са отразили наличието на резерви по отношение на оценяваното твърдение. Друг симптоматичен факт е, че пълно одобрение на твърдението, че законите са добре написани и са напълно приложими се получава предимно от студентите (40,8%), пенсионерите (55,6%) и най-вече от домакините (66,7%), докато пълното одобрение при наетите лица е 29,3%;

при самонаетите лица е 25,0%, при работодателите е 29,0%, при държавните служители - 20,0%;

- ✓ **Доходите** определено са фактор, влияещ върху характера на оценките на индивидите по отношение адекватността и приложимостта на законите (Cramer $V^2=0.354$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Пълно одобрение се установява при лицата с доходи до 200 лв. (100%), а високи са тези дялове при лицата с доходи между 301 и 400 лв. (71,4%), с доходи между 501 и 600 лв. (54,2%) и с доходи между 1201 и 1500 лв. (56,6%). Лицата с доходи над 1500 лв. масово (80,9%) са избрали отговора "съгласен съм до известна степен", с което са дали израз на известни съмнения по отношение правдивостта на подобно твърдение. Най-високи дялове на неодобрение се срещат при лицата без доходи (34,7%), при лицата с доходи между 201 и 300 лв. (31,5%), (лицата с доходи между 501 и 600 лв. (25,4%).

2.2. "Някои закони не са добре измислени и затова може да не се спазват в живота"

Второто оценявано твърдение гласи: "някои закони не са добре измислени и затова може да не се спазват в живота". За разлика от първото твърдение, което е изцяло позитивно конструирано, второто твърдение предполага наличие на известни резерви по отношение на адекватността и приложимостта на законите- допуска се, че не всичко е наред в законодателната област и че има и "недобри" закони, което се отразява негативно на приложимостта им в живота. Представената по-горе Фиг. 2 сочи, че това твърдение е посрещнато с пълно съгласие само от 12,9% от респондентите, 36,2% са избрали отговор "съгласен съм до известна степен", а половината от респондентите (50,9%) са посочили, че изобщо не са съгласни с подобно твърдение.

Проверката за статистически значими зависимости между социодемографските характеристики на лицата и изказаните от тях оценки показва следното:

- ✓ **Полът и населеното място не оказват значимо влияние** върху характера на този тип оценки, поради което няма да бъдат предмет на дискутиране;
- ✓ **Възрастта** като една от основните социодемографски характеристики има сравнително слабо влияние върху изказаните оценки по този показател (Cramer $V^2=0.129$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Все пак, налице са интересни наблюдения: докато само 5,8% от лицата на възраст до 25 г. считат, че някои закони не са добре измислени и затова не могат да се прилагат в живота, това мнение се подкрепя изцяло от 14,1% от лицата на възраст между 26 и 35 г., 15,2% от лицата на възраст между 36 и 45 г., 14,8% от лицата на възраст между 46 и 55 г. и 16,9% от тези лица, които са над 66 години. Това показва, че като цяло има тенденция с нарастването

на възрастта да се засилва критичното отношение към законите и тяхното преосмисляне: докато по-младите са склонни да приемат законите "на доверие", по-възрастните хора преценяват тези неща на базата на личния си опит и затова сред тях се засилва относителният дял на тези, които не одобряват законите и ги считат като трудно приложими в реалния живот;

- ✓ **Установената тенденция кореспондира пряко с данните от проверката за влиянието на семейното положение върху характера на оценките.** Макар връзката да е сравнително слаба (Cramer $V^2=0.132$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), прави впечатление, че несемейните лица показват по-малки дялове на подкрепа (5,6%) на твърдението, отколкото това се прави от семейните лица (16,4%). Разведените/ разделените (8,1%) и овдовелите (10,1%) формират дялове, които са средни по отношение на предходно цитираните две групи;
- ✓ Според **образователния статус** на лицата, най-критични са тези с основно образование (16,7% подкрепа за твърдението) и лицата с висше/ полувисше образование (15,8%). Съответно, тези дялове са 11,8% сред лицата със средно общо образование и само 8,7% сред лицата със средно специално образование. Следва да се отбележи, че преобладаващата част от лицата с основно образование (66,7%) са избрали отговора "съгласен съм до известна степен), което говори за сериозни колебания в мисленето на тази категория лица по конкретния оценяван показател. За сравнение, 69,6% от лицата със средно специално образование изобщо не могат да се съгласят, че някои закони не са добре написани и това намалява тяхната приложимост;
- ✓ **Трудовият статус** оказва средно по сила влияние върху начина на оценка на този показател (Cramer $V^2=0.344$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). като цяло, сред лицата доминират оценките за неприемане на подобно твърдение: тези дялове са 100% сред студентите, 72,5% сред работодателите, 66,7% сред домакините, 62,5% сред самонаетите, 53,7% сред наетите лица, 49,3% сред пенсионерите. Този тип оценки обаче трябва да се тълкуват пакетно, т.е. в съчетание с другите твърдения, тъй като изказаното неодобрение може да се дължи на различни причини. Например, висок дял на пълно неодобрение може да означава, че тази категория лица счита, че не е вярно твърдението "някои закони не са добре написани и не са приложими", защото всъщност голямата част от законите са неадекватни и неприложими;
- ✓ Според **доходите**, зависимостта с характера на споделените мнения е средна - Cramer $V^2=0.387$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000. Изобщо не са съгласни с твърдението, че само някои закони са недобре написани и поради това трудно приложими 100% от лицата с доходи до 200 лв., 89,9% от лицата с доходи между 901 и 1000 лв., 77,4% от лицата с доходи между 1201 и 1500 лв., 72,1% от лицата с доходи между 1001 и 1200 лв., 65,7% от лицата с доходи между 301 и 400 лв., 64,5% от

лицата с доходи между 801 и 900 лв. Най-нисък е този дял (3,4%) при лицата с доходи между 501 и 600 лв.

2.3. "Повечето закони са лошо създадени и неприложими за реалния живот"

Трето оценявано твърдение предполага най-висока доза на неприемане на съществуващите закони, респективно индикира най-ниска степен на приложимост на законите. Твърдението е формулирано по следния начин: "повечето закони са лошо създадени и неприложими за реалния живот". Пълна подкрепа на това твърдение е дадена от 20,3% от респондентите. 38,9% са преценили, че ще подкрепят това твърдение, но не изцяло, а само до известна степен, защото имат определени резерви към него. Най-високият формиран дял (40,8%) е формиран под формата на пълно неодобрение на подобен тип твърдение (Фиг. 2).

Тези данни показват, че като цяло **в структурата на общественото мнение преобладава мнението, че далеч не всички закони за зле създадени** - напротив, има както добри, работещи закони, така и закони, които не са адекватни, тъй като не отразяват коректно реално съществуващите действителности. Тъй като хората си дават трезва оценка, че зле създадените закони имат негативно отражение върху поведението на индивидите, това води до създаване на модели за неспазване на законите: след като бъдат преценени като неадекватни, тези закони биват обявявани за "неработещи" и неприложими. Когато даден закон е преценен като неприложим, това отключва рационалната аргументация на индивидите, че е социално допустимо да не спазват този тип закони, тъй като спазването не е оправдано - следването му би индикирало нерационално и неразумно социално поведение.

- ✓ Според **пола** на индивидите, мъжете два пъти повече от жените са склонни да смятат, че повечето закони са зле написани и неприложими. Проверката показва, че това мнение се споделя от 26,2% от мъжете и 14,6% от жените. В същото време, 34,1% от мъжете и 43,5% от жените изказват средна степен на съгласие, т.е. те приемат оценяваното твърдение, но не напълно, а със сериозни резерви. В чисто статистически план, връзката между пола на лицата и изказаните от тях оценки по този показател е по-скоро слаба (Cramer $V^2=0.151$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000);
- ✓ **Възрастта** като фактор за характера на оценките по този показател има по-силно влияние - това се вижда от значенията на двата критерия (Cramer $V^2=0.290$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Сред лицата до 35 г. доминират тези, които са заели средни позиции - техните дялове са 69,1% при лицата до 25 г. и 63,6% при лицата между 26 и 35 г. Лицата между 36 и 45 г. се разполюват между средната сте-

пен на съгласие (45,7%) и пълното несъгласие с подобно твърдение (47,3%). Прави впечатление също така, че с нарастването на възрастта се увеличават относителните дялове на лицата, изразили пълно несъгласие с това твърдение: те са 45,6% при лицата на възраст между 46 и 55 г., 51,8% при лицата на възраст между 55 и 65 г. и 53,1% при лицата на възраст над 66 г. Това показва, че макар и разочаровани от отделни законови актове, индивидите в по-напреднала възраст не подкрепят генерализиращо становище, че голяма част от законите са зле написани и поради това са неприложими;

- ✓ **Семейното положение и населеното място** имат съвсем слабо влияние върху този тип оценки;
- ✓ **Образованието** като характеристика на индивида играе известна роля върху начина, по който се оценяват качествата на по-голямата част от законите (Cramer $V^2=0.216$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Интересно е, че сред лицата с различни образователни степени се формират доминиращи дялове в различни степени на оценка. Така например, 83,3% от лицата с основно образование са избрали отговора "съгласен съм до известна степен", което индикира силна обърканост и нежелание за обвързване с категорично мнение. Затова пък 52,5% от лицата с висше/полувисше образование, 43,5% от лицата със средно специално образование и 32,5% от лицата със средно общо образование са напълно несъгласни с обобщението, че по-голямата част от законите не са добри;
- ✓ Според **трудовия статус**, налице е средна по сила зависимост между конкретния статус в заетостта и изказаните оценки (Cramer $V^2=0.320$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Най-високият дял на пълно съгласие с този показател се открива при държавните служители (50,0%), но също така относително немалки са дяловете и сред пенсионерите (23,2%), наетите лица (22,0%) и работодателите (14,5%). Оценки от среден тип ("съгласен съм до известна степен") са получени предимно от домакините (66,7%), безработните (60,0%), студентите (59,2%) и наетите лица (41,5%). Най-високите дялове на неодобрение са сред самонаетите лица (75,0%), работодателите (56,5%), пенсионерите (55,6%), студентите (40,8%);
- ✓ **Доходите на лицата оказват най-високо влияние** върху възприемането на твърдение от типа "повечето закони са зле написани и неприложими" (Cramer $V^2=0.414$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Прегледът на данните показва, че сред лицата с нетни доходи до 800 лв. на месец доминира средната степен на оценки (с изказани съмнения и резерви). От 800 лв. нагоре лицата стават в по-висока склонни да не приемат верността на подобно твърдение: това мнение се защитава от 80,6% от лицата с доходи между 801 и 900 лв., 56,2% от лицата с доходи между 901 и 1000 лв., 57,4% от лицата с доходи между 1001 и 1200 лв., 77,4% от лицата с доходи между 1201 и 1500 лв. Лицата с доходи над 1500 лв. отново изненадват със своите мнения:

40,4% от тях изобщо не са съгласни с изказаното твърдение, други също 40,4% са съгласни с известни резерви, пълно съгласие са изразили останалите 19,2%.

Обобщавайки получените оценки да подчертаем най-важното.

Около една трета от индивидите считат, че законите в страната като цяло са много добри и това създава благоприятни предпоставки за тяхното ефективно прилагане. Категорично против са около една пета от населението. Попитани директно дали по-голямата част от законите са зле написани и неприложими, отново една пета застават зад това мнение, което индикира устойчивост и консистентност на изказаните мнения от респондентите.

Оказва се, че мъжете два пъти повече от жените се съгласяват с твърдението, че преобладаващата част от законите у нас са добри и приложими. Но също така, два пъти повече мъже отколкото жени считат, че има зле написани и напълно неприложими закони.

В адекватността на законите са убедени по-скоро по-възрастните лица, докато сред по-младите хора се формират по-високи дялове на неодобрение. Но също така изследването показва, че с нарастването на възрастта се усилва критичността към законотворчеството като детерминираща дейност, от която зависи функционирането на обществото, и затова по-големи дялове от възрастните хора считат, че паралелно с добре написаните закони и има и големи недомислия, които затрудняват функционирането на обществото.

Оказва се също така, че семейните лица в по-висока степен одобряват съществуващото законодателство, отколкото това е валидно за несемейните и другите категории индивиди (овдовели и разведени/ разделени).

Що се отнася до образователните статуси, изследването показва, че индивидите с по-високи образователни статуси в по-висока степен одобряват съществуващото законодателство.

Според трудовия статус картината е твърде пъстра и не може да се изведе генерализираща тенденция. Като цяло най-висока критичност се открива сред работодателите, самонаетите лица и държавните служители.

Затова пък според доходите се оказва, че лицата с по-високи доходи масово се съмняват дали преобладаващата част от законите са адекватни и напълно приложими. Сред лицата с нетни доходи до 800 лв. на месец доминира средната степен на оценки (с изказани съмнения и резерви). От 800 лв. нагоре лицата стават в по-висока склонни да изразяват категорични мнения, като се налага мнението, че има както много добри, така и много лоши примери за закони.

3. Базисни оценки и нагласи за спазване на законите

Съществена част от възприемането на законите се съдържа в имплицитен вид в базисните оценки и нагласи за спазване на законите. Този тип нагласи са производни на разгледаните в предходната структурна точка по-общи оценки, отразяващи преценката на индивидите за съдържанието и качеството на законите, за тяхната адекватност спрямо реалностите и приложимостта им като регулации за социално санкционирано поведение. В тази структурна точка ще разгледаме друг тип оценки и нагласи. Те имат по-конкретен личностен смисъл, тъй като улавят преценката на индивидите за това дали биха спазвали законите. Изследвани са четири базисни твърдения, а получените по тях оценки са представени в обобщени вид в следващата Фиг. 3.

3.1. "Всички закони трябва да се спазват"

Най-напред, респондентите бяха помолени да изразят своето **съгласие или несъгласие с твърдението "всички закони трябва да се спазват"**. Тук ще напомним, че в началото на изследването респондентите изразиха своето съгласие/ несъгласие с твърдението "законите са написани, за да бъдат спазвани", като 79,2% изразиха пълна подкрепа на това твърдение. Също така, 76,1% от респондентите заявиха, че без закони обществото не би могло да функционира нормално. Чрез следващото тук твърдение респондентите бяха провокирани да кажат дали всички закони трябва да бъдат спазвани, или все пак има и "лоши закони", които поради своята неадекватност не е задължително да бъдат спазвани. Този подход доведе до отсяване на част от респондентите: 65,1% от респондентите са преценили, че всички закони трябва да бъдат спазвани, а 29,9% са избрали отговор, индикиращ наличието на съмнения и резерви. Ето как фуниевидното разгръщане на дадена изследователска тема постепенно отсява декларативните мнения и хората се приближават до своите истински мнения, т. е. мненията, които остават след като бъдат свалени социалните маски¹⁴.

¹⁴ По принцип, при емпиричните изследвания респондентите поддържат определен позитивен имидж и се стремят към мнения, които да ги характеризират като индивиди със социално приемливо поведение. Затова когато има табуирани теми, това предизвиква защитни реакции и хората отговарят така, както считат, че би било социално приемливо и допустимо. Ако чрез серия от въпроси дадена тема се разгърне от общото към по-частни и по-конкретни аспекти, постепенно става отсяване на най-отявлените социални мимикрии и хората стават по-откровени - социалните маски се смъкват, макар и не напълно, и хората са склонни да си признаят, че подкрепят едни или други мнения, които не са социално допустими. Много често в такива случаи респондентите избират отговори от типа "съгласен съм до известна степен" и избягват изразяването на категоричност от типа "изцяло съм съгласен" или "изцяло не съм съгласен".

Фиг. 3. Самооценки на населението и нагласи за спазване на законите

Проверката на данните сочи, че **най-силно влияние върху характера на този тип оценки имат образователният статус** (Cramer $V^2=0.347$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **доходите** (Cramer $V^2=0.302$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) и **трудовият статус** (Cramer $V^2=0.253$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Другите характеристики играят минимална роля по отношение на твърдението "всички закони трябва да се спазват". Зависимостите са следните:

- ✓ Лицата с **по-високи образователни степени** демонстрират по-благоприятно оценяване по този показател. Докато пълно съгласие по показателя е регистрирано само сред 16,7% от лицата с основно образование, то тези дялове са видимо по-високи при горните образователни групи - 48,9% при лицата със средно общо образование, 87,0% при лицата със средно специално образование и 73,6% при лицата с висше/ полувисше образование;
- ✓ Лицата с **доходи между 701 и 1500 лв. в най-висока степен са склонни да заявяват, че всички закони трябва да бъдат спазвани** - относителните дялове на изразеното от тях пълно съгласие е една такава постановка варират между 72,1% при лицата с доходи между 1201 и 1500 лв. и 80,6% при лицата с доходи между 801 и 900 лв. Прави впечатление, че **лицата с доходи над 1500 лв.** са изразили 40,4% пълно съгласие и 59,6% частично съгласие, което може да се приеме за индикация,

че с нарастването на нетните доходи се достига до една имагинерна граница, над която индивидите са склонни към по-малко декларативно поведение и по-явно изразено критично мислене;

- ✓ **Трудовият статус** оказва съществено влияние върху възприемането на максимата за спазването на всички закони, като отново се потвърждава наблюдението от предходните показатели, че **икономически активните лица са склонни към изказване на социално желателни, социални приемливи оценки**. Най-високите степен на съгласие се установяват сред учащите се (100%, работодателите (85,5%), студентите (81,6%), пенсионерите (78,9%), държавните служители (70,0%), самонаетите лица (62,5%) и наетите лица (58,5%).

3.2. "За нищо на света не бих погазил закон, дори да виждам, че от това ще имам материална или друга полза"

Второто тествано твърдение бе формулирано по следния начин: "За нищо на света не бих погазил закон, дори и да виждам, че от това ще имам материална или друга полза". 56,9% от респондентите са изразили пълно съгласие с това твърдение, 36,1% - частично съгласие, а 7,0% - пълно несъгласие. Последната категория лица открито е признала, че спазва законите само ако това не им пречи на постигането на личните цели. Малко над една трета от лицата са заели "резервирана позиция", като това трябва да е подсказка, че и сред тези лица могат да се намерят такива, които да нарушат закон в случаите, когато той им пречи.

Образованието (Cramer $V^2=0.345$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **доходите** (Cramer $V^2=0.336$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **трудовият статус** (Cramer $V^2=0.287$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **възрастта** (Cramer $V^2=0.204$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) и **семейното положение** (Cramer $V^2=0.178$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) влияят по статистически значим начин върху оценките, дадени от индивидите по отношение на твърдението "**за нищо на света не бих погазил закон, дори и да виждам, че от това ще имам материална или друга полза**":

- ✓ **Образователният статус на лицата оказва най-силно влияние върху характера на изказаните оценки**. Докато делът на изцяло подкрепящите оценяваното твърдение лица е само 16,7% при респондентите с основно образование, тези дялове са чувствително по-високи при останалите образователни степени: те са съответно 45,0% при лицата със средно общо образование, 69,6% при лицата със средно специално образование и 66,0% при лицата с висше/ полувисше образование. Както и при другите наблюдавани показатели, и тук се установява възходяща тенденция - **по-високата образователна степен влияе, като допринася за формирането на**

по-ясно изразено социално приемливо поведение: индивидите съзнават своята социална отговорност пред обществото и закона;

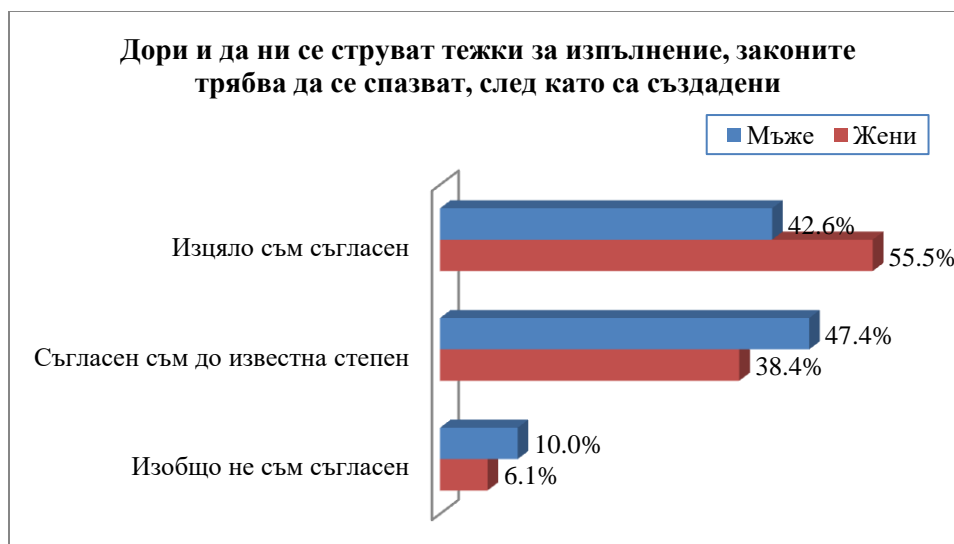
- ✓ Според **възрастта**, тенденцията се очертава изключително ясно: **с нарастване на възрастта се увеличават относителните дялове на лицата, които за нищо на света не биха погазили съществуващите в страната закони.** Най-ниски са тези дялове при най-младите хора, а най-високи - при най-възрастните: 36,7% при лицата до 25 г., 48,5% при лицата на възраст между 26 и 35 г., 57,1% при лицата на възраст между 36 и 45 г., 58,6% при лицата на възраст между 46 и 55 г., 63,4% при лицата на възраст между 56 и 65 г. и 68,9% при лицата над 66 годишна възраст;
- ✓ Според **семейното положение**, зависимостта между конкретния семеен статус и изказаните оценки е сравнително слаба, но все пак заслужава да се отбележи, че делът на лицата, които за нищо на света не биха погазили закон е най-нисък сред несемейните лица (50,0%), докато при семейните този дял нараства до 59,1%, а при овдовелите е 66,7%. Тук обаче трябва да добавим, че най-вероятно в конкретния случай има преплитане на взаимовлияния, тъй като върху семейния статус от своя страна влияе факторът "възраст" - логично е да се допусне, че овдовелите са в по-голямата си част по-възрастни лица. Проверката показва, че това е точно така: 74,2% от овдовелите са лица над 66 годишна възраст, т. е. това са лица от предишни генерации, възпитавани в респект към закона и спазване на закона като висша добродетел на индивида;
- ✓ **Трудовият статус** оказва средно по сила влияние върху изказаните оценки. Тенденцията тук е лицата, които имат конкретна ангажираност било то като работодатели, или като наети или самонаети лица, да изразяват по-висока степен на социално приемливо поведение. Формираните относителни дялове на пълна подкрепа от тези категории лица варират между 72,5% при работодателите и 53,7% при наетите лица. Най-ниско е нивото на пълна подкрепа (30,0%) при безработните лица, което е обяснимо с престоя на тези лица на пазара на труда, тяхната социална несигурност и липсата на доходи за нормално съществуване като социално същество;
- ✓ Говорейки за **доходите**, правим проверка на влиянието на този вид фактор върху степента на съгласие по отношение на оценяваното тук твърдение за спазването на законите. Лицата с доходи между 701 лв. и 1500 лв. формират най-стабилните ядра на пълна подкрепа на тестваната житейска максима: тези дялове са 66,2% при лицата с доходи между 701 и 800 лв., 96,8% при лицата с доходи между 801 и 900 лв., 78,7% при лицата с доходи между 901 и 1000 лв., 72,1% при лицата с доходи между 1001 и 1200 лв. и 77,4% при лицата с доходи между 1201 и 1500 лв. Лицата с доходи над 1500 лв. изразяват най-вече частично съгласие (59,6%, а пълно съгласие дават само 21,3%.

3.3. "Дори и да ни се струват тежки за изпълнение, законите трябва да се спазват, след като са създадени"

Тук представяме оценките на респондентите за твърдението "дори и да ни се струват тежки за изпълнение, законите трябва да се спазват, след като са създадени". Замисълът на това твърдение бе да се види до каква степен индивидите са склонни към упражняване на самоконтрол и проява на социално ангажирано поведение, с отговорност пред обществото. Оценките показват, че най-високият формиран дял (49,2%) е от лицата, изразили пълна подкрепа за оценяваната максима. Други 42,8% са изразили частично съгласие, което ни подсказва, че става дума за лица, при които вероятно има борба на мотиви и аргументи - социалната им съвест "спори" с личните им мотиви. Изходът от този спор може да бъде двояк и от това зависи дали индивидът ще избере да бъде девиант, или ще остане социално отговорен и компромистски настроен гражданин.

Когато законите са "тежки" за прилагане, това изисква по-значителни личностни усилия и ако те бъдат предприети, това е индикация както за по-силна социална воля на индивида, така и за по-висока склонност към спазването на социално санкционираното поведение. Проверката на получените оценки показва, че върху готовността за спазване на законите, с цената на полагането на значими личностни усилия, влияние оказват **пола** (Cramer $V^2=0.133$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **възрастта** (Cramer $V^2=0.251$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **семейното положение** (Cramer $V^2=0.263$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **образованието** (Cramer $V^2=0.290$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **трудовият статус** (Cramer $V^2=0.314$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) и **доходите** (Cramer $V^2=0.326$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000).

- ✓ Макар и с относително слабо влияние, **полът** на индивидите въздейства върху характера на оценката, която се споделя по отношение на полагането на личностни усилия за спазването на законите, дори и ако те са тежки за прилагане. Съдейки по данните, 42,6% от мъжете и 55,5% от жените са склонни да спазват законите дори и това да изисква по-значителни усилия. Прави впечатление, че по-голям относителен дял от мъжете (47,4%) отколкото това е при жените (38,4%) са изразили частична такава готовност. Данните са визуализирани във Фиг. 4:

Фиг. 4. Оценки според пола на респондентите по отношение на твърдението "дори и да ни се струват тежки за изпълнение, законите трябва да се спазват, след като са създадени"

- ✓ **Възрастовите различия в оценките също са ясно отличими.** Данните показват, че с нарастване на възрастта се увеличават относителните дялове на лицата, които изразяват пълна подкрепа на оценяваното твърдение. Така, регистрираните дялове на категорична подкрепа са съответно 32,4% при лицата на възраст до 25 г., 40,2% при лицата на възраст между 36 и 45 г., 44,3% при лицата между 46 и 55 г., 54,9% при лицата между 56 и 65 г. и 68,4% при лицата над 66 г. Изключение от тази тенденция правят лицата на възраст между 26 и 35 г., които формират относителен дял от 57,6%;
- ✓ Според **семейното положение**, и тук се открива зависимостта семейните лица да бъдат с по-ярко изразено социално приемливо поведение. 33,5% от несемейните биха приложили законите, ако това е свързано с повече усилия. Респективно, този дял при семейните хора е 54,2%, а при овдовелите е 55,1%;
- ✓ **Образователният статус** и тук не изненадва със своето влияние: **колкото по-висока е образователната степен, толкова по-високи са относителните дялове на индивидите, подкрепящи тестваното от нас твърдение.** Тези дялове растат в алгебрична прогресия - те са 0% при лицата с основно образование, 33,8% при лицата със средно общо образование, 60,9% при лицата със средно специално образование и 63,3% при лицата с висше/ полувисше образование. Впечатлява фактът, че преобладаващата част от лицата с основно образование (66,7%) са се ориентирали към даването на частично съгласие, с което са индикирали своята несигурност и

колебливост по отношение на оценяваното твърдение. Данните са илюстрирани в следващата Фиг. 5:

Фиг. 5. Оценки според образователния статус на респондентите по отношение на твърдението "дори и да ни се струват тежки за изпълнение, законите трябва да се спазват, след като са създадени"

- ✓ Емпиричните данни показват интересни констатации според влиянието на **трудо-вия статус** върху споделените оценки. 72,5% от работодателите, 62,5% от самонаетите лица, 61,2% от студентите са изразили своята категорична подкрепа в полза на максимата за спазване на законите, дори тяхното прилагане да е свързани с известни трудности. Прави впечатление, че само 40,0% от държавните служители са избрали категоричния отговор за подкрепа, а останалите 60,0% от тях са се ориентирали към изразяването на частично съгласие. Безработните се очертават като най-малко приемащите подобно твърдение: 30,0% от тях са изразили категорично несъгласие с подобна теза, 40,0% са заявили частично съгласие, а 30,0% - пълно съгласие. На фона на останалите категории трудови статуси безработните лица са проявили най-висока критичност;
- ✓ Другият фактор със средно по сила влияние върху характера на оценките са **доходите** на лицата. Анализът показва, че лицата с доходи между 801 и 1500 лв. са изразили най-високи дялове на пълно съгласие с оценяваното твърдение: те са 80,6%

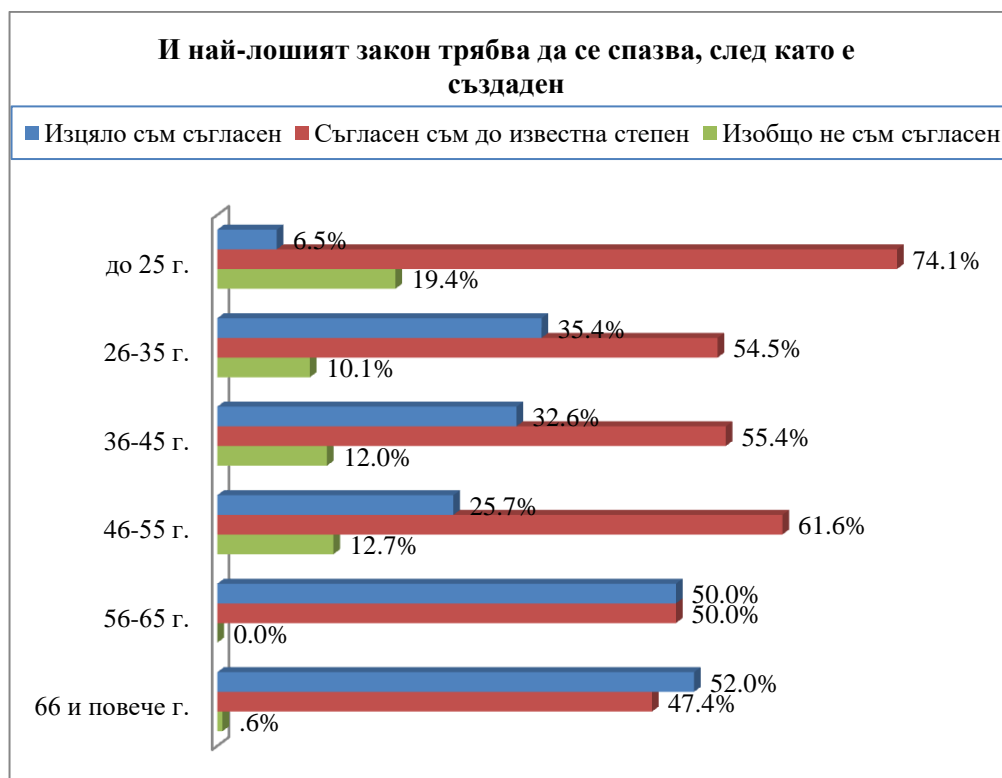
при лицата с доходи между 801 и 900 лв., 67,4% при лицата с доходи между 901 и 1000 лв., 72,1% при лицата с доходи между 1001 и 1200 лв. и 77,4% при лицата с доходи между 1201 и 1500 лв. За сравнение, относителните дялове при останалите подоходни групи варират между 32% и 39%. Изключение и по този показател са лицата с доходи над 1500 лв. - 78,7% от тях са изразили частично съгласие, а пълно съгласие е заявено само от 21,3%.

3.4. "И най-лошият закон трябва да се спазва, след като е създаден"

Четвъртото тествано твърдение е разновидност на предходното, като при него в лаконична форма се твърди следното: "И най-лошият закон трябва да се спазва, след като е създаден". Зададено в разговорна форма, твърдението касае качествените аспекти на законите - става дума за техните характеристики като адекватност, релевантност и приложимост. Тези три качества в обобщен вид са основата на квалифицирането на даден закон като "лош". Тези пояснения са били давани на респондентите и в отговор на това са получени следните оценки. Само една трета от респондентите (**33,9%**) са заявили, че са **напълно съгласни** с твърдението, че и най-лошият закон трябва да се спазва, след като е създаден. Това на практика е **равнозначно на тотален конформизъм** - тези една трета лица всъщност са ни съобщили, че са готови на социално приемливо поведение, независимо от характеристиките на законодателната среда - съвършена или с пропуски. Преобладаващата част от респондентите обаче (57,1%) са избрали отговора "съгласен съм до известна степен", което идва да покаже, че поне половината от обществото има известни резерви към безусловното спазване на законите. Тези хора поставят условие - **законите ще се спазват, ако са адекватни, ако коректно отразяват реалностите и ако тяхното прилагане не възпрепятства постигането на житейските цели**. Интересно е, че само 9,0% от респондентите са изразили пълно несъгласие с предложеното им за оценка твърдение. Това са естествените "бунтари" - хората, които категорично не са съгласни на конформистко поведение и които предпочитат открито да демонстрират неуважението си към действащите закони, ако имат свои основания за това.

Проверката за статистически значими зависимости показва изключително слабо влияние на пола и населеното място върху типа споделена оценка. Затова пък фактори със средно по сила влияние са **възрастта** (Cramer $V^2=0.254$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **семейното положение** (Cramer $V^2=0.234$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **образованието** (Cramer $V^2=0.266$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000), **трудовият статус** (Cramer $V^2=0.372$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000) и **доходите** (Cramer $V^2=0.321$; Chi-square X^2 As. Significance=0.000). Ще представим тези зависимости в систематизиран вид:

- ✓ **Възрастта** на индивидите се очертава един от факторите, влияещи върху готовността да се спазва даден закон. Оценките според възрастовите групи са представени във Фиг. 6:

Фиг. 6. Оценки според възрастта на респондентите по отношение на твърдението "и най-лошият закон трябва да се спазва, след като е създаден"

- ✓ Анализът на наличните данни за възрастовите различия позволява да се направят поне две важни констатации. Първата е за високите нива на частично съгласие, което това твърдение е предизвикало сред респондентите - дяловете на частично съгласие са 74,1% сред лицата до 25 г., 54,5% сред лицата между 26 и 35 г., 55,4% сред лицата между 36 и 45 г., 61,6% сред лицата между 46 и 55 г., 50,0% сред лицата между 56 и 65 г. и 47,4% сред лицата над 66 години. Очевидно, твърдението е смутило голяма част от хората и след преценка, те са се насочили към частично съгласие. Това обаче трябва да е "сигнална лампа" за наличието на сериозни резерви у големи части от населението по отношение спазването на така наречените "лоши закони". Тези дялове са твърде високи сред икономически активното население и са смущаващо високи сред най-младите хора. Втората констатация е за възходящата крива, която се очертава по възрастовите групи. Макар и с известни флукутации,

кривата сочи нагоре и показва, че по-високите възрастови групи се характеризират с по-голяма вътрешна склонност да спазват законите - независимо дали са добри, или лоши. Докато при по-младите поколения очевидно е налице оценъчно мислене - законите се преценяват (добри-лоши) и на тази основа се взема решение дали да се изпълняват;

- ✓ **Семейното положение** също оказва влияние върху характера на споделените оценки. Само 5,6% от несемейните са готови на всяка цена да спазват законите - пък било то и най-непригодните, докато тези дялове сред семейните са 41,1%, а сред овдовелите са 55,1%. 77,6% от несемейните са изразили частично съгласие, което според нас е латентна форма на рисково поведение. Интересен е фактът, че разведените/ разделените са формирала относителен дял от 24,4% пълно съгласие с това твърдение, като най-значимият дял сред тази категория лица е 67,% и тя е дадена под формата на частично съгласие;
- ✓ И по този показател **образователният статус** си казва думата: **по-високите образователни степени генерират по-високи относителни дялове на пълно съгласие с твърдението, че и най-лошият закон трябва да се спазва, след като е създаден.** Тези дялове имат следните стойности: 0% при лицата с основно образование (съответно, 66,7% частично съгласие), 23,9% при лицата със средно общо образование (съответно, 61,0% частично съгласие), 34,8% при лицата със средно специално образование (съответно, 65,2% частично съгласие) и 47,5% при лицата с висше образование (съответно, 57,2% частично съгласие);
- ✓ **Доходите** са следващият фактор по сила във възходящ порядък. Тенденцията, която се улавя, е следната: лицата с доходи между 801 и 1500 лв. формират най-високите дялове на пълно съгласие с оценяваното твърдение. Тези дялове варират между 48,4% при лицата с доходи между 801 и 900 лв. и 58,5% при лицата с доходи между 1201 и 1500 лв. Само 19,1% от лицата над 1500 лв. са изразили пълно съгласие, затова пък 59,6% са съобщили частично съгласие. Лицата без доходи също са се ориентирали предимно към частичното съгласие (63,2%) и само 14,1% от тях са изказали пълно съгласие;
- ✓ Най-силно влияещият фактор върху характера на даваните оценки по този показател е **трудовият статус**. Две категории лица - студентите и учащите се, стопроцентово са съобщили частична подкрепа. Високи са дяловете на частичното съгласие и сред наетите лица (68,3%), работодателите (56,5%) и държавните служители (50,0%). При останалите категории лица оценките са разпределени между категоричното съгласие и категоричното несъгласие. Така например, напълно съгласни с оценяваното твърдение са 55,6% от пенсионерите и 50,0% от самонаетите лица. Относително най-големи дялове на пълно несъгласие са изразени от две категории лица - 40,0% от безработните и 33,3% от домакините.

В заключение ще подчертаем основните констатации от представените в тази структурна точка оценки.

Първо, близо две трети от индивидите са съгласни, че всички закони трябва да бъдат спазвани, а една трета избират отговор, подсказващ наличието на сериозни съмнения и отварящ път към използването на девиантни модели на поведение.

Второ, малко повече от половината от индивидите за нищо на света не биха погазили закон, дори това да им попречи за реализирането на личните им стремежи и житейски цели

Трето, близо половината от обществото проявява готовност да спазва законите, дори и те да са тежки като процедури за реално прилагане.

Четвърто, само една трета от респондентите са заявили, че са готови да спазват дори и най-лошият закон. По този показател малко повече от половината от обществото имат известни резерви към безусловното спазване на законите. Тези хора поставят условие - ако законите са качествени (адекватни, коректно отразяващи реалностите и не възпрепятстващи постигането на житейските цели), ще бъдат спазвани.

Върху характера на изказаните оценки най-силно влияние имат образователният статус, доходите и трудовият статус.

Прави впечатление, че най-високите дялове на пълна подкрепа на тестваните твърдения се генерират сред лицата с доходи между 801 и 1500 лв. Става ясно също така, че с нарастването на нетните доходи се достига до една имагинерна граница (1500 лв.), над която индивидите са склонни към по-малко декларативно поведение и по-явно изразено критично мислене. Това проличава при всички получени оценки.

Изследването показва, че икономически активните лица са склонни към изказване на социално желателни, социални приемливи оценки. Тенденцията тук е лицата, които имат конкретна ангажираност - било то като работодатели, или като наети или самонаети лица, да изразяват по-висока степен на социално приемливо поведение, докато безработните лица и домакините си позволяват най-фриволно поведение в социален смисъл и открито демонстрират незначитане и склонност към неспазване на съществуващите закони.

В контекста на направените констатации следва да се тълкуват и оценките на респондентите за това, че законодателството бълва нереални закони, които пречат на бизнеса да се развива. Това твърдение е изцяло подкрепено от 24,9% и частично

подкрепено от 50,9% от респондентите. Пак в този ред на мисли, 23,9% от респондентите считат, че законодателството е пълно с изкуствени, мъртво родени закони, които пречат на хората да постигат житейските си цели. Според изследваните лица, причината за неадекватното законодателство е в отдалечеността на законодателите от обикновените хора - това мнение се подкрепя от общо 79,1% от респондентите, като 31,8% го подкрепят изцяло, а 47,3% - частично.

Представените оценки показват, че по отношение на спазването на законите българското общество се сблъсква с проблеми, изискващи внимателно изследване и третиране. Поне половината от българите изпитват много сериозни съмнения по отношение качествата на законите - намират ги неадекватни, нерелевантни и трудни за приложение. Тези базисни оценки се трансформират в поведенчески нагласи за открито неспазване на съществуващите закони, което по същество е практическа готовност за използване на нелегитимни средства или иначе казано, за преминаване към девиантни модели на поведение. Ширешите се сред българите стереотипи за ниското качество и неадекватност на законите, регулиращи социалните и икономическите отношения, са основа за възникването на толерантно отношение към различните девиации в областта на индивидуалното и груповото икономическо поведение. Неспазването на законите се възприема като нова "нормалност", като естествена и логична реакция на пълната с пропуски и несъвършенства законова среда. Така обществото започва постепенно да се трансформира и от съвкупност от индивиди със социално приемливо поведение се превръща в общество от девианти и алиенирани субекти.

Изследването подсказва, че освен в качествените характеристики на законовата и регулативната среда, причините трябва да се търсят също така в **неравнопоставеността на субектите пред законите.** Дори по мнението на 48,9% от населението, проблемът не е толкова в ниското качество на законовите актове, а е по-скоро в това, че законите не важат за всички. Открито демонстрираната неравнопоставеност пред законите озлобява хората, които попадат под ударите на законите и ги настройва негативно спрямо самата идея за спазването на законите и придържането към социално санкционирани модели на поведение. 52,9% от населението са убедени, че докато има хора, които са "над законите", шансовете за развитие няма да са равни. Всяко изкуствено ограничаване на възможностите за личностно развитие води до преосмисляне на прилаганите житейски стратегии. Ако при тази преоценка стане ясно, че успяват тези, които са "по-гъвкави" и недосегаеми за законите, тогава могат да възникнат устойчиви мотиви за неспазване на законите и за прилагането на девиантни икономически практики.

Литература

Messner, S., Rosenfeld, R. (2009). Institutional Anomie Theory: A Macro-sociological Explanation of Crime. in Krohn, M., Hall, G., Lizotte, Al. (eds). *Handbook on Crime and Deviance*, Part 2, Pages 209-224. Springer Dordrecht

Messner, S., Rosenfeld, R. (1994) *Crime and the American Dream*. Belmont, CA: Wadsworth.

Sutherland, E. H. (1942). Development of the Theory, in Karl Schuessler (ed.) *Edwin H. Sutherland on Analyzing Crime*, pp. 13-29. Chicago: University of Chicago Press.

Sutherland, E. H. (1949). *White Collar Crime*, New York: Holt, Rinehart & Winston.

Sutherland, E. H., Cressey, D. (1978) [orig. 1924, rev. 1947] *Criminology*, J.B. Lippincott Company

Разходи за здраве от джоба на домакинствата в България за болнично лечение¹⁵

Пламен Попиванов, Божидар Ивков, Здравка Тонева, Драгомир Драганов
Институт за изследване на обществата и знанието при БАН

Expenditures for Health of Out-of pocket Made by Households in Bulgaria for Hospital Care

Plamen Popivanov, Bozhidar Ivkov, Zdravka Toneva, Dragomir Draganov

Institute for the study of societies and knowledge at BAS

Abstract: Hospital care expenditure significantly influences the total amount of out-of-pocket health expenditure made by the households. A survey among 214 households, with a member who had a period of hospitalization in 2014, and among 109 households in the first quarter of 2015, has been conducted. Totally 323 households with a household member received hospital care in the periods 1.01.2014-31.12.2014 and 1.01.2015-30.04.2015. The total number of bed-days for these two periods is 2471, and the total amount of out-of-pocket expenditure – 120 575 Bulgarian leva. The empirical data has been collected through a “face-to-face” interview. A two-stage sample has been used¹⁶.

The results regarding the two periods under scrutiny are presented in two dimensions: (1) total for the surveyed households, and (2) for state and municipal households, on the one hand, and for private hospitals, on the other. Serious differences in the values of the activity and expenditure indicators between the two types of hospitals are observed. For example, the cost of a bed-day¹⁷ in 2014 in the state and municipal hospitals was 31,91 Bulgarian leva for 1468 bed-days. In the private hospitals the costs per a bed-day is 160,68 Bulgarian leva and 270 bed-days. In addition, normatively determined and administratively-compulsory expenditure is 57,0 % of the total expenditure in the public hospitals, and 77,4% - in the private ones. At the same time, the number of provided services in the public hospitals is 154, and 2.3 times lower in the private hospitals.

Keywords: Out-of-pocket Health Expenditure, Hospitalization, Bed-day, Public and Private Hospitals, Households

Болничната медицинска помощ¹⁸ и по-специално нейното качество, обем, достъпност, финансиране, оборудването на болниците със съвременна апаратура, наличието на достатъчен, висококвалифициран и мотивиран персонал, винаги са стояли в

¹⁵ Настоящата статия е публикувана в сп. „Социална медицина“, бр. 1, сс. 36-41. <http://press.mun-arna.bg/ojs/index.php/sm/article/view/4089>

¹⁶ The survey has been conducted within the project “Health, quality of life, inequalities” funded by the Bulgarian Science Fund (see Social Medicine Journal, No 2, 2016, pp. 41-44, first notice).

¹⁷ Only the cost of out of the pocket for one bad-day staying in hospital is included in the article

¹⁸ В текста термините „болнична медицинска помощ“ и „болнично лечение“ се използват като синоними.

основата на формирането на обществените нагласи, очаквания и оценки, както за здравеопазването като система, така и за медицинското съсловие. В същото време от 2000-та година и до днес здравната система у нас продължава да търси „златното сечение“ за балансиране на финансовите интереси на държавата, обществото и доставчиците на болнична медицинска помощ, от една страна, и статуса на здравето като всеобщо благо – от друга страна. Именно в тази пресечна точка ние разглеждаме разходите за здраве от джоба (out-of-pocket expenditure). За изходен пункт в по-нататъшния анализ е прието определението на разходи от джоба на ISPOR: „...тази част от плащането, предоставена от физическо лице с негови или нейни собствени пари, за разлика от частта, която се плаща от застрахователя“[1]. Като вземаме предвид посоченото определение за „разходи от джоба“, в него са включени:

- разходи за собствена сметка,
- потребителски такси,
- преки плащания на стоки и услуги, невключени в основния пакет на НЗОК на определени цени,
- преки плащания за услуги и стоки, включени в основния пакет на НЗОК, но пациентите са предпочели (или са били принудени от обстоятелствата) да ги получават извън нейните регламенти (напр. без направление – независимо от причината) или от доставчик на медицински услуги без договор с НЗОК, както и
- заплащане на неосигурените лица, освен в случаите на животозастрашаваща ситуация.

Тук са включени и неформалните плащания. Като такива се приемат всички неофициални плащания, както и всички официални плащания, за които не е издадена фактура или касов бон, включително и корупционните практики в болниците.

Цел на изследването е на основата на получената емпирична информация за разходите от джоба за болнично лечение за периодите 1.01.2014-31.12.2014 и 1.01.2015-30.04.2015 г. да се установи величината на общия разход от джоба за болнично лечение, както и съотношението на този разход между държавните и общинските болници, от една страна, и частните болници, от друга.

Обект на изследване са обикновените домакинства в България [2].

Методи. За нуждите за регистрация на извършените от домакинствата разходи от джоба за здраве е разработен въпросник за домакинството, който е част от оригиналната методика на изследването. В него са включени и въпроси, отнасящи се за болнична медицинска помощ за всеки от посочените по-горе два периода. Отговорите за размера на направените разходи се базират на *спомени и оценки* на домакинствата. Според дизайна на изследването структурирането на тези разходи по групи допринася за опресняване на спомените на респондентите, а опита им от *непосредствено приключилата регистрация от джоба* през периода 10.05.2015-10.06.2015 г. спомага за „дисциплиниране“ на мисълта в необходимата посока. Съгласни сме с евентуални критики относно точността на набраната информация, но засега по-добър метод за количествена регистрация на извършени разходи за минали периоди, без да се използват документални източници, не е предложен. Не можахме да открием и публикации за подобни изследвания на разходите от джоба за болнично лечение, освен статистическите данни за дейността на болничните заведения, но в тях тези разходи не са обект на внимание. Необходимо е да направим едно уточнение. Очаквано беше, че е възможно не малка част от респондентите да не са в състояние да си спомнят заплатените суми за отделните групи разходи, но могат да посочат общата сума, която са заплатили за дадена хоспитализация. Такава възможност беше предвидена и редакцията на въпроса и структурирането на отговорите осигуряват получаването на отговор при всяка от хипотезите. Освен това, при редактирането на въпросника се предвиди възможност за разграничаване на отговорите в зависимост от това дали болничното лечение е било проведено в публични или в частни болници.

Резултати

Общият годишен разход от джоба за болнична медицинска помощ за 2014 г. се равнява на 90 236 лева. В тази сума се включват разходите от джоба за реализираните 174 хоспитализации и проведените 1 468 леглодни. Същият разход за първото четиримесечие на 2015 г. се равнява на 30 339 лева. В тази сума се включват разходите за 109 хоспитализации и 733 леглодни (табл.1 и 2).

Структурата на таблици 1 и 2 е изградена от 3 панела. В първия е представена информация за съобщените от респондентите разходи по групи разходи, а относителните дялове са изчислени съответно спрямо 35 229 лв. (за 2014 г.) и 13 780 лева (за 2015 г.) Във

втория панел е посочен разхода в случаите, когато респондентите са посочили глобална сума, но не са могли да посочат сумите по отделните групи разходи, а относителния дял е изчислен спрямо ред „Всичко“ (3-и панел).

Таблица 1. Разходи от джоба за болнична медицинска помощ за периода 01.01.2014 – 31.12.2014 г.

Групи разходи	Брой случаи	Разходи (в лева)	Относителен дял
Такси, консумативи, медицински изделия	132	8155,00	23,2
Лекарства	34	3354,00	9,3
Изследвания	18	2425,00	6,9
Консултации	13	591,00	1,7
Избор на екип	3	1380,00	3,9
Операция, раждане	16	7260,00	20,7
Пари на ръка	9	1160,00	3,3
Храна за болния	67	2415,00	6,8
Транспорт	135	3911,00	11,1
Предметни подаръци	32	924,00	2,6
Дарения	4	1490,00	4,2
Друго	6	2164,00	6,1
Разходи по групи	469	35229,00	39,0
Разходи, без да е посочена групата	104	55007,00	61,0
Всичко	573	90236,00	100,0

Таблица 2. Разходи от джоба за болнична медицинска помощ за периода 01.01.2015 – 30.04.2015 г.

Групи разходи	Брой случаи	Разходи (в лева)	Относителен дял
Такси, консумативи, медицински изделия	66	3181,00	23,1
Лекарства	15	822,00	6,0
Изследвания	9	544,00	3,9
Консултации	3	125,00	0,9
Избор на екип	1	800,00	5,8
Операция, раждане	7	3662,00	26,6
Пари на ръка	4	1010,00	7,3

Храна за болния	29	1176,00	8,5
Транспорт	63	1573,00	11,4
Предметни подаръци	12	605,00	4,4
Дарения	1	150,00	1,1
Друго	2	132,00	1,0
Разходи по групи	210	13780,00	46,4
Разходи, без да е посочена групата	104	16559,00	54,6
Всичко	314	30339,00	100,0

Резултатите показват, че през 2014 година за една хоспитализация домакинството е плащало от джоба 421,66 лева, а през първото четиримесечие на 2015 г. този среден разход е бил 278,33 лева. Средната стойност на един леглоден е съответно 51,91 лв. през 2014 г. и 41,39 лв. през първите 4 месеца на 2015 г.

Средният разход на месец на домакинствата, които са имали членове, настанени на болнично лечение през 2014 г. е 7 519 лв., а през 2015 г. – 7 585 лв. Тези стойности показват устойчивост на разходите от джоба. Разликата от приблизително 4% между двата изследвани периода може да бъде обяснена от една страна, със спецификата на методиката за набиране на емпиричната информация, а от друга страна – с факта, че през 2015 година са обхванати зимните месеци, когато заболяемостта и потребностите от болнично лечение, са по-високи.

Структурата на относителните дялове на групите разходи показва, че устойчиво най-голям е разхода от джоба за такси и консумативи – 24,2% през 2014 г. и 23% през 2015 г. Разходите, чийто общ размер надвишава 50% от общия разход по групи разходи през 2014 г. е образуван от разходите за такси и консумативи (24,2%), за операция или раждане (21,5%), за транспорт (11,6%) и за лекарства (9,9%). Тези 4 групи разходи формират 67,2% от разходите по групи. През 2015 г. разходите за лекарства вече не влизат в групата на най-високите разходи, но почти двойно нарастват разходите от джоба за операция или раждане – 26,6% и заедно с разходите за такси и консумативи (23%) и за транспорт (11,4%) формират 61,1% от общия разход по групи. През 2015 г. е регистрирано увеличение на чисто корупционните разходи (дадени пари на ръка и направени предметни подаръци от 6,2% през 2014 г. на 11,7% през 2015 г.). В абсолютни стойности обаче се

регистрира намаление от 2084 лв. през 2014 г. на 1615 през първото четиримесечие на 2015 г. При всички останали групи разходи относителните дялове са били под 10%. Събраната информация осигурява възможност да бъдат анализирани и съпоставени разходите от джоба за болнична медицинска помощ за държавните и общински болници, от една страна, а от друга страна за частните болници. Проблемите, свързани с разходите от джоба за болнично лечение от гледна точка на собствеността на болниците представлява особен интерес. За целите на структурирането различните групи разходи бяха разпределени в четири блока в зависимост от характера на всеки разход, принадлежността му към различни нормативни и поднормативни актове, както и легитимността на разхода от гледна точка на медицинската етика и право. Естествено, както при всяко структуриране, подобно подреждане е повече или по-малко атакуемо от гледна точка на пристрастност или субективизъм. Включването на групите разходи в новосформираните блокове обаче, дава възможност проблемите да бъдат погледната от ъгъл, осигуряващ по-голяма конкретизация на анализа.

Първият блок разходи отчита доколко всяка от групите разходи са присъщи или не за болничното лечение. Тук влизат като косвен разход транспорта и разходите за храна на болния в болницата. Храненето придобива характер на косвен разход за болния, тъй като в клиничните пътеки то не е посочено, независимо че в болниците организират и осигуряват храненето на болните в зависимост от финансовите средства, които могат да заделят за тази цел. Поради това то е неприемливо качествено и количествено за мнозинството болни и те са принудени да разходват средства от джоба за изхранването си. В някои нормативни документи то съществува, но без да е уточнено по какъв начин ще бъде финансирано. С други думи, към настоящия момент болничното хранене изкуствено е поставено в статус на косвени разходи за болния и неговото домакинство и следователно се приема, че то не е присъщо за лечебния процес, колкото и парадоксално да звучи това.

Вторият блок разходи включва нормативна и административна регулация, която носи принудителен характер, а някои от разходите са резултат на грешни и недобре обмислени решения на НЗОК и МЗ. Това, от една страна, е свързано с концепцията за доплащане (соруамент) като средство за регулиране на правото на болнично лечение и предотвратяване на възможните злоупотребите с него. От друга страна решението за доплащане се основаваше на стремежа масовия индивидуален рекет над пациентите да

бъде изведен на светло и овладян. За съжаление, по много причини, и двете концепции не отговориха на очакванията и се стигна до свръх хоспитализации на болни, от една страна, а от друга институционализира рекета над пациентите. На практика избрания и приложен подход частично дофинансира до реалната цена официално хронично недофинансираното здравеопазване, най-вече в частните лечебни заведения.

По-внимателното вглеждане в характера и видовете на тези нормативно и административно регулирани разходи поражда съмнения за добре обмислен и успешно реализиращ се институционален рекет на пациентите.

Третият блок разходи включва корупционните практики, съществуващи в някои болници. Трябва да се има предвид факта, че не малка част от предметните подаръци се правят след изписване от болницата и по-скоро са жест на благодарност и/или остатъци от обичайната практика в България медицинския персонал да бъде почерпен за здраве (на болния). Фактически тези случаи трудно се вметват в дефиницията на понятието „корупция“. Според чл. 2 на Гражданската Конвенция за корупция¹⁹ тя представлява „искането, предлагането, даването или приемането... на подкуп или всяка друга наследваща се облага или обещаването на такава“. Несъмнено подлежи на дискусия доколко и на какво основание един предметен подарък (най-често това е букет цветя, бутилка скъп алкохол, кутия бонбони, торта), направен след приключило лечение може да бъде разглеждано като подкуп и/или корупция. Подобно поведение в рамките на нашата културна традиция се приема преди всичко като символен жест на благодарност за положените грижи.

Четвъртият блок е формиран от други разходи, които не попадат в горните три блока.

Таблицы 3 и 4 показват структурата на общия разход от джоба за болнично лечение.

¹⁹ ДВ бр. 102 от 21.11.2003 г.

Таблица 3. Структура на разходите от джоба за болнична медицинска помощ за периода 1.01.2014-31.12.2014 г.

Групи разходи	Брой случаи	Разходи в лева	Относит. дял
1. Неприсъщи за болнично лечение разходи			
1.1. Храна за болния	67	2415,00	7,2
1.2. Транспорт	135	3911,00	11,6
Общо	202	6326,00	18,7
2. Нормативно регулирани и административно принудителни разходи			
2.1 Разходи по желание на пациента			
2.1.1. Избор на екип	3	1380,00	4,1
2.1.2. Операция, раждане	16	7260,00	21,5
2.1.3. Дарения	4	1490,00	4,4
2.2. Разходи поради грешки и недомислици на НЗОК и МЗ			
2.2.1. Такси, консумативи, медицински изделия	132	8155,00	24,2
2.2.2. Лекарства	34	3354,00	9,9
2.2.3. Изследвания	18	2425,00	7,2
2.2.4. Консултации	13	591,00	1,8
Общо	220	23165,00	68,7
3. Корупционни разходи			
3.1. Пари на ръка	9	1160,00	3,4
3.2. Предметни подаръци	32	924,00	2,7
Общо	41	2084,00	6,2
4. Други разходи, непопадащи в горните	6	2164,00	6,4
Общо	6	2164,00	6,4
Разходи по групи	469	35229,00	39,0
Разходи, без да е посочена групата	104	55007,00	61,0
Всичко	573	90236,00	100,0

Таблица 4. Структура на разходите от джоба за болнична медицинска помощ за периода 1.01.2015-30.04.2015 г.

Групи разходи	Брой случаи	Разходи в лева	Относит. дял
1. Неприсъщи за болнично лечение разходи			
1.1. Храна за болния	29	1176,00	8,5
1.2. Транспорт	63	1573,00	11,4
Общо	92	2749,00	19,9
2. Нормативно регулирани и административно принудителни разходи			
2.1 Разходи по желание на пациента			

2.1.1. Избор на екип	1	800,00	5,8
2.1.2. Операция, раждане	7	3662,00	26,4
2.1.3. Дарения	1	150,00	1,1
2.2. Разходи поради грешки и недомислици на НЗОК и МЗ			
2.2.1. Такси, консумативи, медицински изделия	66	3181,00	23,0
2.2.2. Лекарства	15	822,00	5,9
2.2.3. Изследвания	9	544,00	3,9
2.2.4. Консултации	3	125,00	0,9
Общо	102	9284,00	67,4
3. Корупционни разходи			
3.1. Пари на ръка	4	1010,00	7,3
3.2. Предметни подаръци	12	605,00	4,9
Общо	16	1615,00	11,7
4. Други разходи, непопадащи в горните	2	132,00	0,9
Общо	2	132,00	1,0
Разходи по групи	210	13780,00	46,4
Разходи, без да е посочена групата	104	16559,00	54,6
Всичко	314	30339,00	100,0

Таблицы 5 и 6 представят структурата на същите разходи в болниците според вида на тяхната собственост – публични или частни.

Таблица 5. Структура на разходите от джоба за болнична медицинска помощ в публични и в частни болници за периода 1.01.2014-31.12.2014 г. (в лв.)

Групи разходи	Брой случаи	Разходи в публични болници	Брой случаи	Разходи в частни болници
1. Неприсьщи за болнично лечение разходи				
1.1. Храна за болния	59	2090,00	8	325,00
1.2. Транспорт	111	2641,00	24	1270,00
Общо	-	4731,00	-	1595,00
Относителен дял	-	24,3	-	10,1
2. Нормативно регулирани и административно принудителни разходи				
2.1 Разходи по желание на пациента				
2.1.1. Избор на екип				

2.1.2. Операция, раждане	1	800,00	2	580,00
2.1.3. Дарения	6	3110,00	10	4150,00
2.2. Разходи поради грешки и недомислици на НЗОК и МЗ	2	820,00	2	670,00
2.2.1. Такси, консумативи, медицински изделия	101	3661,00	31	4494,00
2.2.2.. Лекарства	24	2590,00	10	764,00
2.2.3. Изследвания	13	773,00	5	1652,00
2.2.4. Консултации	7	216,00	6	375,00
Общо	-	11970,00		12685,00
Относителен дял	-	61,5		80,5
3. Корупционни разходи				
3.1. Пари на ръка	7	960,00	2	200,00
3.2. Предметни подаръци	27	680,00	5	244,00
Общо	-	1640,00		444,00
Относителен дял	-	8,4		2,8
4. Други разходи, непопадащи в горните разходи				
Общо	-	1135,00	2	1029,00
Относителен дял	-	5,8		6,5
Общо разходи по позиции	-	19476,00	-	15753,00
Общо разходи	362	27375,00	105	27632,00
Всичко		46851,00		43385,00

Таблица 6. Структура на разходите от джоба за болнична медицинска помощ в публични и в частни болници за периода 1.01.2015-30.04.2015 г. (в лв.)

Групи разходи	Брой случаи	Разходи в публични болници	Брой случаи	Разходи в частни болници
1. Неприсъщи за болнично лечение разходи				
1.1. Храна за болния	23	748,00	6	428
1.2. Транспорт	48	1188,00	15	385,00
Общо	71	1936,00	21	813,00
Относителен дял		28,7		11,6
2. Нормативно регулирани и административно принудителни разходи				

2.1 Разходи по желание на пациента				
2.1.1. Избор на екип				
2.1.2. Операция, раждане	1	800,00	-	-
2.1.3. Дарения	2	1110,00	5	2552,00
2.2. Разходи поради грешки и недомислици на НЗОК и МЗ	-	-	1	150,00
2.2.1. Такси, консумативи, медицински изделия	42	1351,00	24	1830,00
2.2.2.. Лекарства	13	762,00	2	60,00
2.2.3. Изследвания	6	279,00	3	265,00
2.2.4. Консултации	1	20,00	2	105,00
Общо	65	4322,00	37	4962,00
Относителен дял		64,1		70,5
3. Корупционни разходи				
3.1. Пари на ръка	2	180,00	2	830,00
3.2. Предметни подаръци	9	305,00	1	300,00
Общо	11	485,00	3	1130,00
Относителен дял		7,2		16,1
4. Други разходи, непопадащи в горните разходи				
Общо	-	-	2	132
Относителен дял				1,9
Общо разходи по позиции		6743,00		7037,00
Общо разходи	147	9265,00	63	7294
Всичко		16008,00		14331,00

Всеки пациент по време на престоя си в болницата обикновено прави повече от един разход от джоба за заплащане на различни видове дейности или ползване на определени средства, медикаменти и др.п. Средният разход от джоба на един пациент за тези дейности и средства е показан на таблици 7 и 8.

Таблица 7. Структура на средния разход от джоба за болнична медицинска помощ в публични и в частни болници за 1 случай за периода 1.01.2014-31.12.2014 г. (в лв.)

Групи разходи	Разходи в публични болници	Разходи в частни болници
1. Неприсьщи за болнично лечение разходи		

1.1. Храна за болния	35,42	40,62
1.2. Транспорт	23,79	52,92
Общо	27,83	49,84
Относителен дял	27,1	11,7
2. Нормативно регулирани и административно принудителни разходи		
2.1 Разходи по желание на пациента		
2.1.1. Избор на екип	800,00	290,00
2.1.2. Операция, раждане	185,00	255,20
2.1.3. Дарения	410,00	335,00
2.2. Разходи поради грешки и недомислици на НЗОК и МЗ		
2.2.1. Такси, консумативи, медицински изделия	36,24	144,96
2.2.2. Лекарства	107,91	76,40
2.2.3. Изследвания	59,46	330,40
2.2.4. Консултации	30,85	62,50
Общо	88,06	198,20
Относителен дял	57,0	77,4
3. Корупционни разходи		
3.1. Пари на ръка	137,14	100,00
3.2. Предметни подаръци	25,18	48,80
Общо	48,24	63,43
Относителен дял	9,4	3,3
4. Други разходи, непопадащи в горните разходи		
Общо	283,75	514,50
Относителен дял	6,5	7,6

Таблица 8. Структура на средния разход от джоба за болнична медицинска помощ в публични болници и в частни болници за 1 случай за периода 1.01.2015-30.04.2015 г. (в лв.)

Групи разходи	Разходи в публични болници	Разходи в частни болници
1. Неприсьщи за болнично лечение разходи		
1.1. Храна за болния	32,52	71,34
1.2. Транспорт	24,75	25,67
Общо	27,28	38,71
Относителен дял	28,7	11,6
2. Нормативно регулирани и административно принудителни разходи		
2.1 Разходи по желание на пациента		
2.1.1. Избор на екип	800,00	-
2.1.2. Операция, раждане	555,00	510,40
2.1.3. Дарения	-	150,00
2.2. Разходи поради грешки и недомислици на НЗОК и МЗ		

2.2.1. Такси, консумативи, медицински изделия	32,16	76,25
2.2.2.. Лекарства	58,62	30,00
2.2.3. Изследвания	46,50	88,33
2.2.4. Консултации	20,00	52,50
Общо	66,49	134,10
Относителен дял	64,1	70,5
3. Корупционни разходи		
3.1. Пари на ръка	90,00	415,00
3.2. Предметни подаръци	33,89	300,00
Общо	44,09	376,70
Относителен дял	7,2	16,1
4. Други разходи, непопадащи в горните разходи		
Общо	-	66,00
Относителен дял	-	1,9

Обсъждане

Един от широко разискваните проблеми в областта на здравеопазването е този за разумната достатъчност на общия брой на болниците и болничните легла в страната и на съотношението между този брой и структурата на собствеността на болниците – публични и частни.

През периода 2005-2014 г. броят на публичните болници (ПБ) е намалял от 125 на 113. В същото време през този период броят на частните болници (ЧБ) се е увеличил от 45 на 106. Аналогична тенденция се наблюдава и по отношение на броя на леглата. В публичните болници той е намалял от 29 276 на 26 126 или с 4 144 легла. В частните болници се регистрира сериозно увеличение (6 пъти) – от 1 565 легла през 2005 г. на 9 979 през 2014 г. [3] Това говори, че броя на публичните и частните болници е почти изравнен – 51,6% от болниците са публични, а 48,4% - частни. В същото време легловия фонд в тези два типа болници е дисбалансиран. 72,4% от съществуващата леглова база е разкрита в публичните болници, докато в частните този относителен дял е 27,6%. Резултатите от изследването обаче, сочат, че броя на регистрираните хоспитализации в частните болници е с почти 10 процентни пункта (18,7%) по-малко от относителния дял на леглата в тях. В публичните болници ситуацията е с обратен знак – хоспитализациите са с почти 10 процентни пункта повече. Възниква въпроса, защо пациентите са предпочели да потърсят

лечение в публичните болници? В случая са възможни няколко хипотези. **Първо**, публичните болници са по-широко достъпни от гледна точка на тяхното разпределение на територията на страната. **Второ**, публичните болници много по-често са многопрофилни, докато частните са по-често специализирани. **Трето**, в публичните болници разходите от джоба са значителни по-ниски, което за нивото на доходите на българското население вероятно е по-важно от по-съвременното и модерно оборудване на частните болници (таблици 9 и 10).

Таблица 9. Разлики в разходите от джоба по показатели за дейност между публичните и частните болници за периода 1.01.2014-31.12.2014 г.

Показатели	Публични болници (ПБ)	Частни болници (ЧБ)
Разход от джоба	46 851,00 лв.	43 385,00 лв.
Хоспитализации	174 бр.	40 бр.
Леглодни	1468	270
Стойност на един леглоден от джоба	31,91 лв.	160,68 лв.
Стойност на една хоспитализация от джоба	269,25 лв.	1084,62
Съотношение брой хоспитализации ПБ към ЧБ	4,35	1
Съотношение брой леглодни ПБ към ЧБ	5,43	1
Съотношение разходи от джоба ПБ към ЧБ	1,07	1
Съотношение стойност на един леглоден ПБ към ЧБ	1	5,43
Съотношение в стойността на една хоспитализация в ПБ към ЧБ	1	4,02

Таблица 10. Разлики в разходите от джоба по показатели за дейност между публичните и частните болници за периода 1.01.2015-30.04.2015 г.

Показатели	Публични болници (ПБ)	Частни болници (ЧБ)
Разход от джоба	16008 лв.	14331 лв.
Хоспитализации	84 бр.	25 бр.
Леглодни	601	132
Стойност на един леглоден от джоба	26,63 лв.	108,56 лв.
Стойност на една хоспитализация от джоба	190,57 лв.	573,24 лв.
Съотношение брой хоспитализации ПБ към ЧБ	3,36	1
Съотношение брой леглодни ПБ към ЧБ	4,55	1
Съотношение разходи от джоба ПБ към ЧБ	1,01	1

Съотношение стойност на един леглоден ПБ към ЧБ	1	4,07
Съотношение стойност на една хоспитализация в ПБ към ЧБ	1	3,00

Първата хипотеза се подкрепя от наличието на национална здравна карта. Нейната структура, колкото и да е несъвършена според някои мнения, осигурява необходимата териториална достъпност на болничните услуги. До 30 минути с обществен транспорт могат да стигнат до болница малко повече от две трети от интервюираните. Следователно, за преобладаващата част от населението на страната съществува удобен обществен транспорт.

В полза на втората хипотеза са статистическите данни на НЦОЗА. Към 31.12.2014 г. 149 от заведенията за болнична помощ, са: (1) 113 многопрофилни болници за активно лечение. В този брой влизат университетските, областните, градските и общинските болници. (2) 36 специализирани болници за активно лечение. Или общо 57% от лечебните заведения за болнична помощ[3].

Третата хипотеза се подкрепя от таблици 9 и 10. Резултатите показват, че разходите от джоба на домакинствата в двата вида болнични заведения – публични и частни, са много близки по размер. През 2014 г. те са били съответно 46 851 лева в публичните и 43 385 лева в частните болници. Същевременно в първите са били проведени 174 хоспитализации и 1468 леглодни, докато във вторите тези стойности са съответно 40 и 270. Следователно, при почти равен разход от джоба пациентите са заплатили много по-високи суми за единица дейност или услуга в частните болници. Особен интерес представляват разходите от джоба за нормативно регулираните и административно принудителните разходи. В публичните болници през 2014 г. те представляват 57% от всички разходи от джоба, докато в частните този относителен дял представлява 77,4%. Същевременно броят на оказаните услуги и извършените дейности в публичните болници е 154, а в частните болници е 2,3 пъти по-малък. Аналогична е ситуацията във всички останали групи разходи, както през 2014 г., така и през първото четиримесечие на 2015 г.

Изводи

(1) Разходите от джоба за болнично лечение представляват сериозен проблем за българските домакинства. Общата стойност на разходите от джоба за болнично лечение през 2014 г. е 90 236 лева, а през първите четири месеца на 2015 г. – 30 339 лева. Или средно месечно 7519 лева през 2014 г. и 7585 лева през първото четиримесечие на 2015 г. Всяка хоспитализация е натоварила бюджета на 174-те домакинства през 2014 г. с 422 лева допълнителни разходи годишно. За първото четиримесечие на 2015 г. тази сума е 278 лева, заплатена от 84 домакинства.

(2) Разгледани по групи разходи, разходите от джоба, дължащи се на нормативно регулиране и административна принуда, представляват 68,7% през 2014 г. и 67,4% през първото четиримесечие на 2015 г. По същество тези разходи се дължат от една страна на ефимистични „желания“ на пациентите да заплатят определени средства, а от друга са следствие на грешни и не добре обмислени решения на МЗ и НЗОК. Не рядко тяхното съществуване е резултат на поднормативни актове и при по-прецизен анализ се вижда, че те противоречат в не малка степен на Конституцията на страната и на действащото законодателство.

(3) Собствено корупционните разходи и по-специално тези, с платени пари на ръка, всъщност представляват рядка практика. През 2014 г. това са 9 случая или 1,9%, а през 2015 г. 4 случая, също 1,9% от регистрираните разходи по групи.

(4) Съотношението между разходите от джоба в публичните и в частните болници доказва неколkokратно по-високите стойности на тези разходи в болниците с частно финансиране (табл. 9 и 10). Това, само по себе си, е предпоставка за асиметрия на потоците пациенти на такива, които са достатъчно платежоспособни, за да платят от джоба 1084 лева за 1 хоспитализация в частна болница, и такива, които трябва да се ориентират към публичните болници, в които за оказаните дейности и услуги, ще изразходва 3-4 пъти по-малко средства.

Библиография

ISPOR (2012). *Разходи, качество и резултати в здравеопазването*. Мерилин Д. Смит (гл.ред.). Изд. Инфофарма, сс. 55-56.

Ивков, Б., П. Попиванов, Д. Драганов, З. Тонева (2016). Разходи за здраве от джоба на домакинствата в България. Първо съобщение. В: *Социална медицина*, бр. 2., сс. 41-44.

НЦОЗА (2015). *Леглови фонд и дейност на стационарите на лечебните заведения*. МЗ, НЦОЗА. Бюлетин 15, сс. 6-7.

Различия и неравенства в здравето при лицата с различна степен на увреждания²⁰

Божидар Ивков, Институт за изследване на обществата и знанието при БАН

Differences and Health Inequalities between Subcategories of People with Disabilities

Bozhidar Ivkov, Institute for the study of societies and knowledge at BAS

Abstract: One of the most topical and painful social policy issues in Bulgaria today is the status of people with disabilities, the paths to its legitimization, and the changes that society expects to see in this regard. To design policies that respond to societal expectations, more information is needed, acquired both from existing statistical data and from targeted empirical studies. This article discusses the results from a 2017 survey of health inequality. We analyze and evaluate the differences and inequalities between subcategories of people with disabilities. We underscore that looking at this group of people as a whole masks the specific needs of each subcategory. What's more, such a one-size-fits-all approach makes it difficult to develop individually tailored social policies in line with the abilities and needs of different people.

Keywords: People with disabilities, Health inequality, Social policy, Health, Health problems

През последните десетилетия непрестанно се увеличава значимостта на проблемите, свързани с различията и неравенствата сред хората с увреждания, както в национален, така и в глобален мащаб. Причините могат да се търсят, както в стареенето на населението, така и в неадекватните социални политики и отлагане във времето на тяхното адаптиране и внедряване в социалната практика. Не бива да се изпуска предвид и факта, че към хората с увреждания се подхожда като към една еднородна група без да се отчитат спецификите на всяко от уврежданията, техните етапи на развитие и социалните им измерения. Това е и една от причините за изследване на специфичните особености на социалната структура и социалните неравенства вътре в социалната категория „хора с увреждания“.

Цел на изследването е анализ и оценка на неравенствата в здравето между четирите социални субкатегории: лица с под 50% трайно намалена работоспособност (тр.н.р.), с над 50% до 70% тр.н.р., с над 70% до 90% тр.н.р., с над 90% тр.н.р.

²⁰ Статията е публикувана в сп. „Социална медицина“, бр. 2, сс. 13-18, 2018 г.

Обект на изследване е пълнолетното население на страната, притежаващо социалния правен статус „лице с увреждане“. При формирането на извадката е използван моделът на двустепенната гнездова извадка. Тя е проектирана и реализирана като национална представителна за населението в страната. Броят на лицата в нея е 2340 лица, избрани от 180 гнезда. Поради малкия брой лица с увреждания в националната извадка е използвана и допълваща извадка, включваща 12 гнезда. При този подход общия брой на лицата с различна степен на увреждане, е 478 лица.

Методи. Регистрацията на информацията при изследването е изпълнена съгласно изискванията на метода интервю „лице в лице“ със специално разработен за целта въпросник.

Резултати

Общият брой на лицата с различна степен на увреждане е 478. Вътрешната структура според степента на увреждане и тр.н.р. е следната: до 50% тр.н.р. – 5,4%, 50%-70% тр.н.р. - 33,7%, 70%-90% тр.н.р. - 35,8, над 90% тр.н.р. – 25,1%.

За наличие или отсъствие на неравенства в рамките на посочената социална категория и нейните субкатегории, са използвани следните здравни, социални и икономически показатели.

Възрастта е един от най-силно диференциращите фактори, оказващи сериозно влияние върху развитието на дегенеративни и болестни процеси в човешкия организъм. Резултатите показват експоненциално нарастване на относителния дял на лицата с увреждания с повишаване на възрастта (табл. 1). Почти две трети от изследваните лица с над 90% тр.н.р. и с над 70% до 90% тр.н.р., са на 65 и повече години.

Полът, в качеството си на биологичен фактор, показва значително по-слаба връзка с разпределението на тежестта на уврежданията (табл. 1). Разликата в относителните дялове между мъжете и жените при различните субкатегории се движи от 8,4 при лицата с над 90% тр.н.р. до 32,2 процентни пункта при лицата с над 70% до 90% тр.н.р.

Местоживеенето разкрива, че най-висок е относителния дял на лицата с увреждания в селата. Над една трета от лицата с най-висока степен на увреждане живеят в селата. Най-нисък е този относителен дял при столичани (табл. 1). Подобно разпределение

съответства на възрастовата специфика на населението в страната в различните по големина населени места.

Представените до тук фактори разкриват преди всичко *различията* в степента на настъпилите увреждания при респондентите. От гл.т. на проблемите на *неравенствата* в здравето особен интерес представляват други четири фактора: образователен статус, чист доход на лице от домакинството, възможност за справяне с разходите за здраве и депривация в достъпа до здравни услуги (табл. 1). Резултатите говорят за сравнително равномерно разпределение на относителните дялове на изследваните лица с различна *образователна степен* в отделните субкатегории лица на увреждане. Тази равномерност е леко нарушена при респондентите с висше образование, където тя носи вълнообразен характер с пикове при лицата с над 70% до 90% тр.н.р. и лицата с до 50% тр.н.р. В същите тези две субкатегории са концентрирани обаче и по-големите относителни дялове на лицата на 65 и повече години. Това подсказва синергизма на влияние на възрастовите проблеми, ако бъдат разглеждани от гл.т. на образователния статус. Очаквано вътре в субкатегиите на лицата с най-тежки увреждания най-висок е относителния дял на лицата с основно и по-ниско образование. Вероятно в случая се наслагва и влиянието на възрастовия фактор. Изненадващ обаче, е факта на равномерно разпределение на степента на увреждане и загубена работоспособност при лицата със средно образование.

Броят на членовете в домакинството оказва съществено влияние предимно върху емоционалната и физическата подкрепа на хората с увреждания от страна на значимите близки и върху размера на разполагаемия чист доход на член от домакинството. В случая не се наблюдава сериозно разделение между различните субкатегории лица с увреждания (табл.1). Притеснява обаче, високата концентрация на едночленни и двучленни домакинства и в четирите субкатегории – от малко под две трети до почти три четвърти. А това е сериозна предпоставка за живот в самота и изпълнен с множество лишения и трудности (табл.1).

Трудовият статус недвусмислено сочи, че пенсионерите са основната субкатегория хора с висока степен на увреждане. Техният относителен дял в двете субкатегории с най-висока степен на увреждане, е с около една трета по-висок от относителния дял на интервюираните лица на 65 и повече години.

Средномесечният чист доход на член от домакинството показва следните особености. И при четирите изследвани субкатегории лица с увреждания се установява полярно натрупване в най-нискодоходните (до 200 лв и над 200 до 400 лв.) групи. Тук са съсредоточени с почти равен относителен дял над 80% от респондентите. В групата на лицата с чист месечен доход над 600 лв. и при субкатегиите на лицата с най-тежките степени на увреждания, този относителен дял заема мизерните 4,5%-5%. При другите две субкатегории лица с увреждания с чист среден месечен доход над 600 лв. е всяко 10-о лице (табл. 1).

Естествен и очакван израз на ниското ниво на дохода на член от домакинството, е *депривацията в достъпа до здравни услуги*. При всички субкатегории най-ярко е изразено наличието на финансови ограничения за заплащане на разходите за здраве. На второ и трето място, с близки относителни дялове, следва наличието на финансови затруднения при закупуване на лекарства и/или молбата за предписване на по-евтини лекарства. Интересна особеност при този показател е факта, че и при двете посочени позиции относителния дял на лицата с под 50% тр.н.р. е най-висок в сравнение с останалите респонденти. Общо финансовите ограничения в достъпа до здравни услуги, са съдба на над половината до почти и повече от две трети от интервюираните лица (табл. 1).

Налице е натрупване на относителните дялове в отрицателния полюс – „трудно“ и „много трудно“ при оценката на *възможността за справяне с разходите за здраве*. Разликите между „трудно“ и „лесно“ са в рамките на 5 до 8 пъти при различните субкатегории лица с увреждания. Установяват се сериозни различия в относителните дялове на респондентите с над 90% тр.н.р. в сравнение с останалите три субкатегории лица с увреждания. Впечатляващи са разликите по отношение на „много трудно“ и „трудно“ справяне с разходите между лицата с най-тежката степен на увреждане (49,2%) и тези с най-лека степен на увреждане (65,4%). Подобна обратна връзка, поради сравнително малкия брой интервюирани лица, тук не може да бъде обяснена. Самият факт на нейното съществуване изисква по-задълбочени изследвания.

Таблица 1. Социално-икономически показатели

Показатели	Процент трайно намалена работоспособност (тр.н.р.)			
	над 90%	над 70% до 90%	над 50% до 70%	под 50%
Пол				
- мъж	45,8	33,9	35,4	42,3
- жена	54,2	66,1	64,6	57,7
Възраст				
- до 24 г.	1,7	2,3	-	-
- 25 – 44 г.	6,7	2,3	12,4	19,2
- 45 – 64 г.	30,0	29,9	44,1	23,1
65 г. и повече години	61,6	65,5	43,5	57,7
Местоживеене				
- София	13,3	11,1	18,6	26,9
- Областен град	30,0	38,0	24,2	23,1
- Град	17,5	17,6	28,0	15,4
- Село	39,2	33,3	29,2	34,6
Брой членове на домакинството				
- едночленно	22,7	25,3	25,6	34,6
- двучленно	43,7	45,9	36,3	38,5
- тричленно	14,3	12,4	21,9	7,7
- 4 и повече члена	19,3	16,5	16,3	19,2
Образование				
- висше	15,3	18,1	14,9	23,1
- средно	53,4	51,6	55,9	53,8
- основно	27,1	21,6	21,1	23,1
- по-ниско от основно и без образование	4,2	8,7	8,0	-
Трудов статус				
- работещ	2,5	5,8	18,0	15,4
- безработен	1,7	1,8	3,1	11,5
- пенсионер	93,3	87,1	75,8	73,1
- учащ	-	-1,8	-	-
- друго	2,5	3,5	3,1	-
Чист доход на лице от домакинството				
- до 200 лв.	32,1	34,0	34,3	33,3
- над 200 до 400 лв	50,9	49,7	44,3	47,6
- над 400 до 600 лв.	12,5	11,3	11,4	9,5
- над 600 лв.	4,5	5,0	10,0	9,6
Депривация в достъпа до здравни услуги				
- наличие на финансови ограничения при закупуване на лекарства	25,0	23,4	28,0	34,6
	37,5	31,0	36,6	50,0

- наличие на финансови ограничения за заплащане на разходите за здраве - молба за предписване на по-евтини лекарства	26,9	22,0	21,1	17,5
Възможност за справяне с разходите за здраве				
- много лесно и лесно	10,2	6,4	8,1	11,5
- много трудно и трудно	49,2	69,6	65,8	65,4

Следващата група показатели включват обективно *установени от лекар заболявания*, както от гл.т. на тяхната честота, така и от *броя на заболяванията, установени от лекар* при всеки един от респондентите. Освен това, като обективен показател за здравния статус, се приема и *индекса на телесната маса (ИТМ)* (табл. 2). Относителният дял на най-често срещаните заболявания, установени от лекар, варира в доста широки граници. Водещо място и значение има хипертонията, която е установена при почти две трети от респондентите. Не по-малко е значението и на исхемичната болест на сърцето, която е диагностицирана при една трета от лицата с увреждания. Третото място по честота на установените диагнози са артрозите, което не изненадва в контекста на възрастовата структура на изследваната популация. На фона на непрекъснато увеличаващата се заболяемост от диабет в глобален мащаб, резултатите сочат, че всеки четвърти (26,8%) от изследваните лица е с диагностициран диабет (табл. 2).

Не по-малка значимост за повишаващия се брой на лицата с увреждания имат и ревматологичните заболявания (22,6%), които сами по себе си показват застрашителното нарастване на автоимунните заболявания с различен характер и локализация. Резултатите от изследването ясно сочат значимостта на клас IX „Болести на органите на кръвообращението“ от МКБ – 10 ревизия във формирането на структурата на субкатегориите лица с увреждания. Това ясно кореспондира с нивото на смъртността от този клас болести в световен мащаб и по-специално у нас.

Таблица 2. Обективно установени здравни показатели

Показатели	Относителен дял
Най-често срещани заболявания, установени от лекар	
- хипертония	62,3
- исхемична болест на сърцето	33,8

- артрози	28,7			
- диабет	26,8			
- ревматологични заболявания	22,6			
- проводни нарушения на сърцето	19,3			
- остеопороза	17,2			
- гастрит, язва	15,9			
- сърдечна недостатъчност	15,3			
Показатели	Процент трайно намалена работоспособност (тр.н.р.)			
	над 90%	над 70% до 90%	над 50% до 70%	до 50%
Брой заболявания, установени от лекар				
- нито едно	6,7	1,8	4,4	7,7
- едно заболяване	16,7	15,2	18,1	7,7
- две заболявания	13,3	12,3	15,0	30,8
- три	25,0	25,7	26,9	26,9
- четири и повече заболявания	38,3	45,0	35,6	26,9
Индекс на телесната маса (ИТМ)				
- поднормално тегло	2,5	1,8	1,9	4,0
- нормално тегло	37,8	31,6	26,4	44,0
- наднормено тегло	28,6	38,6	38,4	40,0
- затлъстяване	31,1	28,1	33,3	12,0

Резултатите сочат нарастване на броя на заболяванията във всяка една субкатегория лица с увреждания. На този етап на изследването може само да се отбележи, че нито едно заболяване от тези, които са посочени при изследването, не са установени в най-висока степен при лицата с над 90% тр.н.р. и при лицата под 50% тр.н.р. Най-високи са относителните дялове и при четирите субкатегории лица с увреждания с 4 и повече заболявания. При 3 и повече заболявания относителните дялове са почти идентични (табл. 2).

Приема се, че *ИТМ* е един от най-важните показатели за здравния статус, както по отношение на неговото настоящо състояние, така и по отношение на перспективите за влошаването му. С особено висока степен на риск за развитие на различни по вид и тежест заболявания, най-вече на болести на органите на кръвообращението, диабета и артрозите, се оценява наличието на затлъстяване, както в резултат на нарушения на метаболизма, така и като последица от неправилен хранителен режим и ниска физическа активност. Резултатите показват, че при лицата с над 90% тр.н.р и при лицата с над 50% до 70%

тр.н.р. една трета от респондентите са със затлъстяване. Показателно е, че проблемът и здравния риск от затлъстяването е най-нисък при лицата с до 50% тр.н.р. Необходимо е да се отбележи наличието на висок относителен дял на лицата с наднормено тегло и сред четирите субкатегории лица с увреждания (табл. 2).

Обективните показатели за оценка на здравето несъмнено дават своето отражение върху субективното оценяване на здравния статус и наличието или отсъствието на здравни проблеми. От гл.т. на специфичната проблематика, разглеждана в настоящата статия, както и от гл.т. на възможните ограничения в ежедневиия живот, като следствие на тези здравни проблеми, визираните ограничения в значителна степен биха могли да повлияят и върху преминаването от една субкатегория в друга, по-тежка (табл. 3).

Таблица 3. Субективно оценявани здравни показатели

Показатели	Процент трайно намалена работоспособност (тр.н.р.)			
	над 90%	над 70% до 90%	над 50% до 70%	до 50%
Самооценка на здравето				
- добро и много добро	10,8	10,7	9,4	26,9
- лошо и много лошо	77,5	64,2	58,8	53,8
Брой здравни проблеми				
- нито един	5,8	2,9	1,9	3,8
- един	10,0	8,8	10,6	11,5
- два	14,2	15,8	20,5	23,1
- три	20,8	18,1	19,9	26,9
- четири и повече	49,2	54,4	47,2	36,6
Брой здравни проблеми, ограничавали ежедневиия живот				
- нито един	10,8	9,4	11,8	3,8
- един проблем	20,0	20,0	18,0	23,1
- два проблема	15,0	22,4	26,7	30,8
- три	20,8	17,6	16,8	26,9
- четири и повече проблема	33,3	30,6	26,7	35,4
Показатели	Относителен дял			
Най-често срещани здравни проблеми, ограничавали ежедневиия живот				
- сърдечно-съдови проблеми	49,5			
- хипертония	49,1			
- болки в краката	45,5			
- болки в гърба (вкл. кръста)	34,6			

- болки в ръцете	20,8
- дихателни проблеми	16,6
- диабет	15,3

Самооценката на здравето е един от най-често използваните способи за оценяване нивото на собственото здраве през последните повече от 20 години. Тя регистрира и динамиката на промените през определени периоди от време и сред различни социално-икономически групи, осигурява възможност за установяване на моментната картина на здравното самочувствие на изследваните лица. В тази връзка базата данни на СИЛК предоставя сериозни възможности.

Резултатите от изследването ясно сочат оценъчните възможности на интервюираните за самооценка на здравето. Проследява се категорично намаление на относителния дял на лицата, оценили здравето си като „лошо“ и „много лошо“ при всяка следваща по тежест субкатегория лица с увреждания. Разликата между субкатегиите с най-тежка и най-лека степен на увреждания, дали такава оценка намалява от 77,5% на 53,8% или с 23,7 процентни пункта. И обратно, разликата между същите две субкатегории респонденти, оценили своето здраве като „добро“ или „много добро“, се увеличава с 16,1 процентни пункта.

Здравните проблеми, възникващи в резултат на обективния здравен статус при различните субкатегории лица с увреждания, води много често до наличието на по-широка палитра от здравни проблеми. При почти всички субкатегории лица с увреждания се установява наличие на повече от един здравен проблем. Особено сериозен е факта, че половината от изследваните лица с най-тежки степени на увреждане (над 70% до 90% тр.н.р и с над 90% тр.н.р.) имат по 4 и повече здравни проблеми. Не стои много по-добре въпроса и при лицата в останалите две субкатегории (табл. 3).

Здравните проблеми, сами по себе си, не биха имали такава висока аналитична стойност ако значителна част от тях не ограничаваше ежедневиия живот (табл. 3). Различията в относителните дялове при различните по брой проблеми, ограничавщи ежедневиия живот и общия брой на здравните проблеми (става дума за 4 и повече проблеми), се движат в рамките от 15,9 процентни пункта при лицата с над 90% тр.н.р. и при тези с над 50% до 70% тр.н.р. до 23,8 процентни пункта при лицата с над 70% до 90% тр.н.р. Най-ниска е тази разлика при лицата с под 50% тр.н.р. (табл. 3).

Очаквано, като най-широко разпространен здравен проблем, ограничаващ ежедневиия живот, се манифестира болковия синдром в трите му разновидности (табл. 3). Най-рискови обаче, в конкретния случай и според резултатите от изследването, са сърдечно-съдовите проблеми и хипертонията, които засягат половината от респондентите. Не бива да се оставя без внимание факта, че други два проблема – дихателните проблеми и диабета, се отнасят до всяко шесто изследвано лице.

Обсъждане

Наличието на значими различия, водещи в редица случаи и до изразени неравенства между различните социално-демографски субкатегории лица с увреждания доказва, че хората с увреждания не могат и не трябва да бъдат разглеждани като хомогенна, аморфна категория. Тези различия по отношение на *пола*, независимо от незначителния превес на жените в социалната категория „лица с увреждания“ (52,1%), показва значителни отклонения от средния относителен дял в различните субкатегории. Най-силно изразена е тази разлика при субкатегорията над 70% до 90% тр.н.р. – в случая относителния дял на жените е почти два пъти по-висок от този на мъжете. В най-тежката степен на увреждане – над 90% тр.н.р., разликата обаче, е само 8,4 процентни пункта в полза на жените. Разликата при най-леката субкатегория – под 50% тр.н.р., също не е особено голяма 15,4 процентни пункта. Това дава основание да се приеме, че от гл.т. на половите различия, при жените те определено са по-ярко изразени при всички субкатегории и по-специално при лицата с над 50% тр.н.р. до 70% тр.н.р. и лицата с над 70% тр.н.р. до 90% тр.н.р. В случая би трябвало да се вникне по-дълбоко в очерталия се проблем при съвместни изследвания на екип от различни специалисти.

Възрастовите различия показват, че при младите възрастови групи (до 24 г. и 25-44 г.) относителния дял на лицата с увреждания е минимален. При двете най-леки по степен на увреждане субкатегории те или изобщо не се наблюдават (при лицата до 24 години), или са рядко срещани (при лицата на 25-44 г.). Този факт дава основание да се изведе на преден план първичната и вторичната профилактика и рехабилитация, с оглед снижаване на риска от поява и развитие на по-тежки форми на увреждания. Относителният дял на лицата с увреждания скокообразно нараства при възрастовата група 45-64 години. Техният относителен дял в социалната категория „лица с увреждания“ заема малко повече

от една трета (34,3%) от изследваната популация. Екстремното нарастване на лицата на 65 и повече години в най-тежките по степен на увреждане субкатегории, говори за увеличаване значимостта на дегенеративните промени в процесите на стареене.

Местоживеенето само по себе си у нас е натоварено със сериозен риск по отношение на неравенствата в здравето. От една страна това е свързано с образователната структура на населението в различните типове населени места. От друга страна, в демографската структура на малките населени места преобладава населението в предпенсионна и пенсионна възраст. В същото време всеизвестни са неравенствата в качеството на живот между големите и малките населени места от гл.т. на инфраструктурата в двата, включително и в наличието и достъпността на здравни услуги. Половината от лицата с най-тежките форми на увреждане живеят в малките градове, а в селата този относителен дял е 65%. Съвместното, синергично действие на редица социални ограничители, включително образованието и възрастта, представлява основата на социално-икономическата съставяща на неравенствата в здравето при лицата с увреждания.

Интересна зависимост се установява при анализа на връзката между тежестта на уврежданията²¹ и *чистия средномесечен доход на лице от домакинство*. При субкатегиите с тежки увреждания и при различните подоходни групи почти две трети от респондентите в изследваната популация имат доход до 600 лв. С около 20 процентни пункта по-малко са респондентите с доход над 600 лв. Същевременно с малко повече от една трета е по-нисък относителния дял на лицата с по-леки степени на увреждане с доход до 600 лв. С доход над 600 лв. са малко повече от половината респонденти от групата на лицата с по-леки увреждания. Или, ако при нискодоходните групи разликите в личния доход между лицата с тежки увреждания и тези с по-леки увреждания, е около 30-35 процентни пункта, то при най-високодоходната група (над 600 лв.), тази разлика е само 10,4 процентни пункта. С други думи, колкото по-тежки са уврежданията, толкова по-малък е относителния дял на респондентите с доход над 600 лв. И обратното, колкото по-

²¹ За целите на анализа условно разделяме 4-те субкатегории лица с увреждания на две групи: лица с тежки увреждания (над 90% и над 70% до 90% тр.н.р.) и с по-леки увреждания – всички лица с до 70% тр.н.р.

леки са уврежданията, толкова по-голям е относителния дял на лицата с доход над 600 лв²².

Казаното до тук показва наличието на значително по-голям резерв трудоспособност при по-леките степени увреждане. Не бива да се изпуска предвид още една важна особеност на повдигнатите проблеми за съществен резерв от налична трудоспособност при по-леките степени на увреждане. При тях две трети от респондентите са на възраст от 25 до 44 години. Същевременно при всички разработени до момента стратегии за демографско развитие въпроса за значителния резерв от трудови възможности при по-леките степени на увреждане не е поставян.

Анализираните досега проблеми дават основание да се говори за депривация в достъпа до здравни услуги в резултат на влиянието, както на социално-икономически, така и на здравно-организационни и нормативни бариери/фактори. Депривацията в сферата на здравеопазването може да бъде разглеждана като резултат от възможностите за достъп до здравни услуги. Под достъп до здравни услуги се разбира нормативно приетите принципи и правила, както в Конституцията на страната, така и в пакета от закони, регулиращи системата на здравеопазването. Този достъп може да бъде възпрепятстван или сведен до нула при положение на липса на достъпност до здравни услуги. Под достъпност се разбира съществуването на социално-икономически, административни и организационни условия, съдействащи реализирането на нормативно установения достъп. Всяка социална бариера, независимо от нейния характер, нарушава, ограничава или заличава достъпността до здравни услуги.

Причините за депривацията (самоограничението) по отношение на реализиране на достъпа до здравни услуги могат да имат най-различен характер: поведенчески, образователни, икономически (финансови), културно-битови, религиозни, пространствени, свързани с традициите и обичаите и др. Независимо от това, какви са причините, нарушението на достъпността до здравни услуги много често води до влошаване на здравния статус и до хронифициране на заболяванията с всички произтичащи от това последици, включително и до задълбочаване на социалните неравенства в здравето.

²² Необходимо е да се отчита факта, че в тази подходяща група са попаднали само 7% от изследваните лица.

От комплекса въпроси, свързани с депривацията в достъпа до здравни услуги особено място заема възможността на лицата и домакинствата да се справят с обективно необходимите разходи за здраве. Неравенството в това отношение особено добре проличава при съпоставяне на отговорите за тези възможности, дадени от двете досега разглеждани групи – лица с тежки и лица с по-леки увреждания. Почти две трети от хората с тежки увреждания (62,2%) заявяват, че „много трудно“ и „трудно“ се справят с разходите за здраве. При лицата с по-леки увреждания този относителен дял 1,6 пъти по-малък (37,8%). Независимо, че лицата с увреждания, справящи се „лесно“ и „много лесно“ представляват едва 8,2%, 59% от тях са с тежки увреждания, а 41% с по-леки. Ясно личат разликите в относителните дялове между двете полярни групи: с тежки и с по-леки увреждания. При справящите се „много трудно“ и „трудно“ разликата между лицата с тежки и лицата с по-леки увреждания, е 24,4 процентни пункта, а при тези, които заявяват, че се справят „много лесно“ и „лесно“, тя е 18 процентни пункта. Това показва, че при по-тежките степени на увреждане справянето с разходите за здраве, независимо от по-високите нива на подкрепа, е много по-трудно.

Като последица от ясно изразените затруднения при справяне с разходите за здраве, стои въпроса за реално осъществените самоограничения на лицата и домакинствата в разходите за здраве. Налице е един твърде тревожен факт, показващ, че преобладаващата част от лицата с тежки увреждания (57,6%) се е наложило да правят ограничения, докато при лицата с по-леки степени на увреждане този относителен дял е 42,4%, т.е. разлика от 15 процентни пункта. Това показва, че лицата с тежки форми на увреждане, в резултат на цялостната си социално-икономическа и здравна ситуация, по същество изпадат в ситуация на дискриминация. Причините за това могат да се търсят в неадекватните и непълни здравни и социални политики.

Заклучение

Отсъствието на официална статистическа информация за здравните и социално-икономическите проблеми във вътрешната структура на категорията „лица с увреждания“ у нас, ограничава възможностите за проследяване на динамика, процесите, и съотношенията между отделните субкатегории. От друга страна факта, че няма единна структура на социалната категория „лица с увреждания“, разработена и приета от

Евростат, свежда до нула каквито и да е опити за сравнителни изследвания между страните. Подобен подход силно затруднява опитите за сравнение на ефективността и ефикасността на съществуващите в отделните страни политики, както и приложимостта им в конкретните социално-икономически условия във всяка друга страна.

От съществено значение е и сравнително честата промяна на критериите за определяне от ТЕЛК на отделните субкатегории, което само по себе си е свързано с размера на финансовата подкрепа, получавана от лицата с увреждания. Дълбоко погрешна е и практиката почти всичко да се свежда до тази финансова подкрепа, докато останалите сериозни фактори за успешна интеграция на лицата с увреждания избягват от вниманието на политиците. Напълно са загърбени и въпросите, свързани със спецификата на трите основни потока клиенти на социалната политика в сферата на уврежданията. Налице са три големи групи, всяка от които се нуждае от специфична социална подкрепа и обгрижване. Универсалният и унифициран подход отдавна доказва своята несъстоятелност.

Тези три потока на клиенти на социалната политика в сферата на интеграцията на хората с увреждания се характеризират по следния начин. Първият поток се формира от лица, които се нуждаят от помощта на социалните институции след като са били или и в момента са активни участници в сферата на труда, имат изградени трудови навици и нагласи и различна по вид и степен професионална подготовка и квалификация. В този случай би трябвало да се говори и изгражда система за реинтеграция, съответстваща на съхранената трудоспособност и удължаване на активния трудов живот. Това само по себе си би могло да се разглежда и използва като социален механизъм за съхранение и евентуално развитие на остатъчния социален капитал в не малка част от лицата с увреждане, особено при тези с по-лека степен на увреждане. С подобен подход би могло, като страничен ефект, да се подпомогнат нарастващите нужди на пазара на труда от кадри с различна степен на квалификация.

При сегашния подход лицата от субкатегорията с най-тежка степен на увреждане априори са изключени от възможността за съхранение на техния социален капитал. Само по себе си това представлява недопустимо етикетирание и изолация от най-висшата човешка дейност труда.

Вторият поток от клиенти на социалните институции се формира от лица с тежки вродени увреждания, които остро се нуждаят от първична социална интеграция. Ясно е, че

социалните политики за този поток категорично трябва да се различават от политиките, необходими при първия поток. Характера и степента на уврежданията в този случай изисква преди всичко хуманитарна ориентация, стремяща се да тушира социално-психологическите последици от наличните дефицити, да разшири възможностите за образование и професионална квалификация.

Третият поток от клиенти на социалните институции се формира от лицата в трудоспособна възраст, за които приоритет са потребностите от комплексна рехабилитация (медицинска, професионална/трудова, социална и психологическа).

Възрастовата специфика подсказва, че причисляването на различните по вид и тежест увреждания в резултат на естествените процеси на стареене на организма, би трябвало да се разграничава от уврежданията, настъпили в резултат на морфологични промени, свързани с различни по вид и тежест болестни процеси и травматични увреждания. Подобно разграничение би улеснило разработването и внедряването на специфични и индивидуализирани социални политики, свързани с различията в генезата на процесите на увреждане и техните социални последици.

Размерът на чистия средномесечен доход на лицата с увреждания и техните домакинства подсказва, че депривацията, в т.ч. и на разходите за здраве, е основна жизнена стратегия за голяма част от представителите на тази социална категория. Това неминуемо води до изпадане и трайно съществуване в условията на относителна, дори и абсолютна бедност, а от тук и до влошаване на качеството на живот и до увеличаване и трайно съществуване на големи социални неравенства, в т.ч. и неравенства в здравето.

Съществен принос при един диференциран подход би могъл да се очаква от замяната на съществуващия административно-благотворителен модел на уврежданията с биопсихологосоциалния модел на уврежданията, без да се приоритизира който и да е елемент на модела за сметка на другите.

Местна политика, териториален маркетинг и имидж в дискурса на преките чуждестранни инвестиции в България²³

Калина Милкова, Софийски университет

Local Policy, Territorial Marketing and image in the Discourse of FDI in Bulgaria

Kalina Milkova, Sofia University

Abstract: Regional/local investment policy is based on systematic and differentiated territorial study and analysis of the FDI's spatial models in Bulgaria. In that context, the potentialities of territorial investment marketing grounded on creativity and innovations, are extremely high. There is no universal compilation of incentives for fostering the foreign capitals' mobility in the different territorial units, and that is why each of them should identify its priorities and concrete, suitable for its needs investors. In Bulgaria we have a varied spatial "picture" of FDI localization choices and diverse types of regional investment models. The study provides proves the key role of functioning agglomerations, industrial zones, clusters, and technological and logistics parks for building of positive investment territorial image. From that point of view, stimulating their development is considered as inseparable element of the regional policy. The typology of the Bulgarian provinces based on the Investment Potential Index, compared with the real investment activity, shows unambiguously that different markers and stimuli should be applied in the process of constructing regional policy and territorial marketing. There is no doubt that FDI could not solve all the economic and social problems in Bulgaria, but if they are in coherence with the principles of territorial justice and philanthropy, with policies for preserving the uniqueness and the authenticity of places, with deep integrational connections with the local communities, then they can bring significant positive effects for the society.

Keywords: Local investment policy, Territorial investment marketing, Regional investment models

Регионалната/местната инвестиционна политика, като съвкупност от мерки за регулиране и стимулиране на инвестиционните процеси и за привличане на чуждестранни капитали с цел обезпечаване на устойчиво социално-икономическо развитие на територията, е важен сегмент на локалните управленски системи. Коректно е да направим уговорката, че регионалната и местната политика интерпретираме в контекста на териториалното управление на областно и общинско ниво, поради липсата на действен институционален субект между националното и областното ниво. В този контекст е и

²³ Публикувано в Годишника на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, ГГФ, Книга 2 – География, Том 109, 2017

употребата на двата термина, без да имаме за цел да теоретизираме и правим съдържателни разграничения между тях.

В България са разработени голям брой нормативни документи за насърчаване на инвестиционната активност по места, но очевидно не са постигнати очакваните позитивни ефекти. Наличието на концепции и стратегии за привличане на чуждестранен инвестиционен поток, на голям брой асоциации, конфедерации, агенции за местно развитие и други формални и неформални структури, явно не успяват да постигнат очакваната инвестиционна активност в България. Видно е, че създаването на управленски и граждански организации не винаги е резултативно, особено ако има небалансирано взаимодействие между тях. Известно е, че „институциите са правилата на играта, а организациите са играчите (Норт, 2000), но спазването на формалните правила не е самодостатъчно, а следва да се съчетава с креативност и новаторство. В този дискурс вниманието ни е насочено към местната инвестиционна политика с присъщото ѝ децентрализирано вземане на решения, при което „обществото би могло да разглежда, обсъжда и избира най-доброто от няколко алтернативни решения“ (Норт, 2000). Още повече, че е налице тенденция за нарастване значението на обществения сектор и неправителственото присъствие в локалните управленски структури при вземане на пространствени решения.

Преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) са важен елемент на местната политика и регионалния маркетинг. Те са в състояние да променят и трансформират териториалните/регионалните системи, да въздействат върху пространството не само в икономически, но и в социален, културен и ментален ракурс. Концептуалният интегрален модел на ПЧИ очертава миграцията на капитали като фактор за растеж/забавяне, устойчивост/неустойчивост, мобилност/ уседналост, новости/консервативни стереотипи, различие/сходство, турбулентност и още много състояния на съвременните териториални системи. Териториите привличат производства, инвестиции и хора по различен начин и така предопределят регионални несъответствия, оформят в едни региони икономически ландшафти в растеж, а в други – в застой. В този дискурс ПЧИ изпълняват различни роли в сценариите за териториално развитие, без да се абсолютизира, но и без да се подценява тяхното значение. Проследяването на инвестиционния процес в териториалната му диференциация и „дешифрирането” на пространствените „отпечатьци” от миграцията на чужди капитали са ресурс за конструиране на успешна местна политика и адекватни пространствени решения.

Регионите се конкурират за чужди инвестиции, поради което трябва да позиционират уникалните си преимущества, като за целта следва всяка местна политика да бъде разпознаваема. Те могат да предприемат и общи действия за привличане и задържане на инвеститори, за изграждане на съвместни регионални вериги за доставка и логистика и други елементи на мрежовата структура на областните икономики. За ефективна регионална/местна инвестиционна стратегия следва да се осъществява системно диференцирано териториално изследване и анализ на пространствените модели на ПЧИ в България. В този контекст са големи възможностите на териториалния инвестиционен маркетинг и имидж, които са обект на нашето изследване. Прави впечатление, че често териториите стават икономически субекти, които не толкова се борят за големи инвеститори, колкото самите инвеститори си отстояват правото да работят и живеят в подходящи локации според техните изисквания. Тези твърдения се основават на проведени от нас анкети за пространствените стереотипи и локализационните решения на чуждестранни инвеститори в България (Милкова, 2016). Установяваме, че все повече се променят факторите, обезпечавачи инвестиционен успех на местата, като нараства значението на комфортни условия за живот, културно разнообразие и икономия от мащаба. Те са и една от причините за концентрирането на ПЧИ в столичния район и големите градски системи в България. Местата, изолирани от миграцията на чужди капитали, нямат особени шансове за развитие без импулси отвън. Това поставя именно въпроса как местните управленски структури да променят социално-икономическата ситуация и да превърнат селищата си в по-привлекателни инвестиционни дестинации. За намиране отговор на поставения въпрос ще разгледаме някои теоретико-приложни аспекти на местната инвестиционна политика, териториалния маркетинг и имидж в България в дискурса на пространствените модели на ПЧИ. На основата на направена от нас типологизация на областите според инвестиционното поведение предлагаме различни концептуални подходи при конструиране на местна политика.

Регионалната инвестиционна политика е необходимо да балансира несъответствието между инвестиционен климат и инвестиционен имидж с целенасочени действия по неговото преодоляване. Реално понятието инвестиционен имидж се отнася обективно до всички нива – държава, регион, община, сектор, отделна компания, поради което то е елемент на държавната, регионалната, местната, секторната и фирмената политика, но в нашето изследване фокусът е върху местната политика. От друга страна, инвестиционен имидж е понятие, събрало в съдържателно отношение понятията ПЧИ,

инвестиционен климат, потенциал и риск, както и комплексното отражение на различните аспекти на инвестиционния климат на определена територия в представите на инвеститора. Върху него се отразяват не само състоянието на местния предприемачески климат, но и информираността и предпочитанията на инвеститора. Импиджът на територията отразява не само инвестиционния потенциал, често асоцииран от инвеститорите със социално-икономическия и културния профил, но и инвестиционния риск. В този смисъл следва той да се основава на реални качества и характеристики, макар и в много случаи да е подвластен на утвърдени през годините стереотипи. Импиджът на региона често се възприема като поведенческо-психологически компонент на механизма за вземане на инвестиционно решение. Определено движението на ПЧИ не е обвързано само с обективни фактори, а и със субективни – представите на инвеститорите, активността/пасивността на местната власт, качествата на регионалния елит, териториалната идентичност, инициативността на неформалните териториални общности и др. Според нас не се отдава полагащо внимание на субективното и случайното в пространствения избор на чуждите инвеститори, които понякога могат да се окажат по-силни импулси в сравнение с обективното и видимото. Изследваните от нас различни регионални и местни инвестиционни сценарии от българската практика доказват и присъствие на субективни и емоционални подбуди (Милкова, 2016), на „силата на слабите връзки” (Грановетер, 1983) в локализационния избор. Те се интерпретират чрез индивидуализацията и диференциацията на пространствените инвестиционни модели и обвързването им с ресурса на местната властова система. В тази посока е една от тънките „нишки” на обективните и субективните елементи, съединяваща ПЧИ, териториален маркетинг и имидж в „тъканта” на местната политика.

При конструиране на инвестиционния териториален маркетинг следва да се анализира локализационният избор на инвеститора като “микс” от проблемно ориентирана йерархия от много фактори, която отговаря на всеки конкретен случай на задгранично предприемачество. Този морфологично-селективен подход е надеждна основа за изработване на профил на чуждестранните инвестиции и оттам стъпка към реална и действена стратегия за насърчаване на външните капитали в съответни целеви групи в различните територии. Не съществува универсален набор от стимули за насърчаване мобилността на външните капитали в различни териториални единици. В този контекст се отчита необходимостта от ефективна маркетингова технология за привличане на капитали в регионите, изхождайки от максимата за региона като

своеобразна “стока” на инвестиционния пазар, като „мрежа от възможности” (Котлър, 2005). Трябва да се има предвид, че подобряването на имиджа е от важно значение за привличане на ПЧИ, но е малко вероятно само по себе си да генерира капитали. Това препраща към необходимостта именно от директен инвестиционен маркетинг спрямо компаниите и създаване на качествено информационно поле на общините/областите. Важен ресурс за териториалния маркетинг безспорно е „професионално разработената и придвижената информация“ към заинтересуваните страни (Котлър, 2005). Поради това създаването на устойчива и успешна в дългосрочен план регионална политика за привличане и оползотворяване на ПЧИ следва да се базира на задълбочен анализ на разнопосочните ефекти от движението и въздействието на инвестициите в различните територии. Практиката демонстрира все повече успешни примери за сдружаване на териториални единици “отдолу-нагоре” в съвместни действия за привличане на външни фирми, на инициативи за лобиране от страна на местните власти, насочени към конкретни инвеститори. Този подход има положителни ефекти в някои общини и области (Пловдив, София и др.) и определено следва да се стимулира от страна на локалните власти.

Проучването показва безспорната роля на функциониращи агломерации, индустриални зони, клъстъри, технологични и логистични паркове, бизнес-паркове за позитивен инвестиционен териториален имидж, поради което тяхното насърчаване е неделим елемент на местната политика. Доказателство за това е успешният модел на активно чуждестранно инвестиране в „Тракия икономическа зона“ (ТИЗ) в област Пловдив - система от шест зоновни пространствени формирания в Марица, Раковски, Куклен, Калояново и Пловдив, със съвместното участие на девет общини. В зоната доминират инвестиции на „зелено” в индустриални и логистични образувания (Kaufland, Schenker, Jumbo и др. големи международни фирми), обособява се нов микрорайон на автомобилната индустрия. Регистрира се активно партньорство между инвеститорите и местната власт, което е залог за решение на основни проблеми: законодателство, терени, присъединяване към различните експлоатационни дружества, инфраструктура, разнообразен пакет от услуги, които се предлагат. В ТИЗ са разкрити над 12 000 работни места с изразена тенденция на бързо и устойчиво нарастване. След влизането на големите компании в зоната към тях се присъединяват техни партньори и съпътстващи производства, като по този начин се стимулират процесите на клъстеризация и промишлено агломериране с присъщите им териториални икономически и социални ползи. Зоната се превръща във важен регионален център на растеж в пространствената

организация на стопанските системи в Южна Централна България. Добра инвестиционна практика показва и зоната в Божурище, която тепърва ще се развива като инвестиционно ядро, гравитиращо към столицата и с голям потенциал за развитие. Не така успешна е инвестиционната дейност при някои индустриални зони – Шумен, Свиленград и др. Видно е, че създаването на индустриални зони само по себе си не е достатъчно за инвеститорски интерес и висок териториален имидж, а е необходима целенасочена дейност за позиционирането на зоните образувания в международното икономическо пространство. Свободните безмитни зони, технологичните паркове и бизнесинкубаторите все още не успяват да издигнат желан териториален имидж на страната, което е доказателство за необходимостта от индивидуални подходи и креативност при поставянето им в рамките на териториалния инвестиционен маркетинг.

Местната инвестиционна политика в България все още не е издигната на необходимото теоретико-приложно ниво. Обширният преглед на стратегиите и плановете на развитие на области и общини показва, че в една голяма част от тях диагностиката на социално-икономическата среда е повърхностна, а нейното интерпретиране прилича повече на статистическо издание, отколкото на концептуални програмни документи. В голямата си част текстовете могат да се съотнесат към която и да е териториална единица, лишени са от конкретика и не позволяват разпознаваемост/идентифициране на местата. Тази констатация се потвърждава и от непрофесионално организирани сайтове на голяма част от общините, които предоставят ниска информационна осведоменост за локалната икономическата система.

Добрата световна практика показва, че местната инвестиционна политика е целесъобразно да се опира на: инвестиционната привлекателност на териториите, съчетаваща регионален имидж, мрежов маркетинг и държавна подкрепа; свободната конкуренция между производителите, конкурсната основа при избор на инвестиционни проекти; достъпната и достоверната информация за дейността на инвеститорите; обезпечаването на гаранции за инвеститорите и подкрепа в рамките на местните компетенции; създаден мониторинг на инвестиционната дейност в административните единици. В този контекст е целесъобразно местните власти да разработят маркетингова стратегия за изграждане на актуален позитивен образ на общините и областите. Още повече, че извън пределите на страната са известни и разпознаваеми малък брой български места – столичния град, големи морски и дунавски градове, селища с богато културно наследство, като значителни

части от територията остават непознати не само за чуждите, но и за родните предприемачи.

Изследването ни показва, че в България липсва разработена задълбочена научно-приложна основа за регионален (териториален) маркетинг, а повечето местни администрации нямат изградени маркетингови структури и имиджовите им инвестиционни стратегии се създават кампанийно, а не системно и дългосрочно. В този дискурс териториалният маркетинг е уместно да се артикулира не само като предоставяне или продаване на бизнес информация, а като „своеобразна делова философия за активна предприемаческа дейност“ в определена регионална/локална система, като „начин на мислене и делово поведение“ (Котлър, 2005). Той предполага висока степен на комплексност на изследваните процеси, а успешното му реализиране е с възможности за постигане на синергитичен териториален ефект, което у нас не е оценено в достатъчна степен. Регионалният маркетинг, включващ “продажбата” на целия регион или на отделни части от него като подходящо място за инвестиране и социални контакти, трябва да вземе предвид и конкуренцията на съседни или по-отдалечени места с подобни дадености. Поради това е необходимо да се основава на силните страни и предимства, на различието и уникалността на територията. Много ценни ресурси за регионалното икономическо развитие могат да се привлекат чрез предоставяне на бизнес информация от регионални и местни агенции, създадени специално за информиране на чуждестранни клиенти, съюзи или браншови асоциации. В това отношение страната ни изостава, тъй като Българската агенция за инвестиции (БАИ) няма създадени филиали извън София. Голяма част от представителствата на регионалните камари и агенции за развитие също не използват в достатъчна степен информационния и административния си потенциал за популяризиране на своите инвестиционни локации, а имат ресурс за по-добра съгласуваност в отношенията с държавни и неправителствени организации.

Анкетата с външни инвеститори показва, че голяма част от тях са ползвали собствена информация при локализационния избор, която понякога не отразява точно местната реалност. Това е и една от причините за оттегляне на някои чужди компании, предизвикващо социални трусове. От друга страна, регионалните/местните власти не винаги действат адекватно на конкретната реалност. В тези процеси ролята на регионалния маркетинг е именно да осигури съгласуването на икономическите цели на стопанските субекти с местните интереси, да открие пресечната точка на доближаване на интересите на двете страни в най-голяма степен. По този начин териториалният маркетинг, от една страна, спомага за активното адаптиране на регионалната система към

външните инвеститори, а, от друга – въздейства целенасочено и активно на потенциалните икономически агенти чрез информационните маркетингови пакети. Активните контакти между общинската администрация и чуждите фирми дават положителни резултати в социални, културни и икономически измерения. Такива примери могат да се дадат с Пирдоп, Челопеч, Севлиево и др. селища, в които инвеститорите се идентифицират с инвестиционните си локации и се възприемат като неделима част от местните общности.

През последните десетилетия на миналия век при разработване и реализация на локализационни решения участието на локалните власти е на заден план, а именно те са тези, които се стремят да привличат инвестиции за разкриване на нови работни места, да комерсиализират територията си (Тонкова, 2003). Тази тенденция се наблюдава все още и в наши дни в някои територии. Изводът е красноречиво доказателство за неизползваните ресурси на местните властови структури и за дефицита на експерти с креативно мислене и идеи за привличане на инвестиции. В България много общини са без формиран или недостатъчно експертен маркетинг поради подценяване и пренебрегване на маркетинг инструментите и тяхното приложение в управленската практика. Повечето общински администрации нямат създадени специализирани звена за услуги на местния и чуждестранен бизнес, както и изградена концепция как да се презентират извън националните рамки. До тези изводи достигнахме не само въз основа на проучване на сайтовете на общините, областните и общинските планове и стратегии на голям брой административно-териториални единици, но и на разговори с представители на местната власт и териториалните общности. Не е за пренебрегване и прилагането на стратегии за бизнес лобиране от страна на граждански организации и общината в сферата на публично частното партньорство и международното сътрудничество. На някои места те се използват успешно и дават видими пространствени ефекти.

В конструирането на инвестиционната местна политика важно място имат преимуществата от приложението на информационните системи и технологии в регионалния маркетинг. Информационните общински пакети следва да съдържат не само планове, програми и проекти за развитие с приоритетите, но и специални стратегии за привличане на инвестиции, справка за формите за партньорство между местната власт, бизнеса, неправителствените организации и други заинтересовани страни, местните нагласи и идеи на регионалния елит и други характеристики на локалната среда. За тяхното изработване е важно осъществяването на обратна връзка с териториалните общности и икономическите субекти за техните изисквания по отношение на територията

като среда за реализиране на деловите им идеи и като възможност за усъвършенстване методите на териториалното управление. Регионалните общности, съумели да превърнат Интернет мрежата в ежедневен елемент от работата на общинската администрация, успяват да осъществят активен и ефективен инвестиционен маркетинг с видими териториални ефекти. В този дискурс се констатира: особената важност на информационното осигуряване в процеса не само на разработването на стратегията за развитие на териториалната общност, но и при изграждане на местен имидж; познаването на заинтересованите страни, тяхното конкретно и точно идентифициране, критериите за оценка на местната среда; системното актуализиране, допълване и обогатяване на web-страницата на местните териториални общности; формирането на регионални интегрирани информационни системи и локални информационни мрежи по общини, области, райони и не на последно място - осигуряване достъп до информацията. Сайтовете на общините следва да се обогатят с разнообразна и актуализирана информация за: местните икономически субекти и взаимовръзката между тях; предприемаческите инициативи; равнището на диверсификация на икономическата активност; гъвкавостта в поведението на стопанските структури и икономическата активност на регионалната система и нейните подсистеми; местните данъци и преференции; свободните терени и неизползваните сгради и други информационни сегменти.

В регионалното маркетингово начинание една професионално представена информация на социално-икономическата териториална ситуация може да окаже по-силно въздействие върху представите и поведението на икономическите субекти, отколкото редица планове и стратегии. В този смисъл не е за подценяване потенциала на териториалния брандинг, на визуализацията в участието на делови форуми, на разработването на съвместни оригинални информационни пакети с други териториални единици. Създаването на въздействащи пространствени образи на местата като елемент от регионалните намерения за привличане на чуждестранни инвеститори понякога има неочаквано бързи позитивни ефекти. Невинаги проблемите с изграждането на териториален имидж имат финансово изражение, както масово се заявява от местните администрации, като в много от случаите те са свързани с липсата на експертни административни ресурси и иновативност.

Недостатъчно е публикуването на статии във водещи международни и местни списания, бюлетини, каталози и др., свързани с особеностите на местната инвестиционна среда и присъствието в нея на емблематични стопански субекти с принос за общността.

Не са за подценяване и тематично ориентирани брошури, в които е целесъобразно средствата за информационно въздействие да не се използват поединично, а комбинирано, в духа на интегрираните маркетингови комуникации. В това отношение добър пример са икономическите информационни материали на област Стара Загора, създадените административни структури за обслужване на бизнеса и справочните бюлетини на община Пловдив. От прегледа ни на значителен обем специализиран централен и регионален печат стигнахме до извода, че публикациите за инвестиционната среда, регионалния бизнес и големите инвеститори в отделните области и общини са крайно оскъдни. С такава информация се откроява най-вече в „Капитал“ и до известна степен някои изследвания на Института по пазарна икономика и КНСБ. В специализираните издания анализите са предимно на макрониво или в рамките на отделната фирма. Дори и в брошурите на БАИ трудно се откриват материали, създаващи компактен инвестиционен образ на териториални единици от по-нисък ранг.

Проучването ни върху миграцията на външни капитали в България разкри разнообразна пространствена картина от локализационни чуждестранни инвестиционни избори (Милкова, 2016). При географския анализ на инвестиционната дейност в националното пространство се открояват различни териториални модели с присъщи локализационни поведенчески стереотипи: присъствие на големи международни компании, разкрили мрежа от връзки с местни подизпълнители, търговски и дистрибуционни звена с осезаем ефект върху регионално развитие (столичния град и някои големи центрове); под влияние на ПЧИ промяна в областната специализация на стопанството с поява на нови икономически дейности (Габрово, Търговище и др.); приватизация на функциониращи структуроопределящи предприятия от външни капитали и запазване специализацията на индустрията (Бургас, Стара Загора и др.); клъстеризация на чуждестранни икономически субекти, често обхващаща няколко съседни области (Софийска, София столица и др.); присъствие на голям инвеститор, който не привлича други икономически дейности и няма производствена мобилност извън областта, поради което дава само вътрешнообластни ефекти главно върху заетостта (Шумен, Плевен и др.); изразена тенденция за инвестиране на „зелено“ от ПЧИ в някои територии, което променя облика и функциите на локалните индустриални и културни ландшафти (Пловдив, София, София столица и др.); общини с присъствие на външни инвеститори, които разширяват географията на дейностите си в границите на няколко области (Сливен, Ямбол и др.); територии с присъствие на чужди фирми с „индиферентно“/анклавно пространствено

поведение без осезаем ефект за местното развитие (Благоевград, Кюстендил и др.); селища с инвестиционно присъствие, предизвикващо значителна пространствена трудова мобилност не само в пределите на своята област, но и за съседни административни единици (София столица, София, Стара Загора, Габрово и др.). За някои от областните инвестиционни модели констатирахме локализационни ефекти от ПЧИ, а за други – урбанизационно-агломерационни. В първия модел се увеличава броят на фирмите със сходна специализация, а във втория – разнообразието от икономически дейности и пространствени решения.

Безспорно лидерът в привличането на ПЧИ – столичният град, има уникален инвестиционен модел, в който най-ярко се откроява урбанизационно-агломерационният ефект. Същевременно моделът на Софийска и на Пернишка област се основава на инвестиционно поведение, подчинено в голяма степен на близостта до столицата и може да се определи като гравитиращ към столичния град инвестиционен модел. В повечето областни територии се доказва центростремителен модел – с очертано инвестиционно ядро в областните центрове и периферии с незначителен инвеститорски интерес, запазили инерционното си икономическо и социално състояние за продължителен период от време. Има области, в които се регистрира присъствие на големи инвеститори извън административния център и този инвестиционен модел определяме като центробежен с няколко инвестиционни ядра: Варна – Девня; Стара Загора – Раднево, Гълъбово, Казанлък; Габрово – Севлиево; Добрич – Каварна, Балчик; Благоевград – Петрич, Гоце Делчев; Хасково – Димитровград. Друг инвестиционен модел е моделът на индустриалните зони, който се наблюдава в област Пловдив, със силна инвестиционна активност в „Тракия икономическа зона“. Тенденцията за засилване на капиталовия поток към индустриалните зони и клъстери ще промени териториалната инвестиционна карта, но само ако тези пространствени стопански форми са ефективни и реализират потенциала си за привличане на капитали. Това многообразие от пространствени стереотипи в локализационното поведение на инвеститорите налага прилагане на различни маркери и стимули при конструиране на регионална политика и териториален маркетинг с цел подобряване на териториалния инвестиционен имидж.

Направената от нас типология на областите на базата на индекса на инвестиционен потенциал, съпоставен с реалната инвестиционна активност (Милкова, 2016) недвусмислено показва, че различните административно-териториални единици се нуждаят от индивидуални подходи и приоритети в инвестиционната си политика.

Териториите с висок инвестиционен потенциал и силна инвестиционна реализация се нуждаят от местна политика, насочена към: диверсификация на стопанската система, технологична и научно-развойна свързаност между местните и чуждите икономически субекти, вертикална и хоризонтална дифузия на инвестиционния поток, пространствено и функционално оптимизиране на агломерационните образувания, стимулиране на социална териториална филантропия от страна на чуждите компании. Такива територии са областите София столица, Бургас и София. В тях регионалната инвестиционна устойчивост се вплита в средата на живот, в социалните отношения и териториалните идентичности, а не само в икономическите процеси и реалности. Този дискурс в отношенията между чуждите инвестиции и местата често е пренебрегван, а следва да бъде един от акцентите в регионалната политическа „архитектура”. В локации с прекомерна плътност на икономически субекти в центъра се отчита необходимост от релокацията им в рамките на неговата периферия. Областите с висок инвестиционен потенциал, но средна и ниска реализация на инвестиционна дейност, следва да: конструират политиката си с активни мерки, инициативи, реклама и PR за привличане на чужди инвеститори не на всяка цена, а на стратегически, допълващи и/или обогатяващи специализацията на регионалната икономика; изграждат клъстери и индустриални зони; използват по-ефективно предимствата на географското си положение, на достъпа до социална и техническа инфраструктура; обвържат пряко университетите с бизнеса и ги превърнат във важен ресурс за местно развитие. В тази група попадат областите Стара Загора, Габрово, Пловдив, Варна и Русе, които са и формирани университетски ядра. Фактът, че в Казанлък ще се изгради филиал на Техническият университет в София е доказателство за необходимостта от баланс между специалностите в обучаващите звена и потребностите на местния пазар на труда. В селищата с изразена специализация, основана на изчерпаеми ресурси – да се търсят своевременно алтернативи за диверсификация на икономиката и чрез външни капитали, а в териториите с функциониращи клъстери да се поощрява локализирането на дейности, които ще оптимизират специализацията и мрежовата организация на стопанските системи. За да оползотворят високия си инвестиционен потенциал те имат потребност и от разнообразни източници за създаване на нововъведения, за импулси на растеж на икономиката на знанието и икономиката на преживяването. Пловдив в голяма степен се възползва от тези инвестиционни опори на регионалната политика и определено показва възходящ тренд в размера на ПЧИ.

Областите със среден потенциал, средна и слаба реализация на ПЧИ е целесъобразно да имат политика, ориентирана към извеждане на нови предимства на локалната конкурентоспособност или създаване на такива, на по-голяма разпознаваемост на териториите, на по-интензивно използване на мобилни фактори за развитие, както и на формите на дълбока интеграция между местните и чуждите фирми. В тази група попадат областите областите Пазарджик, Добрич, Търговище, Ямбол, Враца, Ловеч, Велико Търново и Благоевград.

Областите с нисък инвестиционен потенциал, средна и слаба реализация на чуждите инвестиции могат да търсят решения на инвестиционните проблеми в: постигане на ефекта от клъстеризация със силно развити съседни административни единици, от по-силни взаимовръзки с центъра; прилагане на системни мерки за подобряване на местната социално-икономическа среда; активизиране на местните инициативни групи и елити в отношенията им с външни инвеститори. Към тази група принадлежат Разград, Перник, Шумен, Сливен, Хасково, Монтана, Смолян, Кърджали, Кюстендил, Видин, Силистра. Последните три области за повече от 20 години са на последно място по привлечени инвестиции, което води до заключението за инерционността на инвестиционните процеси и за неефективността на провежданата от тях териториална политика. Неблагодетелстваните територии от миграцията на външни капитали очевидно се нуждаят от проактивна местна политика за привличане на инвеститори, които да успеят да се инкорпорират със средата, за да предизвикат прогресивни пространствени икономически и социални изменения.

Видно е, че в районите със силна инвестиционна активност най-добре сработват механизмите на стимулиращата регионална политика – инфраструктурна и информационна подготовка за привличане на нови видове дейности и обвързаността им с оглед постигане на териториална синергия. Компенсиращата регионална политика с присъщите си инструменти за смекчаване на икономическата изостаналост с фискални, данъчни и др. механизми – напр. данъчни облекчения за подпомагане на новоизградени предприятия в региона, отстъпки или освобождаване от данъка върху печалбата, намаление на поземления данък или данъка върху бизнеса и др., е целесъобразна за слабо развитите територии. Чрез провеждането на системен и експертен инвестиционен мониторинг на ниво община/област местната инвестиционна политика следва първо да идентифицира приоритети си, основани на добро познаване на местните интереси и нагласи. По този начин тя ще има ефекта на постигането на икономическа

самостоятелност и безопасност на териториите, структурна трансформация на икономиката съобразно местните условия, оптимизация на териториалната организация на стопанските субекти съобразно екологични, социални, културни и други норми.

Регионалната/местната политика има големи възможности за привличане на външни капитали, ако е конструирана на креативна, експертна, отговорна и проактивна основа (Младенова, 2013). Тя има богат инструментариум за приложение от сферата на териториалния маркетинг и имидж, на PR и рекламата, който определено не се използва в достатъчна степен. В този дискурс резерви виждаме в активните социално-икономически и културни комуникации по линията „местни власти – чужди и местни предприемачи – местен елит и граждански сдружения“, които могат да постигнат осезаем синергетичен териториален ефект. Безспорно, не е възможно ПЧИ да решат всички икономически и социални проблеми в България, но ако са в унисон с принципите на териториалната справедливост и филантропия, с политиката за запазване на уникалността и автентичността на местата, с дълбоките интеграционни връзки с местните общности, то те могат да доведат до обществено значими резултати.

Литература

- Котлър, Ф. и др. 2005. Маркетинг мест. Привлечение инвестиции, предприятия и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы.
- Котлър, Ф., Лий, Н. 2011. Корпоративна социална отговорност. С.
- Милкова, К. 2016. Географски анализ на преките чуждестранни инвестиции в България в контекста на регионалното развитие. Автореферат на дисертационен труд. С.
- Младенова, З. 2013. Политиката към преките чуждестранни инвестиции в България пред стари и нови проблеми. – *Известия на съюза на учените*. серия „Икономически науки“, Варна.
- Мултинационалните компании – 2008. Европейски аспекти на индустриалните отношения. 2008. Фондация „Фридрих Еберт“, Институт за социални и синдикални изследвания на КНСБ.
- Многонационалните компании в България 2008-2013: кризата, социалният модел и индустриалните отношения. 2014. Фондация „Фридрих Еберт“, Институт за социални и синдикални изследвания на КНСБ.

Норт, Д. 2000. Институции, институционална промяна и икономическо развитие. С., изд. „Лик“.

Регионални профили. Показатели за развитие. 2015. ИПИ.

Тонкова, Ст. 2003. Съдържателни компоненти на регионалния маркетинг (идеен и информационен аспект). – *Народостопански архив*. Свищов.

Granovetter, M. 1983. Strength of weak ties. A network theory revisited
<http://www.si.umich.edu/~rfrost/courses/SI110/read>

Регионални изменения на заетостта в производството на облекло в България

Поли Рукова, Национален институт по геофизика, геодезия и география – БАН

Regional Employment Changes of the Clothing Industry in Bulgaria

Poli Roukova, National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography - BAS

Abstract: Employment rates in the clothing industry in Bulgaria marked a high growth until 2009. In 2013, this industry became the second largest employer after the state administration sector in Bulgaria. Following the period of global economic crisis, the clothing industry stabilized relatively quickly and the companies managed to recover a large share of the pre-crisis production volumes. From 2012 onwards however, there was a steady employment decline in the sector. Two major factors were behind this process. On the one hand, the shrinking labor market trends in the clothing industry have intensified, while on the other hand, the influence of geographical changes in the industry on a European scale, has had a negative impact on the employment in clothing companies. In Bulgaria, about 90 % of the clothing industry's outputs are for export and - having a production which is highly export-dependent - the industry is extremely sensitive to the changes in the European Union markets in particular.

In this paper, we reveal the current state and trends in employment in the clothing industry sector in recent years. The industry creates a significant territorial concentration of employment, which has been increasing over the years. Despite the registered decline in the absolute number of employees, the importance of clothing industry for the regional employment continues to be high for many districts. In many districts in Southwestern and Southern Central Bulgaria, apparel production has been a traditional and leading economic activity with more than half of manufacturing employees in general.

The imbalance in the labor market for the industry in question has grown over the last 10 years. The need is highlighted for more up-to-date policies and measures for an employment restructuring in the regions specializing in clothing manufacturing.

Keywords: Clothing Industry, Employment, Regional Division of Labour

Статията представя регионалните промени в заетостта в производството на облекло в България. Целта е да се изясни съвременното състояние и тенденциите в заетостта в специализираните в тази индустрия райони. Изследват се динамиката и структурното значение на заетостта в индустрията и се

изясняват факторите за настъпилите промените. Анализира се регионалното значение на заетостта, като специално внимание се отделя на Южния Централен и Югозападния район, в които работят над 50 % от наетите в индустрията. Формулират се изводи за необходимостта от адекватно осъвременяване на политиките и мерките за насърчаване на заетостта в специализираните в производството на облекло области.

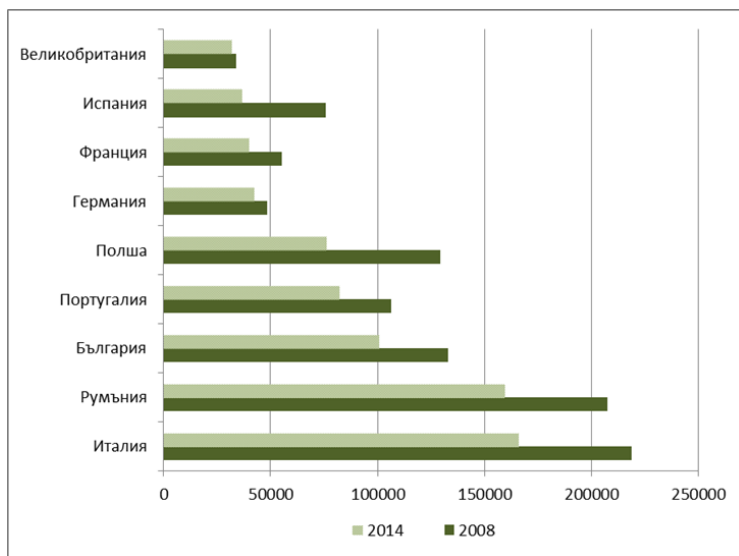
Теоретични и изследователски аспекти

Динамичните глобални процеси в индустрията имат негативен ефект върху заетостта в Европейския съюз през последните десетилетия. Българската индустрия за производство на облекло е тясно обвързана с европейските производствени мрежи и нейната специализация е в производство на продукция за експорт. (Begg et al., 1999; Pickles et al., 2006; Labrianidis, L. et al., 2007; Рукова и др., 2010; Roukova et al., 2012; Рукова, 2019). Индустрията за производство на облекло се отличава с висока мобилност и фрагментност на производствени дейности в пространствен аспект. Тяхната делокализация и релокализация влияе върху развитието на регионалните пазари на труда, като се създават нови работни места в приемащите райони и същевременно се закриват съществуващи работни места в районите, в които се затварят производствени дейности (Pickles et al., 2006; Labrianidis et al., 2007).

Производството на облекло е сред най-значимите индустрии за развитието на международните икономически връзки в националната икономика на България и за заетостта. То формира около 8 % от износа на страната и е вторият най-голям работодател след държавната администрация с 90 700 д наети, или 18 % от наетите в преработващата индустрия (НСИ, 2016). Социално-икономическото значение на заетостта в производството на облекло се характеризира с високата степен на териториалната концентрация и експортна специализация. Основата на експортната специализация на индустрията е изпълнението на екстензивни, трудоемки производствени дейности, в които над 90 % от наетите са жени. Това са и най-уязвимите дейности по отношение на географската им мобилност – преместването им към нови райо-

ни и страни. Делът на наетите в производството на облекло надвишава 50 % от работещите във вторичния сектор в някои области на Югозападна и Южна Централна България (по данни на НСИ, 2016). Високият дял определя и ролята на индустрията за стабилността на регионалните пазари на труда.

Производството на облекло в България е част от европейските производствени мрежи и над 90 % от износа му е предназначен за страните от Европейския съюз (ЕС) (Рукова и др., 2010, Roukova et al., 2012; Рукова, 2019). Процесите и тенденциите за намаляване на заетите в европейското производство на облекло са трайни и необратими от десетилетия и те влияят върху хода на заетостта в страната. България заема трето място по абсолютен брой наети в Европейския съюз след Италия и Румъния (фиг.1). Намалението в абсолютния брой на заетите не променя позициите на водещите страни в ЕС от периода преди световната икономическа криза. През 2017 г. в Европейския съюз работят 119 343 фирми за облекло, в които са заети 1 010 000 д. (по данни на EURATEX, 2018).

Фиг. 1. Брой на заетите в производството на облекло в избрани страни на Европейския съюз - 2008 г. и 2014 г. (по данни на EUROSTAT, 2010–2017 и STATISTA, 2017–2018)

Дългогодишни и задълбочени изследвания чрез прилагане на подходите за глобалните производствени мрежи и продуктови вериги, разкриват особеностите в развитието на индустрията за облекло в България като част от международните производствени мрежи (Begg et al., 1999; Pickles et al., 2006; Roukova et al., 2012; Рукова, 2019). Резултатите от анализите могат да бъдат обобщени в следното:

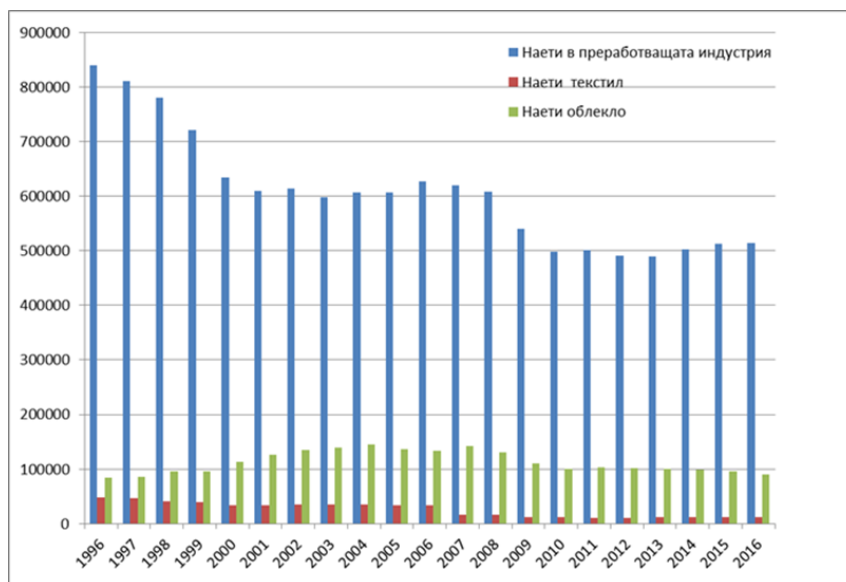
- Раздробяване на индустрията - нарастване на абсолютния брой на фирмите и намаляване на средния брой наети на една фирма;
- Тясно обвързване на местните фирми с международните производствени мрежи и продуктови вериги от страните от ЕС;
- Работа като подизпълнители и специализация в производство на продукция за експорт на база субконтрактинг, т.е. изпълняват се производствени дейности с ниска добавена стойност;
- Висока степен на зависимост от чуждестранни възложители;
- Преструктуриране на местните производствени мрежи;
- Създаване на нови организационни форми на местното производство – вертикални структури между различните нива подизпълнители;
- Ограничено индустриално усъвършенстване - инвестиции са за развитие на производствени дейности и продукти;
- Ниска позиция в продуктовата верига с произтичащите от този факт негативи за българските фирми като достъп до и участие в разпределението на финансовия ресурс, вземане на решения и т.н.;
- Силно ограничени възможности за самостоятелно развитие на българските фирми;
- Ниска конкурентоспособност на вътрешния и външния пазар.

В условията на силна международна конкуренция българските фирми поддържат своята конкурентоспособност чрез изпълнение на малки обеми продукция за кратки производствени срокове, скъсено време за доставка, ниска цена на труда, производствена компетентност и квалифициран персо-

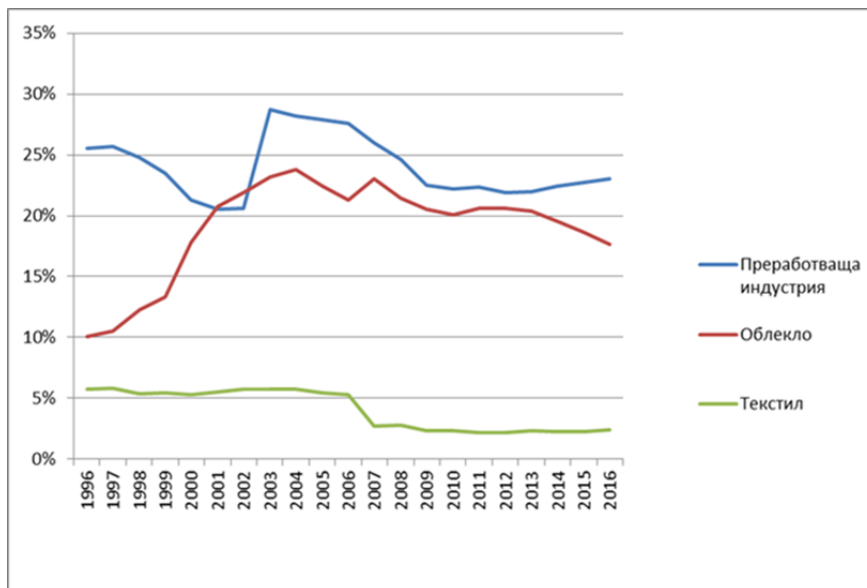
нал, надеждност при изпълнение на поръчките (Рукова и др., 2010; Roukova et al., 2012).

Динамика и структурно значение на заетостта

След 1996 г. броят на наетите във вторични сектор рязко намалява. Обратна тенденция се наблюдава в динамиката на заетостта в производството на облекло. Броят на наетите нараства през периода 1996-2006 г. (фиг. 2). Вследствие либерализирането на търговията на текстил и облекло от 2005 г. (отпадането на квотите за внос от Китай за ЕС) и световната криза заетостта в производството на облекло намалява с 20 % само за две години (2009 г./ 2007 г.). Негативните тенденции са резултат от тясната обвързаност на разглежданата индустрия в международните производствени мрежи, което определя и високата им степен на уязвимост по отношение на промените на международните пазари, изяснени по-горе.

Фиг. 2. Динамика на заетостта в абсолютен брой (по данни на НСИ, 1998–2018)

Фиг. 3. Структурно значение на заетостта 1996–2016 г. (дял на наетите в преработващата индустрия от общо наетите; наети в производството на облекло и в текстила като относителен дял от наетите в преработващата индустрия) (по данни на НСИ, 1998–2018)

В структурата на заетостта във вторичния сектор производството на облекло достига значимите 23,8 % за 2004 г. (фиг. 3). В следващите години този дял намалява на 20,5 % за 2009 г. и на 17,6 % за 2016 г.. Мястото на производството на облекло в отрасловата структура на заетостта в преработващия сектор продължава да определя неговата ключовата роля в социално-икономическото развитие на страната.

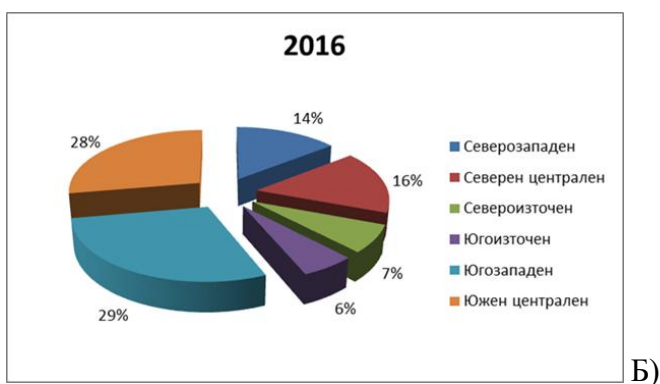
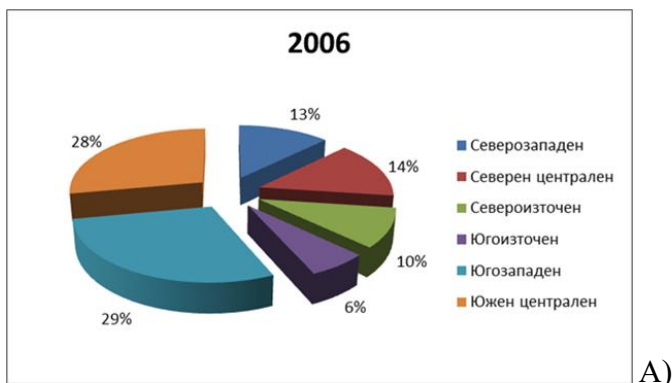
Регионални аспекти на заетостта

Изследването на промените в заетостта в индустрията за облекло е необходимо поради факта, че индустрията се характеризира с висока степен на териториална концентрация. В България три района за планиране се отлича-

ват с висока степен на териториална концентрация и специализация в производството на облекло – Южният Централен район, Югозападният и Северният Централен район.

През 2000 г. на първо място е Южният Централен район с 34 % от фирмите и 35 % от произведената продукция. В него работят 26 % от наетия персонал в изследваната индустрия. Вътрешно районното разпределение на наетите в Южния Централен район поставя област Пловдив на първо място с една трета наетите, следвана от областите Кърджали и Хасково, които участват с по 20 %. Югозападният район е на второ място в страната, съответно с 26 % от фирмите и 24 % от произведената продукция на страната. Той обаче е на първо място в териториалното разпределение на работещите в изследваната индустрия с 30 % от наетите в страната. В Благоевградска област работят над 50 % от наетите в района. Северният Централен район заема трето място с 17 % от фирмите, 19 % от наетите и 19 % от шивашката продукция, като най-голямо е участието на областите Плевен, Русе и Габрово (Рукова, 2002).

Южният Централен район и Югозападният район запазват лидерските си позиции в териториалната структура на заетостта в производството на облекло през годините (фиг. 4 – А и Б). На трето място е Северният Централен район. Данните за 2006 г. са преизчислени към регионалната схема от 2007 г., за да са сравними с 2016 г. Стойностите на относителните дялове на наетите в тези три района в националната структура на заетостта в индустрията определя високата степен на териториалната концентрация.

Фиг. 4. Териториална структура на заетостта в производството на облекло: А) 2006 г.; Б) 2016 г. (по данни на НСИ, 2008, 2018)

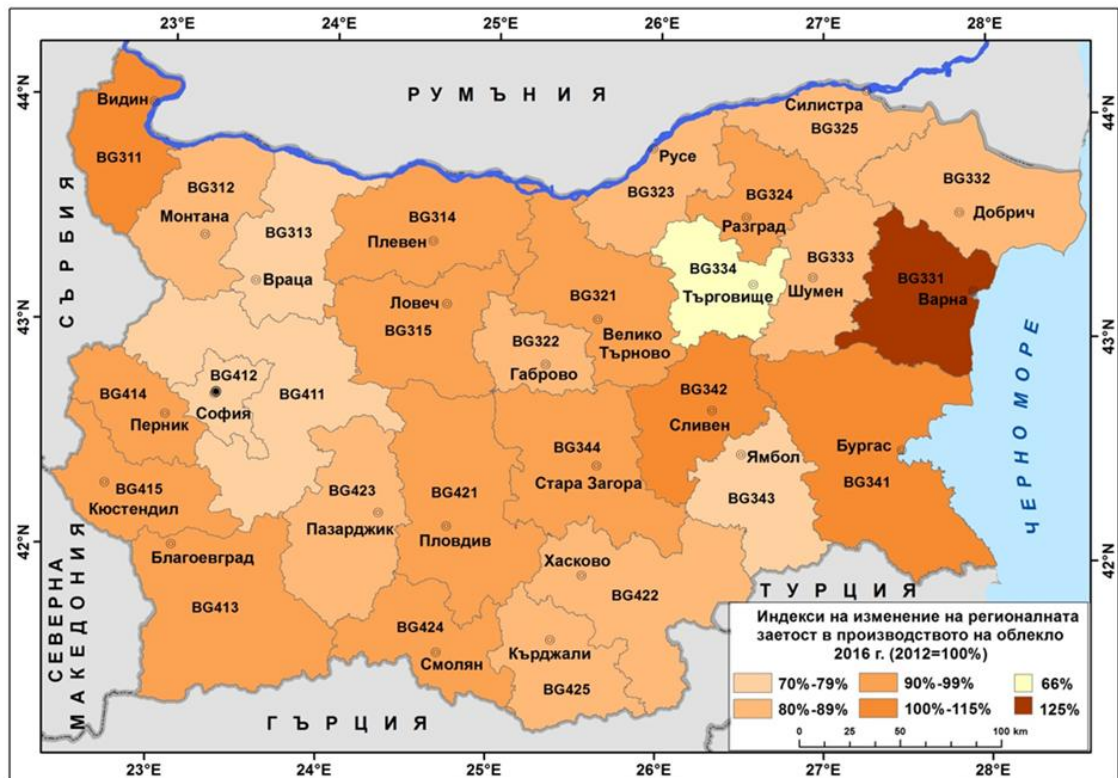
Териториалното разпределение на заетостта в производството на облекло по области показва по-големи различия (фиг. 5). Областите с най-висока степен на концентрация на наети са разположени в Югозападния и Южния Централен район. През 2016 г. в област Благоевград работят 19 % от наетите в производството на облекло в страната, в области Кърджали - 11 % и в област Пловдив – 10 %. В Северна България две области се отличават с по-висок относителен дял на наетите - област Плевен с 9 % и област Русе с 8 % (по данни на НСИ, 2018).

Фиг. 5. Регионална заетост в производството на облекло 2016 г. (наети лица, брой); (по данни на НСИ, 2018)

Заетостта в изследваната индустрия намалява през последното десетилетие. Използва се индексът на изменение, за да се оцени мащаба на този процес. През 2016 г. заетостта е по-ниска с 10 % средно за страната в сравнение с 2012 г. Индексът на изменение в броя на наетите в производството на облекло по области е представен на фигура 6. Намаление с най-високи стойности е регистрирано за област Търговище – 34 %, следват област Ямбол и Софийска област с намаление от по 27 %, и област Враца – с 24 %. В областите на Югозападния район се наблюдават големи различия на стойностите на индекса на изменение (фиг. 6). В област София Столична намалението е почти 25 %, а в Благоевградска област то е едва 4,6 %. В Южния Централен район най-значително е намалението в област Пазарджик 18 %, а за областите Хасково и Кърджали е по 12 %. По-ниски стойности има индексът в областите Смолян и Пловдив – по 10–11 %. В две области – Видинска и Вар-

ненска, наетите са се увеличили съответно с 13 % и с 24,5 %. Заетостта в област Бургас и област Сливен се запазва с незначително увеличението от около 1 %.

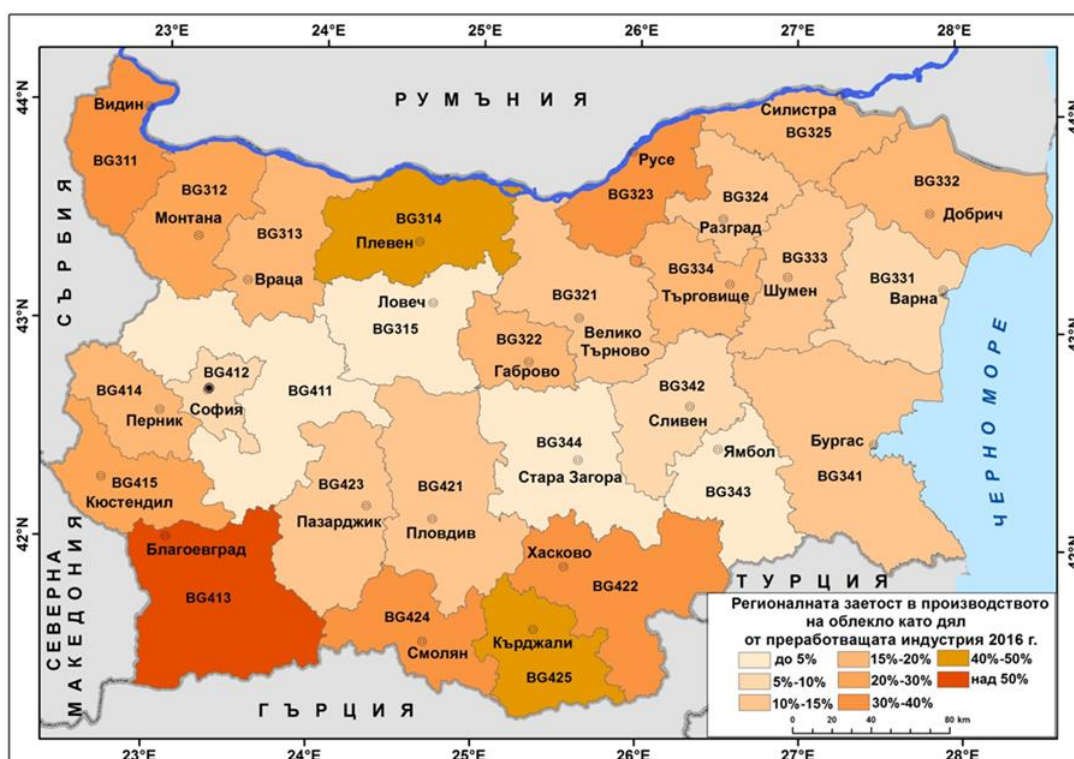

Фиг. 6. Индекси на изменение на заетостта в производството на облекло по области 2016 г. (2012=100 %) (по данни на НСИ, 2018)

Намалението на наетите в изследваната индустрия по области не е в мащаб, който да предизвика чувствително увеличение на безработицата през изследвания период. Търсенето на работна ръка за производство на облекло продължава да превишава предлагането (Roukova et al., 2012).

Социално-икономическото значение на заетостта в производството на облекло за стабилността на регионалните пазари се оценява с показателят „относителен дял на наетите в определено производство в структурата на заетостта във вторичния сектор“. По този показател изследваната икономическа дейност играе важна роля за баланса на заетостта в много области. През

2009 г. делът на наетите в индустрията е над 50 % за областите Благоевград и Кърджали, а за много от останалите области той е над 30 %. Въпреки тенденцията на намаление на значението на наетите в производството на облекло, през 2016 г. остава високо за много области. В област Благоевград те са 52 %, следват областите Плевен с 48 % и Кърджали с 45 %. В третата група са областите Видин с 35 %, Смолян и Хасково с по 33 % и Русе – с 31 % (фиг.8).

Фигура 8. Регионално значение на заетостта в производството на облекло 2016 г. (по данни на НСИ, 2018)

Трудът в производството на облекло е ниско заплатен в сравнение с другите производства във вторичния сектор. Това е и една от причините за намаляване на заетостта в индустрията. Повечето фирми отчитат определения национален праг за минимална месечна заплата, а останалата част от заплатането се изплаща „на ръка“ на работниците. Наличната статистическа информация не отразява реалните разходи за труд и размера на средната бру-

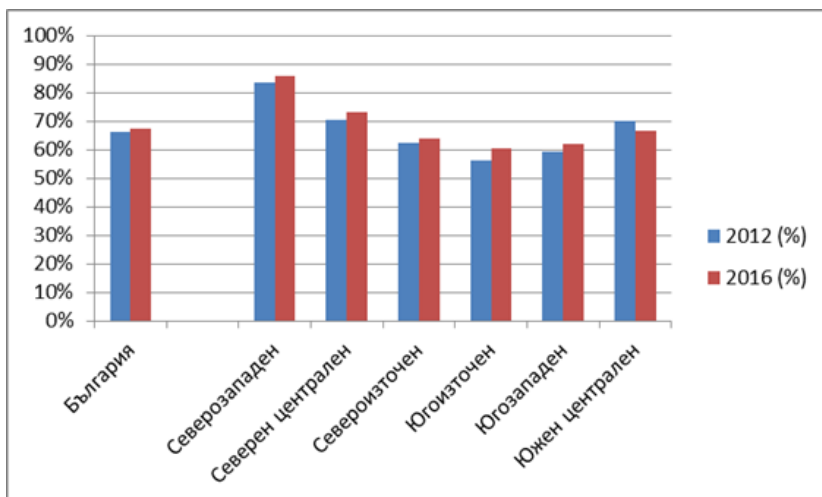
на заплата в индустрията. Показателят „относителен дял на средната брутна годишна заплата в производството на облекло от средната брутна годишна заплата в преработващата промишленост“ дава информация за позицията на икономическата дейност във вторичния сектор по области и позволява да се очертават тенденциите на изменение по отношение на заплащането на труда.

Средната брутна годишна заплата в производството на облекло е 68 % от заплатата в другите преработващи отрасли в страната. Заплащането на труда в областите Разград и Стара Загора е почти двойно по-ниско от заплащането във преработващите отрасли. Най-близки са стойностите за област Благоевград, където разликата е само 4 % и област Плевен – с 8 % (табл. 1).

Табл. 1. Разпределение на областите по относителен дял на средната брутна годишна заплата в производството на облекло към средната брутна годишна заплата в преработващата индустрия 2016 г. (по данни на НСИ, 2018)

До 60%	60-69%	70-79%	80% и повече
Разград	Ловеч	Монтана	Видин
Шумен	Варна	Враца	Плевен
Бургас	Сливен	В Търново	Силистра
Стара Загора	Ямбол	Габрово	Добрич
София	София(столица)	Русе	Благоевград
	Пловдив	Търговище	Пазарджик
	Хасково	Перник	
		Кюстендил	
		Смолян	
		Кърджали	

За периода 2012 г. – 2016 г. относителният дял на средната брутна годишна заплата в производството на облекло към средната брутна годишна заплата в преработващата индустрия по райони показва намаление само за Южния Централен район (фиг. 9). В него се намират и четири от осемте области в страната, в които е регистрирано намаление – Кърджали, Смолян, Пловдив и Хасково, а останалите области са Стара Загора, Шумен, Добрич и Монтана.

Фиг. 9. Относителен дял на средната брутна годишна заплата в производството на облекло от средната брутна годишна заплата в преработващата индустрия по области през 2012 г. и 2016 г. (по данни на НСИ, 2018)

Ниското заплащане и непривлекателните условия на труд са основните фактори за слабия интерес на търсещите работа. Голяма е конкуренцията по отношение на привличане на работна ръка между фирмите, което често е водеща причина за предлагане на по-високо заплащане на труда и по-добри условия на труд. Положителен ефект имат социалните кодекси на фирмите-възложители, спазването на които е задължително за местните партньори. Одитът и контролът на трудовите условия се реализират само на първо ниво подизпълнители, докато следващите нива подизпълнители не са задължени да ги спазват (Roukova et al., 2012).

Изводи

Производството на облекло в България е тясно обвързано с европейските производствени мрежи продуктови вериги. Неговото развитие в контекста на промените в заетостта е резултат от промените в европейското производство на облекло под влиянието на международните търговски политики, динамичните глобалните процеси и конюнктурата на международните пазари. Експортната специализация на българската индустрията допълнително усложнява и затруднява нейното развитие. Извършването на производствени трудоемки дейности определя нейната висока степен на уязвимост от преместване на тези дейности към райони с по-евтина работна ръка.

Териториалната структура на индустрията е непроменена от десетилетия. Заетостта в производството на облекло се характеризира с висока степен на териториалната концентрация по области. Намалението на наетите в изследваната индустрия не е в мащаб, който да предизвика чувствително увеличение на безработицата през изследвания период. Социално-икономическото значение на заетостта за стабилността на местните пазари на труда продължава да е високо за много области. През последните десетина години пазарът на труда за производство на облекло не е балансиран, като търсенето превишава предлагането на работна ръка. Ниското заплащане и непривлекателните условия на труд са основните фактори за слабия интерес на търсещите работа. Голяма е конкуренцията по отношение на привличане на работна ръка между фирмите, което често е водеща причина за предлагане на по-високо заплащане на труда и по-добри условия на труд. Положителен ефект имат социалните кодекси на фирмите-възложители, спазването на които е задължително за местните партньори. Одитът и контролът на трудовите условия се реализират само на първо ниво подизпълнители, докато следващите нива подизпълнители не са задължени да ги спазват (Roukova et al., 2012).

Необходимо е разработване на актуални и адекватни държавни и регионални политики за насърчаване на заетостта в изследваната индустрия. Местните власти проявяват епизодична активност в създаването на условия за запазване на производството и заетостта, но техните действия са изоставащи спрямо динамичните социално-икономическите реалности. От друга страна необходим е нов подход в разработването на политиките и мерките за насърчаване и реструктуриране на заетостта. Промяната и разкриването на нови производства и дейности налага това осъвременяване.

Литература

Рукова, П., Шивашка промишленост– В: География на България.

С., Изд.ФорКом, 2002.

Рукова, П., С. Керемидчиев, М. Илиева. Българската индустрия по пътя на глобализацията. – В: Сб. доклади „География и регионално развитие“. С., Изд. БАН, 2010.

Рукова, П., Влияние на международното разделение на труда върху локализацията на производството на облекло в Югозападна и Южна Централна България. Дисертация. С., НИГГГ-БАН, 2019.

Статистически годишник, НСИ, С., 1990 : 2016.

Статистически справочник, НСИ, С., 1995 : 2013.

Статистическа информация по заявка, НСИ, 2018.

Begg R., J. Pickles, J., P. Roukova. A new participant in the global apparel industry: the case of southern Bulgaria, - Problems of Geography, 1999, 3-4.

Labrianidis, L., B. Domanski, C. Kalantaridis, K. Kilvits, P. Roukova. The Moving Frontier: The Changing Geography of Production in Labour Intensive Industries. Final report MOVE project PL 001695, 2007.

Pickles, J., A. Smith, M. Bucek, P. Roukova, R. Begg. Upgrading, changing competitive pressures, and diverse practices in the East and Central European apparel industry. - Environment and Planning A 38, 2006.

Roukova, P., M. Varbanov, A. Ravnachka, G. Van Hamme, P.M. Lockhard. Global commodity/value chain approach to assess the position of regions in the European

and global economy. Territorial Impact of Globalization for Europe and its Regions, ESPON2013, 2012, 1-32.

EURATEX, Annual reports on textile and clothing industry;; 2004:2018;
<http://www.euratex.eu>

EUROSTAT, Enterprise statistics, 2010-2017
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>

STATISTA, 2017-2018, <https://www.statista.com/statistics>

Възможности за оценка на културното наследство на София като ресурс за устойчиво градско развитие

Мирослав Кръстев, Университет за национално и световно стопанство - София

Opportunities for Cultural Heritage Assessment of Sofia as Resource of Sustainable Urban Development

Miroslav Krastev, University of National and World Economy - Sofia

Abstract: The problems for exploitation of the real estate cultural heritage in conditions of dynamic development of cities become more up to date in recent years. This paper is focused on guidelines for using the potential of the estates with cultural value on the Sofia as a key resource for sustainable urban development. Some important problems are presented and they have to be solved in order to achieve balance between their basic function as public good with high social significance and their role as a resource for realization of integrated and stable growth. Based on the results from the conducted research, specific recommendations for improving the systems for planning and programming of the management activities of real estate cultural heritage on the Sofia territory are made.

Keywords: Cultural Heritage, Sustainable Development, Cultural Value, Social Significance

Увод

В един все по-урбанизиран свят градовете се конкурират, за да привлекат повече инвестиции и компании, които ще осигурят на своите жители повече възможности за професионална реализация и по-висок стандарт на живот. За постигането на тези цели, градът от своя страна, трябва да осигури привлекателна и обитаема градска среда. Историческите градски ядра и техните активи, в това число и културните, могат да имат важна роля за диференциране на града от неговите конкуренти и за подобряване на неговата жизнеспособност и привлекателност.

От началото на новото хилядолетие концепциите за ролята на културното наследство за повишаване на общественото благосъстояние се обогатяват с бързи темпове. Освен безспорните му социални функции, все по-голямо внимание се отделя на икономическите ефекти при неговата експлоатация. Градското наследство, в това число недвижимото, е поставено сред ключовите фактори за осигуряване на устойчиво териториално развитие.

Разглеждането на културното наследство, в качеството му на културен капитал, има ясен паралел с икономическото тълкуване на природното наследство като природен капитал²⁴. Както културния, така и природният капитал са наследени от миналото, ще влошат своите качества или ще се разрушат, ако не бъдат поддържани, и ще наложат на сегашното поколение задължение да се грижат за съответните активи, за да могат да бъдат предадени на бъдещите поколения. По тази причина дългосрочното управление на културния и природния капитал в глобален мащаб все по-често се подчинява на принципите на устойчивото развитие. Тази постановка представя достатъчно аргументи за необходимостта оценката на потенциала на културното наследство като ресурс за устойчиво градско развитие да се преосмисли както в методологически така също и в методически аспект.

Обект на настоящото изследване са недвижимите имоти на територията на град София, които имат правен статут на „недвижима културна ценност“²⁵ и са легитимна част от националното недвижимо културно наследство.

Предмет на разработката са възможностите на тези културни активи, като структурен елемент от градската територия, ефективно да спомогнат за осигуряване на устойчиво градско развитие на столицата.

Целта е да се изведат и апробират обосновани методи и подходи за оценка на техния потенциал като ресурс за устойчиво градско развитие и на тази основа да се направят конкретни препоръки за подобряване на процесите по тяхната експлоатация.

За изпълнението на поставената цел и произтичащите от нея основни задачи се използват редица характерни за всяко научно изследване методи – теоретичен анализ и синтез, индукция и дедукция, структурен и сравнителен анализ, методи на групиране, метод на анкетирането, методи за статистическа обработка на данни и др.

Понятието „културно наследство“ се налага за първи път като общо възприет термин през 1954 г. в международните договори²⁶ (конвенции) на ЮНЕСКО и в Европейската културна конвенция на Съвета на Европа²⁷. Основната цел на тези документи е създаване на международна нормативна система за опазване на културните ценности. В правно-нормативните документи понятието „културно наследство“ се явява производно на общото понятие „културни ценности“ и заедно с понятието „cultural property“ (културна собственост) намира все по-голямо приложение в международните правно-нормативни актове. Международната харта за реставрация и консервация на паметниците и забележителните места от Венеция²⁸ за пръв път дефинира културното наследство като „духовни послания от миналото, които трябва да бъдат предадени на бъдещите поколения в ця-

²⁴ Rizzo, I., D. Throsby. 2006. “Cultural Heritage: Economic Analysis and Public Policy.” In Handbook of the Economics of Art and Culture Vol. 1, p 27

²⁵ Закон за културното наследство, чл.7.(1)

²⁶ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 1954, Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, Hague

²⁷ Council of Europe, 1954, European Cultural Convention, Paris

²⁸ ICOMOS, 1964, The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, Venice, art. 1

лото богатство на тяхната автентичност, за да бъде запазена именно тяхната стойност на свидетели на историята”.

В наши дни динамично се променя представата за културното наследство на градовете - разширяват се неговото съдържание, териториалния му обхват, темпоралните му граници и неговите социални и икономически функции. Една достатъчно пълна дефиниция за културното наследство предлага Европейската рамкова конвенция за значението на културното наследство за обществото²⁹, а именно: „Културното наследство е група от ресурси, наследени от миналото, които хората идентифицират, независимо от собствеността върху тях, като отражение или израз на техните постоянно развиващи се ценности, вярвания, знания и традиции. То включва всички аспекти на културната среда, получени в резултат на взаимодействието между хора и места в течение на времето”.

1. Обща характеристика на културните активи на град София

София е един от най-древните градове, не само в страната, но и в Европа. Тази територия е обитавана още през неолита, когато започва да функционира така нареченият „Струмски път”. В хилядолетието преди Христа тракийското племе Серди създава селище, на което дава името си – Сердика.

По времето на римския император Траян градът утвърждава положението си на важен регионален център в рамките на империята. Присъединен е към българската държава през 809 г. от Хан Крум и приема името Средец. В края на периода на втората българска държава градът е преименуван на София.

До Освобождението София е административен център на вилает. След този период младата българска столица се развива динамично и се поставят основите на модерното устройство планиране. Съществуващите култови и обществени сгради по това време се възприемат и развиват като структуроопределящи опорни точки на устройствените дейности³⁰. Въвежда се система от обществени пространства, непознати дотогава в ориенталския град. Така постепенно се формира съвременният градски център, наситен с културни обекти. Голяма част от тези сгради, наред с археологическите останки на антична и средновековна София, са градското наследство, формиращо идентичността на града и представящи неговата културно-историческа стойност.

Към момента Столична община е най-големият агломерационен център в България и важен икономически център в региона на Балканския полуостров. На територията на общината се създава около 40% от БВП в страната и се привличат близо две-трети от преките чуждестранни инвестиции³¹. София, също така, е градът с най-висок процент на урбанизация в нашата страна - 81%³². Градът е политически, културен и административен

²⁹ Council of Europe, 2005, Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro. Достъпно на <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199>

³⁰ Бианко, Л., 2011, Сегашно състояние и бъдещо развитие на политиката на планиране в гр.София, дисертационен труд, УАСГ, София, с.29

³¹ По данни на НСИ, Регионална статистика, //Столица

³² По данни на Стратегия за развитие на Област София, с.23

център, с висока концентрация на управленски функции на регионално и национално равнище. В административните граници на Столицата са концентрирани множество недвижими културни обекти с национално значение, както и голям брой обекти - символи на местната идентичност.

Културното наследство на София е съставено от всички основни категории недвижими културни обекти, подлежащи на устройствена защита от местната власт и грижа за тяхното опазване от страна на държавата, заложи в конституцията и българското законодателство – архитектурно, археологическо, парково и градинско изкуство, историческо, индустриално, културен ландшафт и т.н.

По данни³³ на националния институт за недвижимото културно наследство (НИНКН), на територията на Столична община са регистрирани 1720 обекта и териториални структури със статут на „недвижими културни ценности“. Обект от най-високата категория „световно значение“ на територията на София е Боянската църква. Обектите с категория „национално значение“ в общината са 143 броя. Значителна част от недвижимите културни обекти на територията на София - 829 броя се намират в централната градска част (административните райони „Възраждане“, „Триадица“, „Оборище“ и „Средец“). Обектите със статут на единични недвижими културни ценности, извън централната градска част, са 465 броя.

По данни³⁴ на Регионалния исторически музей – София на територията на града има 38 обекта със статут „недвижима културна ценност на парковото и градинско изкуство“. Разкритите и получили статут археологически обекти на територията на града, извън тези в ИАР „Сердика – Средец“, са 110, като се очаква техният брой да се увеличи през следващите години. Църковните имоти със статут на архитектурно-строителни и художествени недвижими културни ценности, извън централната градска част, са 65 броя. Това богато недвижимо културно наследство поставя София и Софийска област на първо място³⁵ в страната по брой регистрирани „недвижими културни ценности“.

На територията на града се намират два национални културни резервата - АИР „Сердика – Средец“ и „Борисова градина“. Централното градско ядро на София е обявено за историко-археологически резерват през 1976 г. Територията на резервата покрива част от историческото ядро на София, което обхваща площите на античната Сердика и средновековния Средец. Останките от античната крепост Сердика са експонирани в подлеза между Президентството и Министерския съвет в центъра на града. Граници на резервата са улиците: "Алабин", "Леге", "Сердика", "Триадица", "Веслец", "Екзарх Йосиф" и "Княз Борис I. Сред най-известните недвижими културни обекти на територията са Източната и Западната порта на Сердика, църквите "Св. Петка", "Св. Петка Самарджийска", ротондата "Св. Георги". Към защитената зона на резервата са определени и четири охранителни зони. В техните граници попадат редица недвижими културни обекти от нацио-

³³ <http://ninkn.bg/Documents/categoryPreview/13>

³⁴ <http://www.sofiahistorymuseum.bg>

³⁵ Този количествен показател не изразява степента на тяхната културна значимост и съхраненост, спрямо останалите обекти в страната, а само техния брой, поради което не е подходящ за сравнителен анализ.

нално и местно значение - храмът "Св. Николай Чудотворец", базиликата "Св. София", църквата "Св. Неделя", Руската църква, Княжеският дворец, Археологическият музей, хотел и концертна зала "България", Търговско-индустриалната палата, Военният клуб, сградата на БАН, посолствата на Австрия и Италия, къщата на Димитър Яблански и много др.

Резерватът на градинското и парково изкуство „Княз Борис I” (Борисова градина) с охранителните си зони е обявен за паметник на културата на градинското и парково изкуство, с категория "национално значение", в ДВ бр. 96/1988 г. Резерватът има две обособени части - паркова и лесопаркова. Към архитектурните елементи на парка, защитени със статут, се отнасят Голямото езеро, Рибното езеро с водни лилии, Астрономическата обсерватория, балюстрадата при Рибното езеро, кортовете на Дипломатическия тенис-клуб, игрище "Юнак", игрище "Левски", лятна къпалня "Мария Луиза", бюст-паметници на Ив. Вазов, Л. Каравелов, Г.С.Раковски, П. К. Яворов и много други (общо 18 художествени недвижими културни ценности). Лесопарковата част е създадена през 1893-1916 г. със залясяване на 130 дка от страната на Цариградско шосе.

В централните градски части на София се намират и голям брой ансамбли (жилищни и административни сгради), които са регистрирани и защитени юридически като „архитектурно–строителни” недвижими културни ценности с категории „национално” и „местно” значение. Обектите на недвижимото културно наследство, особено в централната градска част на София, се характеризират с хармонично стилово, религиозно и естетическо съжителство. Едновременно с това, тази територия се отличава с уникална устойчивост във времето по отношение на своята функция.

2. Социални, икономически и урбанистични аспекти на градските културни активи като ресурс за устойчиво градско развитие

Изследванията, посветени на културното наследство, на неговото място и значение за развитието на съвременния град, стават все по-актуални не само у нас, но и в европейски и световен мащаб. Това наложи през последните години да се проучат и изведат нови урбанистични принципи за приобщаване на културното наследство в градската среда, което да намира приложение при устройството на териториите и опазването на тяхната идентичност. Темата за културното наследство и неговото опазване е част от обществените и професионалните дебати за развитието на съвременния град и неговото бъдеще, за вписването на историята в модерните интерпретации на градската структура и пространства. Постигането на приемлив баланс между опазване, реконструкция и интеграция е от съществено значение за устойчивото развитие на градовете и на градската среда. Един от приоритетите на Съвета на Европа в тази насока е насочен към открояване на значимостта и ролята на културното наследство в създаващата се стратегическа рамка на европейската пространствена перспектива за балансирано устойчиво развитие. През 2000 г. Европейската конференция на министрите за териториално планиране прие „Основополагащи прин-

ципи за устойчиво териториално развитие на европейския континент“³⁶. Програмният и стратегически характер на документа съдържа всички характеристики на модела за балансирано устойчиво териториално развитие. Културата и културното наследство са изведени като важни фактори за устойчивото териториално развитие и са поставени във фокуса на стратегическата рамка на „Основополагащите принципи“. В предложените в концепцията механизми на политиките за териториално планиране, културата и културното наследство се разглеждат като важна част от културното многообразие и се свързват с дългосрочните стратегии за разширяване на транспортната инфраструктура и пан европейските коридори, икономическата интеграция и др.

В Лайпцигската харта на ЕС за устойчиви европейски градове се подчертава, че урбанистичните структури в общността притежават уникални културни и архитектурни качества, силна способност за включване на обществото и изключителни възможности за икономическо развитие. Документът подчертава, че в дългосрочен план, градовете не биха могли да изпълняват своята роля на двигатели на социалния напредък и на икономическия растеж, както е посочено в Лисабонската стратегия, ако не се запази социалното равновесие вътре в тях и помежду им. Това може да се осъществи чрез съхранение на културното им многообразие и създаването на висококачествена градска среда, архитектура и дизайн. Изтъква се нуждата от цялостни стратегии и координирани действия от всички хора и институции, участващи в процеса на градско развитие, който надхвърля границите на отделните градове. Всяко равнище на управление - местно, регионално, национално и ЕС, носи своята отговорност за бъдещето на градовете.

Децентрализацията и деконцентрацията при публичното управление на градските активи, както я дефинира Дж. Шустър³⁷, увеличава отговорността на местните власти и осигурява по-добър контрол върху процеса на вземане на решения. Тази нова парадигма промени подхода към дългосрочното формиране на градските структури – не като цялостно планиране и реализиране на крайно, целево състояние, а посредством генеративни и еволюционни методи за проектиране на устройствените процеси. Формиране и регенериране на градската тъкан отдолу нагоре е в съчетание с програмирани намеси на ключови места в градската структура, които имат значение за по-нататъшното развитие.

Съхраняването и социализацията на наследството в процеса на съвременните и неизбежни промени в градовете, според нас, трябва да е задача не само на специалисти, но и на отношението и мнението на обитателите - тези, които живеят в града, и за които той представлява непосредствената жизнена среда. Културното наследство се възприема от редица автори като част от динамична социално-културна система, активно взаимодействаща с околната среда. Съвременните представи за ролята на културното наследство в целите на устойчивото развитие, могат да се илюстрират от следната, придобила широка популярност диаграма (Фигура №1) :

³⁶ Територия и ландшафт, Издание на Съвета на Европа, 2007, достъпно на <https://rm.coe.int/16806f7d59>

³⁷ Schuster, J.M. ,(1997), *Deconstructing a Tower of Babel: Privatisation, decentralisation and devolution as ideas in good currency in cultural policy*, Kluwer Academic Publishers, p.27

Фиг.1 . Социално взаимодействие на културното наследство
Източник: Simon Thurley, 2005

Диаграмата на Simon Thurley³⁸ показва как наследството притежава огромен потенциал да въздейства върху общественото съзнание и да създаде цикъл на разбиране, оценяване, опазване и защита, ползване и естетически възприятия. Този непрекъснат кръговрат съдейства за усъвършенстване на формите на комуникация с градските активи с културен характер, като по този начин неговата културна стойност се трансформира в социална значимост.

Опазването и експлоатацията на градските културни активи е свързано също с редица дейности, налагащи извършването на икономически разходи. В исторически план, покриването на тези разходи най-напред се е извършвало със средства от държавния бюджет, под формата на пряко финансиране на дейностите, целеви субсидии и субвенции и др. С протичащите процеси на децентрализация и деконцентрация в публичната сфера, през последните години у нас се развиват и моделите на финансиране на дейностите по опазването и управлението на градското културно наследство. Наред с публичните разходи все по-голямо значение има привличането на частни инвестиции и средства от международни програми и фондове за възстановяване и развитие. С разширените икономически и социални функции на културното наследство, свързани с концепцията за устойчиво регионално развитие, вече се търсят възможности за генерирането на приходи и добавянето на стойност за общността на територията, чиито структурен елемент се явяват. За тази цел е необходима адекватна оценка на икономическия потенциал на недвижимите културни ценности в условията на пазарна икономика.

Моделът на Ч. Ландри³⁹ за разработване на стратегии в областта на градското развитие прави опит да постави на стабилна основа съвременното разбиране за ролята и зна-

³⁸ Thurley, S., 2005, Into the future. Our strategy for 2005-2010. In: Conservation Bulletin, 49 , p. 26.

³⁹ Landry, C.,2000, *The Creative City: A toolkit for urban innovators*, London, Earthscan.

чението на градското културно наследство в условията на пазарна икономика. Този модел акцентира на разликата между парадигмата на градското инженерство и творческия подход в градоустройството. Градското инженерство предполага само строеж на инфраструктура, а творческото благоустройство, според Ландри, се опитва да съчетае инфраструктурата с единството на града в социален и икономически аспект. Градът трябва да е богат на преживявания. Това богатството “се натрупва” от сградите, от градската среда, от добре проектираните и поддържани улици, от контрола върху движението на автомобилите, а също и от възможностите за гражданска активност, благодарение на които хората да се чувстват дейни участници в градския живот.

В концепцията се подчертава особената значимост на културното наследство – материално и нематериално, и традициите като ценности, които осъществяват връзката между поколенията, поддържат колективната памет, подчертават уникалността на всяко локално място и като такива, представляват огромен ресурс за развитие на иновации, туризъм и културна индустрия.

Според британския изследовател А. Пийкок недвижимите културни ценности имат всички характеристики на капиталов актив⁴⁰. Тези обекти изискват инвестиции на човешки и физически ресурси за тяхното първоначално изграждане. Износват се с течение на времето и се нуждаят от допълнителни ресурси за поддръжка. Тази постановка ги представя като капиталов актив със стандартните характеристики на обикновения физически капитал в икономиката.

Д. Тросби разширява и обогатява тази концепция, въвеждайки категорията „*културен капитал*”⁴¹ за целите на своя икономически анализ в сферата на градското културно наследство. Тази категория е разграничена от автора от останалите форми на капитал. Разграничението се състои в типа стойност, който е въплътен в тези активи и се обозначава от него като „*културна стойност*”.

Цитираният автор е категоричен, че определянето на културната стойност на градското културно наследство е далеч по-сложна задача от определянето на тяхната икономическа стойност, измерена чрез променливи като цена или оценена чрез инструментите на икономическия анализ. От тази констатация следва, че при оценката на културното наследство, прилагането на конвенционалните техники за управление на активи към инвестиционната теория не е достатъчно, тъй като не се отчитат непазарните ползи от наследството и подходите за включването им в анализа. Обстоятелството, че културният капитал се отличава от обикновения физически капитал по културната стойност, която генерира, налага методите за оценка на градското културно наследство да бъдат изчерпателни и да отчитат приоритетно културния характер на въпросния актив. Всяко притежаване на културен капитал води до поток от капиталови услуги с течение на времето. Този поток

⁴⁰ Peacock, A. 1995. “A Future for the Past: The Political Economy of Heritage.” Proceedings of the British Academy, p 37

⁴¹ Throsby, D., 2001, Economics and Culture. Cambridge: Cambridge University Press.

може да навлиза директно в крайното потребление, или може да бъде комбиниран с други ресурси за производството на допълнителни културни стоки и услуги. Така например, историческата сграда може да осигури търговско или жилищно пространство, или може да бъде място, осигуряващо културен опит за посетителите. Това означава, че оценяването на инвестиционен проект за реставрация и адаптация на недвижим културен обект, има за задача идентифицирането на всички пазарни и непазарни ползи и разходи, като използва техниките за сравняване на инвестициите в този проект с други конкуриращи се проекти в сферата на наследството или с други алтернативни инвестиционни възможности извън тази категория. Тъй като културният капитал се отличава от обикновения физически капитал по културната стойност, която генерира, методите за оценка, прилагани към проекти за наследството, трябва да се съсредоточат върху икономическата и културната стойност на изследваните проекти.

Потоъкът от нетни печалби, генерирани от проекта за възстановяване и експлоатация на имота, дисконтирани до настоящия момент, може лесно да бъде сравнен с първоначалните инвестиционни разходи на проекта. Проектът е икономически жизнеспособен, ако социалните ползи надхвърлят социалните разходи.

Важно условие, за да се приложи моделът „разходи - ползи” към инвестиционен проект за реставрация и социализация на недвижими културни обекти, е наличието на конкретна количествена оценка на културната стойност.

Многоизмерният характер на културната стойност изисква подходящ подход за нейното оценяване - дезагрегация в нейните съставни елементи. Д. Тросби предлага за недвижимото културно наследство тези елементи да включват следните основни показатели – табл. №1.

Табл. 1. Показатели за оценка на културната стойност на градските активи
Източник: Throsby, D., 2001

Културна стойност на градските активи	Показатели за оценка
1. Естетическа стойност	<ul style="list-style-type: none"> • красота, • хармония със средата
2. Духовна стойност	<ul style="list-style-type: none"> • разбиране, • просветление, • прозрение
3. Социална стойност	<ul style="list-style-type: none"> • връзка с други индивиди, • чувство за идентичност
4. Историческа стойност	<ul style="list-style-type: none"> • връзка с минали събития • исторически личности
5. Символична стойност	<ul style="list-style-type: none"> • източници на културна идентичност

6. Стойност на автентичността	<ul style="list-style-type: none"> • цялост, • уникалност
-------------------------------	---

Така представен, като многоизмерна концепция, подходът за идентифициране на културната стойност е изведен от теорията на търсенето в икономиката, в която стоките са определени като набор от характеристики, които могат да отнемат различни тегла в различните предпочитани функции на различните хора. Въпреки безспорния принос на автора за дефинирането на понятията „културен капитал” и „културна стойност”, все още в специализираната литература не е предложен надежден метод за прецизно количествено измерване и оценка на компонентите, формиращи културната стойност на недвижимите културни обекти. Това се дължи на обстоятелството, че количественото измерване на пълната икономическа стойност на недвижимите културни имоти е изключително сложен процес.

Пълната икономическа стойност⁴² на недвижимите културни ценности се представя като съвкупност от пряката парична стойност, допълнителните парични стойности и непряката стойност на полезност. Пряката стойност се определя на база непосредственото използване на имота, включително разходите за неговото изграждане и амортизация. Тази стойност би могла да се установи чрез конвенционалните методи за оценка на активи – метод на вещната стойност, метод на пазарните аналози, приходен метод, метод на данъчната стойност и др.

Допълнителната парична стойност е създадена от вторичната икономическа активност, предизвикана от прякото използване на имота. Това са приходите генерирани от вторични продукти, свързани с експлоатацията на имота – туристически услуги, транспорт, сувенири, рекламни продукти и много други.

Непряката стойност може да бъде установена чрез размера на полезността, свързан с удовлетворяване на непарични потребности. Именно чрез непряката стойност на полезност, според нас може да бъде условно установена и културната значимост на недвижимото културно наследство за обществото. В специализираната икономическа литература дефиницията за *непряка стойност на полезност* се въвежда за пръв път във връзка с модела за анализ на разходите и ползите при проекти за опазване на околната среда⁴³. Сходствата между културното наследство и околната среда, като обект на управление, провокират редица изследователи да приложат методите за оценка на непряката стойност на полезност към недвижимите културни обекти в рамките на конкретна урбанистична среда. Компонентите на непряката стойност на полезност дефинирани от Щ. Ножаров са:

⁴² Ножаров Щ., „Възможности за определяне на пълната икономическа стойност на недвижимите културни ценности в България“, Управление на недвижимата собственост, Издателски комплекс – УНСС, София, 2016, стр.124-133

⁴³ Weisbrod, B., “Collective Consumption Services of Individual Consumption Goods,”// Quarterly Journal of Economics, 78 (3), 1964, pp.471-477

- Опционна стойност - възможност за извличане на бъдеща ползност от културното благо;
- образователна стойност - възможността на недвижимите културни ценности да създадат интелектуални и икономически влияния сред потребителите им и останалите членове на обществото;
- престижна стойност - възможността им да произведат престиж за техния регион на произход;
- дарителска стойност - възможността потребителите, знаещи за културното благо, да извличат ползност от очакваното ползване на културното благо от бъдещите поколения

Представените теоретични концепции за възможностите на културното наследство да се превърне в основен ресурс за устойчиво градско развитие имат своите недостатъци. Въпреки това те представят достатъчно стабилна основа за провеждането на подобно проучване в рамките на конкретна урбанистична среда – територията на град София.

3. Методи и подходи за оценка потенциала на културните активи на София за устойчиво градско развитие

Мястото, ролята и значението на недвижимите културни обекти в културната инфраструктура на София може да бъде анализирано и оценено от различни гледни точки. Предмет на настоящето изследване са, освен качествените показатели за състоянието и връзките на тези обекти с урбанистичната среда и населението, също и количествените индикатори за перспективите на неговото развитие като част от културния сектор на Столицата. Недостатъчно изградената към момента система за набиране и обработка на статистическа информация за техния принос в добавената стойност на градската икономика посредством преки индикатори, като приходи от билети, разходи на посетители за туристически пакети с включени недвижими културни обекти и т.н., значително ограничава възможностите за надежден количествен анализ на този етап. Друг съществен фактор, който затруднява подобен тип анализ, е обстоятелството, че при значителна част от недвижимите културни обекти, попадащи в обхвата на изследването, няма такса за посещение. Техният принос за развитието на културния сектор в частност, и градската икономика като цяло, трябва да се отчита чрез непреките стойности, които тези обекти генерират. Обобщени данни за културния ресурс на София, в категорията недвижими културни ценности от „национално значение” по признака видова принадлежност, са представени на фигура №2

Фиг. 2. Брой недвижими културни обекти по видова принадлежност на територията на гр. София

Най-голям е дялът на обектите свързани с исторически събития и личности. Концентрацията на архитектурно-строителни и археологически обекти на територията на града също е значителна. Прави впечатление, че преобладаващата част от обектите с национално значение на територията на града - 51, са класирани по няколко типологични признака. Това обстоятелство красноречиво представя концентрацията на културни стойности при изследваните обекти и тяхната висока обществена значимост, която трябва да бъде съхранена по адекватен начин за бъдещите поколения.

От важно значение за успешното управление на недвижимите културни обекти на територията на София, е провеждането на комплексен анализ за влиянието на факторите със социално-икономически характер върху тяхното опазване и популяризиране сред жителите и посетителите на града.

Резултатите от представително за пълнолетното население на София изследване, проведено през август 2012 година в процес на разработване на ИПГВР⁴⁴ на град София показват, че по-голямата част от гражданите на София не го познават и не го оценяват адекватно, а посетителите на града нямат достатъчно информация за културния ресурс на Столицата. Освен това, за по-голяма част от жителите, културното наследство е пречка за реализиране на различни инвестиционни инициативи, като културните ценности не се възприемат като възможност, а като затруднение. За преодоляването на тези проблеми, според нас е необходимо да се активизират и реализират различни форми на популяризиране и педагогика на наследството.

В проучването също така са идентифицирани публичните пространства, които жителите на София припознават като представителни и емблематични – фигура №3.

⁴⁴ Интегриран план за градско възстановяване и развитие на Столична община, с. 130

В отговор на въпроса „Кои са най-емблематичните места в центъра на София?“ (при отворен въпрос, с право на изброяване най-много на три места), жителите са поставили на първо място района около НДК (52,9 %), а на второ и трето, съответно, района около Храм-паметника „Александър Невски“ (45,1%) и района около Ларгото (34,6%).

Фиг. 3. Емблематични места в центъра. Обобщени данни от проведено анкетно проучване сред 400 жители на Столичния град - Август 2012 г.

Източник: ИПГВР на град София

При проучването на статута на тези обекти за целите на настоящето изследване се установи, че около 70% от емблематичните места в центъра на града, изброени от анкетираните лица, притежават статут на недвижими културни ценности от категорията „национално значение“. Представените резултати от изследването, очертаващи колизията между негативните оценки на софиянци за състоянието на недвижимото културно наследство и техните оценки на най-значимите обществени пространства в града, ни дават достатъчно основание за провеждането на допълнително проучване за възприятията, нагласите и отношението на жителите и посетителите на София към недвижимите културни обекти на града.

За да установим готовността на населението на София, да бъде активен участник в процеса на опазване на градското наследство, е необходимо да определим съществуващите обществени нагласи към неговата културна значимост. Тъй като феноменът „културна значимост“ е с многоизмерен характер и високо равнище на абстракция, се подлага трудно на количествено измерване. Проучването се осъществи чрез дезагрегация на съставните елементи на културната значимост като система от стойности⁴⁵ – естетическа стойност,

⁴⁵Throsby, D. 2001. Economics and Culture. Cambridge: Cambridge University Press. p.178

духовна стойност, социална стойност, историческа стойност, символична стойност и стойност на автентичността.

Анализът на резултатите от проведеното проучване показва, че анкетираните лица имат активно и позитивно отношение към недвижимото културно наследство на града, в цялото му видово разнообразие – архитектурно, археологическо, парково и градинско изкуство, културен ландшафт и др.

Оценката на най-значимите недвижими културни обекти на територията на София се осъществи в рамките на два етапа при допитването. На първия етап, анкетираните лица назоваха (при отворен въпрос) петте недвижими културни обекта на територията на града, които според тях са носители на висока културна стойност и притежават най-голяма обществена значимост – фигура №5

Фиг. 5. Недвижими културни обекти на територията на град София, класирани по степен на обществена значимост

След като назоваха петте недвижимите културни обекта, притежаващи в най-голяма степен признака обществена значимост, всеки един от респондентите постави оценка на посочените от него обекти по следните характеристики – естетическа стойност, културна стойност, уникалност и степен на съхраненост.

Количествената оценка по признака естетическа стойност се постави от респондентите по следните показатели – красота, хармония със средата и колоритност. Оценка се извършва посредством седемстепенна ликертова скала, където всеки показател се оценява отделно, според преценката на респондента до каква степен обектите, които е посочил, притежават тези характеристики. Оценка 1 означава, че недвижимият културен обект не притежава това качество, а оценка 7 означава, че притежава това качество в изключи-

телна степен. Средната оценка на анкетираните лица по тези показатели е представена на фигура №6.

Фиг. 6. Средна оценка на естетическата стойност на посочените недвижими културни обекти

Според получените резултати от анкетното проучване, църквата „Свети Николай Чудотворец” (Руската църква) е недвижимият културен обект на София с най-изявени естетически качества. Осреднената оценка на този обект е 6,85 пункта. На следващо място респондентите поставят църквата „Света София” – 6,77 пункта. Храм-паметникът „Ал. Невски” и Народният театър „Иван Вазов” са със средна оценка 6,76 пункта. Сред десетте недвижими културни обекта, класирани от столичани като най-значими на територията, са още ротондата „Св. Георги”, „Боянската църква”, Софийският университет, АИР „Сердика – Средец“, паметникът на Васил Левски и царският дворец „Врана”.

Почти всички от тези обекти получават високи оценки, близки до максималната, по показателя естетическа стойност. Единствено царският дворец „Врана” е с умерено висока оценка, въпреки това значително по-висока от средната.

Количествената оценка по признака историческа стойност, се извърши от респондентите, чрез оценка на следните характеристики – степен на изразяване на местните традиции, местната история и местната идентичност.

Оценка 1 означава, че недвижимият културен обект не притежава това качество, а оценка 7 означава, че притежава това качество в изключителна степен. Осреднената оценка на анкетираните лица по тези показатели е представена във фигура №7.

Фиг. 7. Средна оценка на историческата стойност на недвижимите културни обекти на София

Софийският университет „Св.Климент Охридски“ е недвижимият културен обект на София, който жителите на града припознават в най-голяма степен като изразяващ местните традиции и история, със средна оценка – 6,8 пункта. На следващо място е класиран Народният театър „Иван Вазов“ – 6,53 пункта. Боянската църква, въпреки че е единственият недвижим културен обект на територията на Столична община от категорията „световно значение“ на ЮНЕСКО, е класирана на трето място от респондентите по този признак – 6,51 пункта. Както при предходния показател, също и при оценката на историческата стойност на недвижимите културни обекти, респондентите поставят оценки, много близки до максималните.

Количествената оценка по признака „уникалност“ на недвижимите културни обекти, се извърши от респондентите чрез оценка на степента, в която тези имоти притежават характеристики, отличаващи ги от останалите, подобни по видова принадлежност, обекти.

Въпреки че „уникалност“ е абстрактно и субективно понятие, създаващо обективни трудности за количествена оценка, поставянето на оценка по този признак спомага да се определи символичната стойност на тези обекти за жителите на София. Оценка 1 означава, че недвижимият културен обект не притежава това качество, а оценка 7 означава че притежава това качество в изключителна степен.

На фигура №8 е представена осреднената оценка на респондентите по този показател.

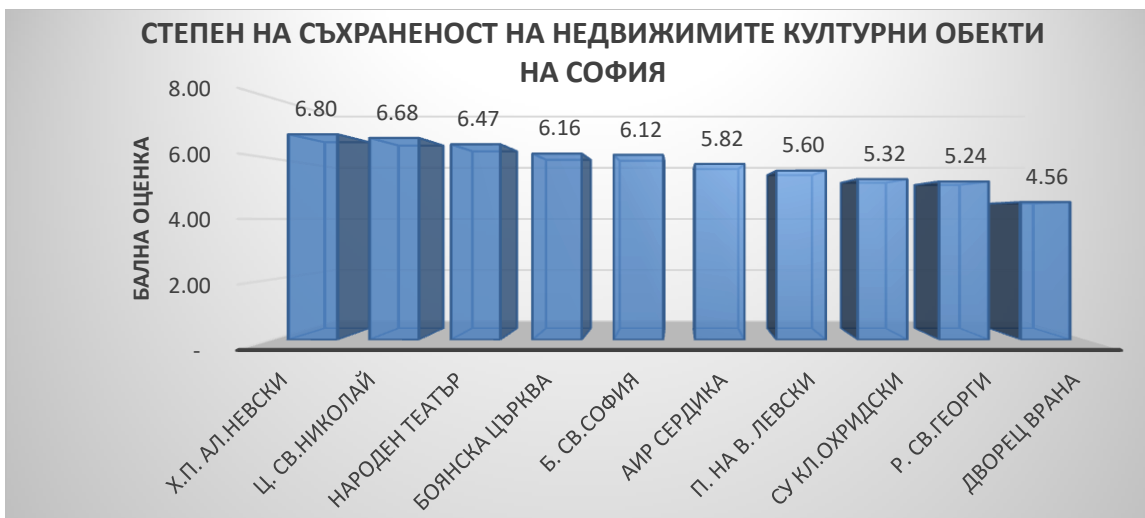

Фиг. 8. Средна оценка на степента на уникалност на недвижимите културни обекти на София

Боянската църква „Св.св. Никола и Пантелеймон“ е недвижимият културен обект, притежаващ в най-голяма степен качеството уникалност, според анкетираните жители на София – 6,67 пункта. Прави впечатление, че на челни места по този показател, са класирани църковни обекти с обща оценка, близка до максималната: 6,22 – 6,57 пункта. И при този показател, всички класирани недвижими културни обекти получават оценка значително над средната. Това ни дава основание да приемем, че според жителите на града, най-значимите представители на градското недвижимо културно наследство, притежават в значителна степен тази характеристика.

Показателят за оценка на степента, до която недвижимите културни обекти на територията на столицата са съхранени в техния автентичен вид, се извършва посредством седемстепенна ликертова скала, където 1 означава, че обектът притежава това качество в малка степен, а 7 означава, че обектът притежава това качество в голяма степен.

На фигура №9 е представена осреднената обща оценка на недвижимите културни обекти, по показателя степен на съхраненост на обекта и неговата среда.

Фиг. 9. Средна оценка на степента на съхраненост на недвижимите културни обекти на София

Оценките на респондентите за степента, в която класираните недвижими културни обекти са съхранени в автентичен вид, поставят храм-паметника “Александър Невски” на първо място по този показател – 6,80 пункта. Руската църква „Св. Николай Чудотворец” и Народният театър „Иван Вазов” са другите обекти, с оценка близка до максималната. По този показател респондентите също поставят оценки, значително над средните.

4. Основни изводи от проведеното изследване

За повишаването на резултатите от експлоатацията на градското културно наследство, е необходимо съставянето на индикативна рамка, чрез която да е възможно поставянето на комплексна оценка за обществената значимост, актуалното състояние и възможностите за икономическо развитие на всеки един от недвижимите културни обекти на територията на града. Тази комплексна оценка е необходима за разработване на адекватни политики и стратегии в областта на опазването, устойчивото развитие, социалните ползи, нормативната уредба и др. Показателите и признаците за комплексна оценка на недвижимите културни обекти, трябва надеждно и точно да представят физическото състояние, културната стойност, актуалните функции и способността на обекта да генерира приходи и социални ползи.

Актуалното физическо състояние може да се установи и оцени на база степента, в която обектът е способен да изпълнява своята настояща функция, каква е степента на риска за нарушаване на неговата физическа цялост, съществува ли риск за околните обекти при настоящето му физическо състояние и др. Наложително е да се определят факторите от околната среда (природна и антропогенна), влияещи в най-голяма степен върху неговата ерозия. Какво е състоянието на елементите, фрагментите, конструктивните детайли, ко-

ито представят неговата културна стойност. В каква степен е запазен неговият автентичен архитектурен, естетически и исторически облик. До каква степен този облик е в хармония със заобикалящата го среда – околни имоти, ландшафт, транспортна и комуникационна структура и др.

Определянето на културната значимост на недвижимите културни обекти може да се осъществи по няколко главни критерия – автентичност, научна стойност, историческа стойност, символична стойност и художествена стойност. В международната практика, автентичността на недвижимите културни обекти се оценява по три показателя – материална автентичност и цялост, образна автентичност и функционална автентичност.

Материалната автентичност се установява и оценява по това, дали оригиналните материали, фрагменти и художествени елементи са съхранени, или са подменени със съвременни строителни техники и материали. Образната автентичност определя до каква степен обектът е претърпял изменения, спрямо първоначалния архитектурен замисъл. Функционалната автентичност е индикатор за устойчива функция на обекта във времето.

Научната стойност на обектите може да се определи чрез оценка на наличната документация и данни за обекта – резултати от проучвания, архивни материали, уникални елементи и др. На база техния анализ, се определя степента на проученост на обекта и се взима решение за допълнителни изследвания, ако това е необходимо.

Историческата стойност е индикатор за обвързаността на обекта със значими културно-исторически събития, личности и процеси. Историческата значимост е признак за местната култура, история и идентичност, поради което е необходимо да се установи и нагласата на населението към оценяваните недвижими културни обекти. В противен случай е възможно да се вземе решение за развитие на обекти, които не се оценяват като значими от населението и няма да получат подкрепа при реализацията на публичните проекти и инвестиционни намерения на държавата, общината или частните инвеститори.

Символичната стойност на недвижимите културни обекти е показател, с който може да се определи комплексното значение на обекта за обществото. При проведеното проучване за нагласите на жителите на София към недвижимите културни обекти на града се установи, че такива обекти на територията на Столицата, се оценяват високо и се приемат като важни символи на градската идентичност – храм-паметник „Александър Невски”, „Боянска църква”, Народен театър „Иван Вазов” и др.

Актуалната функция на недвижимите културни обекти е необходимо да се оценява по критерия за най-доброто и максимално ефективно използване на обекта, в интерес на неговия собственик при опазване на неговата обществена значимост. Необходимо е да се оценят възможностите за запазване на първоначалната функция на обекта или предоставянето на нова функция, която в най-голяма степен да съответства на интереса на собственика.

Оценката за икономическа целесъобразност във функцията на недвижимият културен обект, трябва да определи равнището на разходите за неговата поддръжка и потенциала му да генерира приходи на пазарен принцип. Това налага анализ и оценка на различни-

те алтернативи за експлоатация на обекта – приходи от посещения, включване в културни събития, изработка на сувенири и мултимедийни продукти с търговско предназначение, допускане на търговска дейност на територията на обекта и др.

В процеса на проучването се установи, че косвените ефекти от експлоатацията на изследваните недвижими културни обекти на територията на София, в повечето случаи превишават преките ефекти. При проучването на недвижимите културни обекти на територията на София установихме, че те могат да генерират значителни обществени ползи в дългосрочен период. Спецификата на тези ползи е, че само малка част от тях могат да бъдат измерени чрез пазарния механизъм. Културната стойност на тези обекти има характеристиките на публично благо⁴⁶, тъй като задоволява обществени потребности, независимо дали съществува пазар или не съществува. Управлението трябва да се съобрази с тази особеност на недвижимите културни обекти, най-вече когато се определя техническата и икономическа ефективност на програмите и проектите за инвестиционни намеси по реставрацията, социализацията и адаптацията им в съвременната урбанистична среда. Също така, освен директните инвестиции за поддържането на тези обекти, е необходимо да се разработят и програми за подпомагане на икономическите дейности, свързани с тяхната експлоатация – изграждане на туристически маршрути, обществено хранене, производство на сувенири и други интелектуални продукти, осигуряване на развлечения за посетителите, организиране на събития с културен и образователен характер.

След извършени комплексен анализ и оценка на всеки един от недвижимите културни обекти на територията на София по представените критерии, показатели и признаци, според нас е възможно да се вземе обосновано решение за насоките за опазването и развитието им в бъдеще.

На основата на резултатите от комплексната оценка е необходимо, недвижимите културни обекти да се класифицират в три групи:

- недвижими културни обекти, при които трябва да се запази настоящето функционално предназначение и режим на опазване;
- недвижими културни обекти, при които е допустима промяна във функционалното предназначение, без изменения в режима за опазване;
- недвижими културни обекти, при които е допустима промяна във функционалното предназначение и изменение в режима на опазване.

Селектирането на недвижимите културни обекти в отделните групи позволява да се оценят възможностите за тяхното бъдещо развитие и да се планират дейностите по тяхната устойчива експлоатация.

⁴⁶ Йотова, Л., Петкова, Е. (2003) Икономика на благосъстоянието, София, ИСК при УНСС-ЦДО, с.27

Заклучение

През последните години културното наследство се превърна във важна част от плановете и програмите за интегрирано устойчиво развитие на градовете. В глобален мащаб тепърва се изграждат надеждни системи от критерии и показатели за измерване приносът на културното наследство в добавената стойност на градската икономика. За да се оценят адекватно реалната и потенциална икономическа стойност и социална значимост на градското културно наследство е от първостепенно значение статистическите данни да се набират по-систематично и да се изготвят регулярни оценки на въздействието от различните инвестиционни програми и проекти. Това ще спомогне за вземането на информирани управленски решения по отношение устойчивото развитие на София от страна на местната администрация и всички заинтересовани страни.

Литература

Александров, А., 2006, Теоретични основи на урбанизма, София, Изд. „Институт за модерността

Андреева, Д, Томова, Б.,2015, София: град на творческата икономика, обсерватория по икономика на културата, Столична община

Василева, С., 2013, Културно наследство и устойчиво развитие. Концепции, политики, добри практики, София, Изд „За буквите - О писменехъ”

Вранчева, С., 2016, Сборник с изследвания по проект: Модели за опазване, оздравяване и обновяване на исторически квартали при съвременното устойчиво развитие на София, сдружение Възраждане

Ножаров Щ., 2016, „Възможности за определяне на пълната икономическа стойност на недвижимите културни ценности в България“, Сборник доклади: Управление на недвижимата собственост, Издателски комплекс – УНСС, София, стр.124-133

Тълковен речник на Европейска конференция на министрите, отговарящи за устройството на територията (СЕМАТ), Територия и ландшафт, No 2, Издание на Съвета на Европа, 2007

Council of Europe, 1985, Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, European Treaty Series - № 121

Council of Europe, 1985, Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, European Treaty Series - № 121

Council of Europe, 1985, Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, European Treaty Series - № 121

International Bank for Reconstruction and Development, 2012, The Economics of Uniqueness: Investing in Historic City Cores and Cultural Heritage Assets for Sustainable Development, Washington DC

Landry, C., 2000, The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators. Earthscan Publications Ltd.

Peacock, A. 1995. "A Future for the Past: The Political Economy of Heritage." Proceedings of the British Academy

Rizzo, I., D. Throsby. 2006. "Cultural Heritage: Economic Analysis and Public Policy." In Handbook of the Economics of Art and Culture Vol. 1

Throsby, D. 2001. Economics and Culture. Cambridge: Cambridge University Press.

Throsby, D. 2012. Investment in Urban Heritage: Economic Impacts of Cultural Heritage Projects in Macedonia and Georgia. Washington DC: World Bank.

Weisbrod, B., 1964, "Collective Consumption Services of Individual Consumption Goods,"// Quarterly Journal of Economics, 78 (3)

[http://ninkn.bg/Documents/category Preview/12](http://ninkn.bg/Documents/category%20Preview/12)

<https://www.sofia.bg/culture>

<http://www.sofproect.com/maps.aspx>

<http://www.nsi.bg/node/1847>

Езикът като израз на националната идентичност: примерът на сърбохърватския и неговите езици наследници⁴⁷

Петер Йордан, Австрийски институт за Източна и Югоизточна Европа (Виена)

Language as an Expression of National Identity: The Example of Serbo-Croatian and Its Successor Languages

Peter Jordan, Austrian Institute of East and Southeast European Studies (Vienna)

Въведение

Когато Йохан Готфрид Хердер (1744-1803) формулира концепцията си за културната нация (cultural nation) в сравнение с гражданската (civic nation), той дефинира нациите чрез различните характеристики на културата, но главно по езика. Група хора говорещи общ език, според него, формира нация. Неговата концепция за културната нация се разпространява в обширни части на Европа и пуска корени особено в Централна, Източна и Югоизточна Европа. Но нациите не водят началото си само от езиците (и други елементи). Понякога има и друг начин: да се формират на базата на други културни елементи като вероизповедание или история и едва тогава като допълнителен елемент се създава (или по-скоро стандартизира) от техния собствен език.

Един случай в центъра на нашето внимание е формирането и разпадането на югославската нация. Когато се създава нацията, като общ език бива кодифициран или стандартизиран сърбохърватският. Когато страната, която трябваше да стане национална държава, се разпадна, наследничките създадоха (стандартизираха) свои собствени езици. Трябва да се има предвид, че втора Югославия не бе национална държава. Но когато в средата на XIX в. се появява идеята за югославизма и бе реализирана в първата, междувоенна Югославия, той е замислен като национално движение и югославяните се възприемат като нация съставена от три народа: сърби, хървати и словенци. И дори при втора Югославия на-

⁴⁷ Доклад представен на XXX Конгрес на Международния географски съюз (IGU), 15-20 август 2004 г.

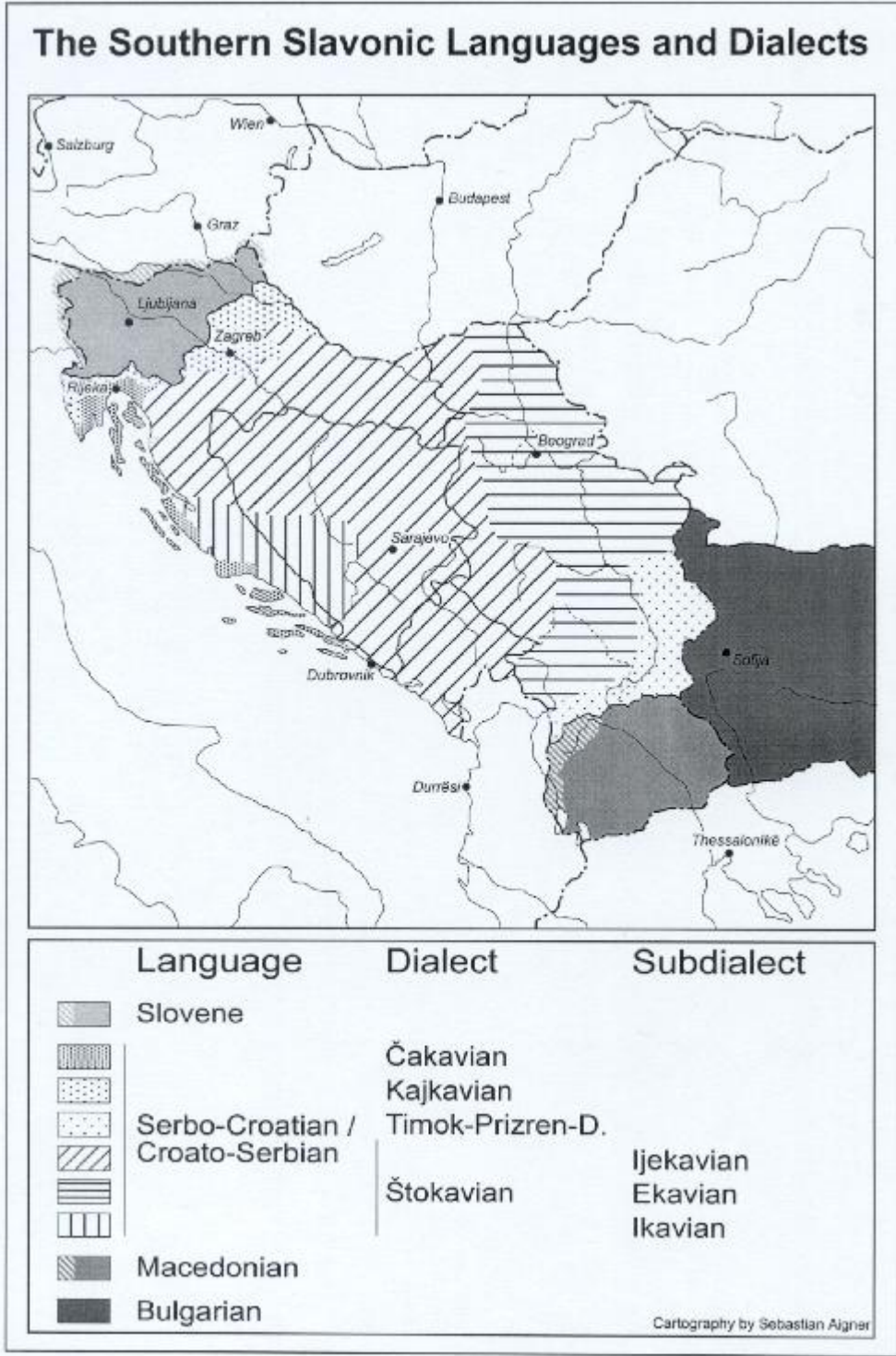
деждите да стане накрая нация не изчезват напълно сред някои пламенни югослависти чак до началото на 80-те години на XX в.

Езиците съживяват националните идентичности и в други случаи: румънският език е конструиран на базата на новоформираната румънска национална идентичност на бившо Влашко; македонски език бе кодифициран едва след обявяването на македонската нация и република; гагаузки език се кодифицира след като гагаузите (в това което сега е Република Молдова) развиват индивидуална национална идентичност след като емигрират от български територии на Османската империя; дори австрийците са били близо да кодифициране на език различен от немския, когато след Втората световна война се развива идеята за австрийска нация.

Настоящата статия ще се фокусира върху примера на сърбохърватския език и неговите езици наследници, но несъмнено ще изтъкне и черти, които са характерни и за много други случаи. Това е един интердисциплинарен подход на пресечната точка на културната география, историята и лингвистиката.

Възходът на сърбохърватския език

Известно чувство за културна общност между южните славяни се развива първо в наполеоновите илирийски провинции (1809-1813/15). Те включват територии със словенско, както и хърватско и сръбско население. Диалектите, говорени в тези територии, имат много общо. На тяхна база и водени от идеята да създадат културна общност, в началото на XIX в. сръбският и хърватският езици биват кодифицирани на базата на щокавската диалектна група, която е с най-голямо разпространение от всички южнославянски диалекти.

Фиг. 1. Южнославянски езици и диалекти/ The Southern Slavonic Languages and Dialects

Картата показва разпределението на шокавската диалектна група в тъмен растер. Диалектната група е поделена на три поддиалекта или варианта: (1) ийекавски; (2) екавски и (3) икавски вариант. Тези варианти не се различават много в лексикално отношение, а в правописа и произношението. Докато напр. ийекавският вариант използва *mjesto* за град, селище, място, то екавският вариант използва *mesto*, а икавският вариант - *misto*.

Кодифицирането на сръбския език от Вук Стефанович Караджич (Vuk Stefanović Karadžić, 1787-1864) близо до разговорния език, се базира на екавския вариант на шокавския диалект, т.е. на диалекта говорен в най-голямата част на сръбските територии с изключение на Югоизтока, където се говори тимошко-призренски или торлашки диалект. Първата граматика на сръбския език се публикува през 1814 г., първият по-голям речник – през 1818 г. Също така кодифицирането на хърватския език от Людевит Гай (Ljudevit Gaj) през 30-те години на XIX в. се базира на шокавския диалект, макар хърватите да са имали достатъчно причини да изхоят от кайкавския диалект, говорен в Загреб и неговите северни околности. Но поради „илирийска симпатия” към сръбите и всъщност като много рационално мислещи, те решават да конструират своя език на базата на по-голяма диалектна група, говорена не само от хърватите, а също така и от сръбите, която предлагала по-добра перспектива за по-късната стандартизация на един общ език. Но, обратно на сръбския, те избират ийекавския вариант, говорен в по-големи части на хърватските територии, както и в Босна и Хрцеговина, Черна гора и даже в югозападните части на същинска Сърбия – така че в действителност и най-широко разпространения вариант. Небазирането на хърватския стандартен език върху кайкавския диалект означавало, въпреки това, жертва, тъй като кайкавският е бил добре развит диалект с богата литература и имал също своите апологети. Да се избере другият, „истински хърватски” диалект, какавският, говорен главно на п-в Истрия и островите, било изключено, тъй като той вече е бил тогава диалект в отстъпление и можал да устои на конкуренцията на другите две диалектни групи едва до края на XVII и началото на XVIII в.

По този начин, стандартизирането на своите два езика на базата на една и съща диалектна група, довежда сръбският и хърватският в много близки отношения и това е добра предпоставка за по-късния стандартен сръбохърватски език. Това означавало все пак в същото време изключване на словенския и българския от общото езиково развитие. Ако

хърватският бе стандартизиран на базата на кайкавския диалект, който е близък до диалектите говорени на словенска територия, то тогава щяло да бъде по-лесно да се интегрира словенският. Друга главна причина за разделно развитие на словенския все пак е била, че словенците са имали точно в този критичен период един надарен поет като Франце Прешерен (France Prešeren, 1800-1849), който пише своята лирика на карниолийски диалект⁴⁸, а не на кайкавски, макар да произхожда от регион, говорещ диалект близък до кайкавския. През 1824 г. също българският, друг южнославянски език, поема развитие водещо далече от унифицирането на всички южнославянски езици в духа на илиризма. Разделянето на словенския и българския означавало от друга страна даже по-близки връзки между сърби и хървати и ускоряване на усилията да създадат общ стандартен език.

През 1850 г., вече под покровителството на югославизма, движение за политическо единство на всички южни славянски народи, се подписва „Виенското споразумение за стандартен език“ (Večki književni dogovor). Това не е нищо повече от израз на намерение да се създаде общ стандартен език. Практическото му приложение продължава чак до 1867 г. в Босна, до 1868 г. в Сърбия и до 1877 г. в хърватска Славония. Кодифицирането на общ сърбохърватски език или хърватско-сръбски език, както се нарича официално, продължава до края на XIX в.

От самото начало този общ език има някои проблеми:

- Сърбите не са готови да превключат на ийекавския вариант, който щял да бъде по-широко разпространеният, макар хърватите да са жертвали своя „собствен“ кайкавски диалект в подкрепа на общия щокавски. Това означавало, че сърбо-хърватският или хърватско-сръбският продължавал да съществува в два успоредни варианта: екавски (т. нар. «сръбски») вариант и ийекавски (т. нар. «хърватски») вариант. Сърбохърватският остава, по този начин, един незавършен език, колкото незавършена нация остават и югославяните;

- Сред хърватите продължава да съществува субдоминантна опозиция срещу този общ метаезик, но тя не става доминираща преди 20-те години на XX в.;

⁴⁸ Карниолийски или горнокрански диалект (бел. прев.)

- Процесите на стандартизация спират в края на XIX в. и от тогава се обръщат по-скоро обратно;

- Само сърбите считат сърбохърватския като истински и функционален език, а сръбският и хърватският - като регионални или стилкови варианти на този език, докато сред хърватите преобладаващото мнение е, че сърбохърватският или хърватско-сръбският е по-скоро абстрактна система, която е реализирана в два „конкретни варианта” (хърватски, сръбски), както и в «две стандартни проявления (босненски, черногорски). Второто също е и мнението на повечето лингвисти. Това не означава, че (най-малкото в началото) и хърватите не са искали да развият сърбохърватския във функционален език без всякаква подсistema. Но опитът в междувоенния период, при първата югославска държава, ги отвежда постепенно към мнението цитирано преди.

В рамките на тези ограничения сърбохърватският или хърватско-сръбският функционира като официален стандартен език на сърби, хървати, босненци (босненски мюсюлмани) и черногорци до края на 80-те години на XX в. с прекъсване по време на усташката Хърватска държава от 1941 до 1945 г. Той съжителства с «конкретните варианти» хърватски и сръбски и «стандартните изражения» босненски и черногорски. “Босненско стандартно изражение” е названието на една версия на сърбохърватския със специалното указание на лингвистичните специфики използвани от босненци, хървати и сърби в Босна-Херцеговина, т.е. например използване на турски думи за административни термини от времето на Османската империя. Той не се ограничава до босненците (мюсюлманите) в Босна-Херцеговина, а трябва да има интегративна функция, но на практика е нещо повече от идеологическа конструкция.

„Черногорското стандартно изражение” интегрира някои думи от регионални диалекти. През целия период от края на XIX в. до края на 80-те години на XX в., особено след основаването на югославската държава през 1918 г. и по-нататък, Белград обикновено отрича или прикрива съвместното съществуване на вариантни езици или стандартни изрази, докато Загреб ги подчертава. Това е особено валидно по време на вълните на хърватски национализъм, напр. по време на „хърватската пролет” в края на 60-те години на XX в.

Сръбскохърватският или хърватско-сръбският бе също официален език на югославската армия и на други официални или полуофициални институции, също и в Словения и Македония, където иначе функционираха като стандартни езици словенски и македонски (от 1945 г.). Той също бе преподаван и разбран в тези републики и имаше ролята на *lingua franca*. Федералните институции бяха склонни да използват екавския (сръбския) вариант.

Залезът на сръбохърватския и възходът на езиците наследници

Вече в процеса на разпадане на Югославия, т.е. в първата конституция на Хърватия от 1990 г., хърватският е провъзгласен като единственият официален език в Хърватия и няколко години по-късно става ясно, че също сръбският и босненският ще заемат мястото на сръбохърватския. Това непосредствено преминаване от един език на три други езика бе възможно, защото най-малко два от тези езици винаги са съществували успоредно и са били готови да бъдат използвани. Заместването на един метаезик от национални езици кореспондира с логиката на концепцията за националната държава, следвана от страните наследнички на Югославия. Най-малкото Хърватия също направи всички усилия (чрез образователната система, медиите) да наложи своя национален език колкото е възможно по-скоро и по-радикално.

Хърватски език

Освен съществуването на готов да влезе в употреба език, също хърватската традиция от 20-те години на XX в. да наложи собствения си език има на първо място много добри политически причини. Хърватия е в културно отношение по-скоро хетерогенна страна. Главните части са централно-европейската вътрешност и средиземноморското крайбрежие. Но също така индивидуални региони като Истрия, Далмация, Лика, Славония или Хърватско Загорие (хинтерландът на Загреб) имат различни регионални идентичности и диалекти.

На територията на съвременна Хърватия се говорят три групи диалекти: освен щокавски, който бе избран за база на хърватския и сръбохърватския стандартен език, също така кайкавски и чакавски. Най-малкото кайкавският може да се разглежда като регионален стандартен език и има богата литература. Да не се декларира хърватския като изклю-

чителен официален език колкото е възможно по-скоро, би означавало да се рискува езиково разделение на страната на евентуално три езика и подкрепяне на центробежните сили, които и без това са достатъчно силни. Така, обявяването на хърватския като официален език бе в интерес на хърватското национално сплотяване и политическа необходимост. Решението бе също така незабавно и радикално приведено в изпълнение; главно възстановяването на състоянието на нещата преди развитието на сърбохърватския, т.е. в средата на XIX в., бяха въведени отново в употреба стари хърватски думи, избягваха се чуждиците (*karta* за «карта» е заменена с *zemljovid*, *geografija* за «география» - с *zemljopis*, *avion* за „самолет” – с *zrakoplov*). Много усилия бяха направени да се подчертаят различията спрямо сръбския (*kolodvor* за „жп гара” вместо сръбската дума *stanica*; *glazba* за «музика» вместо «сръбската» дума *muzika*). Характерна черта на хърватския (противно на сръбския) е също така запазването на инфинитива: *Molim platiti* за «бих искал да платя», вместо сръбското *Molim da platim*.

От 1990 г. насам са публикувани средно годишно по две книги за очистването на хърватския език, също така специални речници осветяват разликите между хърватски и сръбски. Днес хърватският без съмнение е индивидуален стандартен език, който изпълнява важна функция на националната идентичност и националното сплотяване.

Босненски език

Босненският език [Bosanski] днес е официалният глотоним за езика на босненците, т.е. босненските мюсюлмани. Обратно на времената в Югославия, когато босненският като “стандартно изражение” на сърбохърватския имаше функцията да идентифицира общобосненските специфики на сърбохърватския, говорен от босненците, както и от сърбите и хърватите в Босна и Херцеговина и по този начин средство за интеграция, сега е пригоден към една национална група в Босна-Херцеговина, към босненците, и не се говори от двете малцинствени групи в страната. От друга страна това също е езикът на босненските малцинства, живеещи извън Босна-Херцеговина, напр. мюсюлманите в Санджак. Лингвистично и от гледна точка на независимия наблюдател би било затова по-точно да го наричат бошнячки [Bošnjački], доколкото той от една страна не е общобосненски език, а от друга се говори също от хора извън Босна.

В интерес на босненците, националното мнозинство и политическия елит в новата независима страна, бе да подчертае специфичната идентичност на страната спрямо сръбските и хърватски териториални претенции също и чрез езика. През 1992 г. бе публикуван първият речник на специфичните босненски думи. От 1993 г. насам босненският, наред със сръбския и хърватския – всичките в ийекавския вариант – е официален език на Босна-Херцеговина. През 1995 г. бе кодифицирана ортографията. Дейтънското споразумение от декември 1995 г. признава босненския като един от трите официални езика. През 2000 г. бе издадена граматика на босненския език. Извършва се също стандартизация.

Босненският замества много сърбохърватски думи с думи извлечени от турски, който е бил официалният език в продължение на над три века чак до 1878 г. Това се отнася особено за тематични сфери, като: ислям; закон, администрация, държава; занаяти; облекло; храна, напитки; търговия, парични услуги; строителство; армия, оръжия; топоними; музика, игри; емоции. В някои думи се използват също така турски суфикси. Много характерно е също така използването на турски или ориенталски имена, някои имена са дори оригинални босненски.

Но противно на хърватския, босненският все още не е напълно разработен и функционален език. От по-нататъшното политическо развитие в Босна-Херцеговина ще зависи главно, дали този статус ще бъде постигнат.

Сръбски език

Върху сръбския език политическите промени след 1990 г. имаха сравнително слабо въздействие. Езикът просто промени името си от сърбохърватски на сръбски и бе официално ограничен върху използването на кирилицата, докато преди 1990 г. се използваше и латиницата. Но това официално ограничение практически не се спазва. Най-малкото в автономната провинция Войводина и също в Черна гора може все още да се срещнат множество официални сръбски имена на места, написани на латиница и няма видими усилия да бъдат намалени. Също в бизнеса и в някои медии латиницата е все още в употреба.

Губейки перспективата да стане интегративния език за няколко нации и на по-обширна територия, днешният сръбски език отразява тенденцията на завръщане към корените и на строгата стандартизация. Все пак това е амбициозно начинание, тъй като съвре-

менният сръбски език продължава да е полицентричен език с няколко варианта: екавският вариант на сръбския се говори в по-голямата част на Сърбия; ийекавският вариант се говори в югозападната част на същинска Сърбия, Черна гора, Босна и сред сърбите в Хърватия, навсякъде с местна специфика. В периода на подчиненост на Белград, официалните власти на сърбите в Босна (Република Сръпска) поддържа между 1993 и 1998 г. екавския вариант (противно на официалните правила в Босна), но след това се връща към автохтонния ийекавски. Също така сърбите в Хърватия преминават между 1992 и 1995 г. към екавския вариант. В Югозапада на същинска Сърбия и сред сърбите в Косово се говори тимшко-призренската диалектна група – диалектна група с балкански елементи и различен от щокавския, който формира базата на сръбския стандартен език.

През 1997 г. е назначена комисия по стандартизация на сръбския език, включваща представители на Сръбската академия на науките, Академията на науките на Черна гора и Академията на науките на Сръбската република в Босна. Моделът за стандартизация е екавският вариант на щокавския. Все пак за разлика от времето на Караджич, това не е вече селският народен език, а идиомът на образованото градско общество в Белград и Нови сад. Дали ще успеят тези усилия е под въпрос и ще зависи най-малкото от бъдещето на Черна гора, която силно подкрепя също запазването на ийекавския вариант.

Черногорски език

Съобразно конституцията си от 1992 г. , в Черна гора се говори от черногорците и сърбите ийекавският вариант на сръбския език. В съзвучие с политическото движение за независимост, през 90-те години се разви движение за етническа, културна и лингвистична идентичност. То също пледира за черногорски стандартен език, различен от сръбския. Това е за да се подчертаят регионалните специфики, да се въведат отново думи от стария сръбски език от преди реформите на Вук Караджич, твърдящ че Черна гора е била люлката на сръбската държавност, и в Черна гора се говорел най-старият, оригиналният сръбски език.

Апологетът на това движение е лингвистът Воислав Никчевич, подкрепян от Матица Църногорска (Matica Crnogorska), черногорската земляческа организация, и група черногорски писатели. Разбира се това е добре дошло, макар да не се подкрепя видимо от

сепаратисткото правителство на Мило Джуканович. През 1993 г. Никчевич публикува монография за черногорския език. През 1997 г. той редактира правописа, предлагайки три допълнителни букви.

Все още това движение трябва да бъде разглеждано като начинание на интелектуалци с доста умерен обществен отзвук. Новото преброяване на населението от 2004 г. напр. документира, че докато около 30% от черногорското население се декларира като етнически сърби, делът на говорещите сръбски език е 70%, което оставя на говорещите черногорски език някакви мършави проценти, тъй като трябва да бъдат взети под внимание и 20% говорещи албански и босненски. Но ситуацията може бързо да се промени, след като Черна гора става независима през 2006 г.

Заклучение

Случаят на сръбохърватския и неговите езици наследници показва значителен паралелизъм на развитието на езика, от една страна, и възходът и падението на националните идентичности и националните държави, от друга. Това не е изненада, тъй като доминиращите политически групи, т.е. националните движения, когато са достатъчно силни, и разбира се, държавата и нейните институции са главните движещи сили в езиковата политика. Езиковото развитие отразява също така външни връзки и политически зависимости.

Югославският случай предлага в това отношение множество аспекти:

- Сръбскохърватският остана един незавършен език, тъй като създаването на югославска нация не можа да завърши;

- Хърватският език бе реализиран заедно с независимостта на страната и разработен по-нататък като национален език, защото по това време той беше вече функционален език и новата държава се нуждаеше отчаяно от него за да подкрепи националната идентичност и сплотеност;

- Босненският език бе преформулиран от “стандартно изражение” на всички босненци в език на босненските мюсюлмани. Така той губи своята интегративна функция за всички национални групи в Босна и Херцеговина съобразно политическата фрагментация на тази страна;

- Сръбският загуби перспективата да стане езика на един по-обширен регион и показва – както много ретроградни политически и културни движения с липсваща повече нужда от интегративни функции – белези на пуризъм;

- Черногорският език е все още на неофициално, а по-скоро на интелектуално равнище, но се подкрепя от силно движение за независимост на Черна гора, и може да се стигне до момента, когато се постигне независимост.

Източници и литература:

BANAC, I. (1990), MAIN TRENDS IN THE CROATIAN LANGUAGE QUESTION. IN: COLLECTION OF CROATIAN LITERATURE, VOL. 1, ZAGREB: MLADOST, PP. 7-96.

BARBOUR S.; CARMICHAEL C. (eds.) (2000), *Language and Nationalism in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

BRETON, R. J.-L. (1991), *Geolinguistics. Language Dynamics and Ethnolinguistic Geography*. Ottawa, Paris: University of Ottawa Press.

BUDAK, N.; JORDAN, P.; LUKAN, W.; MOISSI, P. (1995), *Kroatien. Landeskunde – Geschichte – Kultur – Politik – Wirtschaft – Recht*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.

ERDMANN-PANDŽIĆ, E. von (1993), *Sprache als Ideologie*. Zu einem unveröffentlichten Brief von V.S. Karadžić. In: *Die Slawischen Sprachen*, vol. 31, pp. 5-37.

GRDINA, I.; STABEJ, M. (2002), *Slowenisch*. In: OKUKA, M. (ed.), *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. = *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens*, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 495-508.

HAMM, J. (1973), Ivić, P. (1971), Srpski narod i njegov jezik. In: Wiener Slavistisches Jahrbuch, vol. 19, pp. 83-92.

HILL, P. (1995), Die Herausbildung einer makedonischen Nation. In: Die makedonische Frage. 14. Salzburger Slawistengespräch, 26.-29. Oktober 1995. = Die Slawischen Sprachen, vol. 46, pp. 201-214.

HILL, P. M. (2002), Makedonisch. In: OKUKA, M. (ed.), Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. = Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 295-312.

IVIĆ, P. (1971), Srpski narod i njegov jezik. Beograd: SKZ.

JELEŃ, E. et al. (eds.) (2002), Language Dynamics and Linguistic Identity in the Context of European Integration. Kraków: Księgarnia Akademicka.

LONČARIĆ, M. (2002), Kajkawisch. In: OKUKA, M. (ed.), Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. = Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 257-264.

NEHRING, G.-D. (2002), Čakawisch. In: OKUKA, M. (ed.), Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. = Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 247-251.

NEWEKLOWSKY, G. (2002), Serbisch, In: OKUKA, M. (ed.), Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. = Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 443-459.

OKUKA, M. (ed.) (2002), Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. = Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag.

PAULSTON, Ch. B.; PECKHAM, D. (eds.) (???), *Linguistic Minorities in Central & Eastern Europe*. Clevedon et al.: Multilingual Matters Ltd.

PREINERSTORFER, R. (1962), Zum Erscheinen des mazedonischen Wörterbuches. In: *Österreichische Osthefte* vol. 4, pp. 73-74.

PREINERSTORFER, R. (1998), Die Entwicklung der makedonischen Schriftsprache. In: LUKAN, W.; JORDAN, P. (eds.), *Makedonien*. Wien, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, pp. 235-260.

REHDER, P. (2002), Serbokroatisch. In: OKUKA, M. (ed.), *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. = *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens*, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 461-471.

SCHUBERT, G. (2002), Montenegrinisch. In: OKUKA, M. (ed.), *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. = *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens*, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 319-321.

SRBINOVSKI, M. (1995), Die Natur der makedonischen Standardsprache. In: *Die makedonische Frage*. 14. Salzburger Slawistengespräch, 26.-29. Oktober 1995. = *Die Slawischen Sprachen*, vol. 46, S. 29-36.

SUNDHAUSSEN, H. (1982), *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz.

TROEBST, St. (1994), Makedonische Antworten auf die „Makedonische Frage“: Nationalismus, Republikgründung und nation-building in Vardar-Makedonien 1944-1992. In: BRUNNER, G.; LEMBERG, H. (eds.), *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Baden-Baden, München, pp. 203-221. = *Südosteuropa-Studien*, vol. 52.

VÖLKL, S. D. (2002), Bosnisch. In: OKUKA, M. (ed.), Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. = Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 209-217.

WINGENDER, M. (2002), Kroatisch. In: OKUKA, M. (ed.), Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. = Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, vol. 10, Klagenfurt/Celovec: Wieser-Verlag, pp. 275-286.

Превод от английски: Петър Стоянов

Стимулиращи и задържащи фактори в развитието на икономиката на индианските резервати в САЩ

Клаус Франц, Университет Инсбрук

Factors that Promote and Hinder the Development of the Economy of Indian Reservations in the USA

Klaus Frantz, University of Innsbruck

Увод

В повечето части на САЩ процесите на урбанизация завършиха в голяма степен и на ранното аграрно общество бе даден път към общество, което някога беше основано на индустрията, следвана от икономика базирана на услугите. Индианските резервати, разположени в голямата си част периферно, не бяха част от този урбанизационен процес, но и затова сега се конфронтират на практика с непреодолими икономически проблеми. Тези проблеми и техните последствия дадоха на резерватите не много ласкавия етикет „бордеи в пустоша” (Nagan 1971, S. 22). Резерватите се сблъскаха с проблеми, сходни на трудностите срещани при много други депресивни селски ареали на САЩ, в които икономическото развитие често се възпрепятства от същите фактори, някои от които са ендемични само за индианските резервати.

Все пак има също фактори, които са потенциално благоприятни за развитието на икономиката на резерватите. Такива благоприятни фактори са изобилието на природни ресурси, намиращи се в някои резервати, например минерални залежи, нефт и природен газ, прясна вода, риба, дървесина и подходящи пасища, както и обработваема земя (вж Frantz 1993 and 1998). Все пак този аспект се дискутира и на други места и затова няма да го зясягаме тук (Frantz 1999, S. 189–272). Използването на тези природни ресурси би могло да бъде много изгодно за първични икономически дейности, но това не компенсира достатъчно неблагоприятните аспекти. Въпреки това, за някои отрасли локализирането в резерват донася определени преимущества и това може да доведе до решение за локали-

зиране в индиански земи, най-малкото временно. По-важните от тях фактори ще разгледаме тук.

Фактори, задържащи развитието на икономиката на резервата

Един по-близък поглед върху индианските резервати често разкрива, че изолираните места, бедните природни ресурси и ограниченият икономически потенциал води до висока степен на маргиналност (вж Hofmeister 1976 and 1978; Sorkin 1971 and 1973; Wax 1971). Тази ситуация се формирала не само по случайност, но е предимно резултат на двеста години федерална политика за индианците.

Индианските резервати като цяло са разположени далече от важни транспортни магистрали и от градски агломерации, и често имат ограничени перспективи за развитие на независима и жизнеспособна икономика. Тяхното изолирано разположение без съмнение резултира в сериозна пречка за повечето отрасли на стопанството. Бизнес в обслужващата сфера, търсещ клиенти с реална покупателна сила, например, има само в рядко населения резерват, чиито множество обеднели жители често живеят в пръснати селища, и затова не формират атрактивен пазар. Същото може да се каже за дейностите, които зависят от транспорта и за които близкото разстояние до снабдителите на суровините и близостта до пазара са от решаващо значение. Субсидии или други помощи могат само отчасти да компенсират недостатъците на разположението и такива компенсации биха били само временни. Така би било трудно за болшинството от периферно разположените племена да отхвърлят зависимото си бъдеще, въпреки постоянното демонстриране на самоопределение.

Когато се разположи едно предприятие в резервата, то може да бъде изолирано от необходимите контакти с подобни предприятия и така да се възпрепятстват комуникациите. Тази изолация може по-нататък да нарасне от бедната като цяло инфраструктура, дължаща се на липсата на частни предприятия в резервата, дребен бизнес за ремонтни работи и други услуги липсват, банковите клонове остават рядкост, средствата за комуникация и енергийните източници са както незадоволителни така и скъпи, жп връзките са редки, пътната мрежа е с лошо качество и с ниска гъстота, и като цяло обществен транспорт не съществува.

В индианския резерват Навахо (*Navajo Indian Reservation*), който включва части от Аризона, Ню Мексико и Юта, и който със своите почти 63 000 km² площ е далече най-големият резерват в САЩ, имаше например, само два добри, отчасти павирани пътя през 1950 г., които заедно бяха с дължина 390 km. Решаващата инициатива за изграждането на пътища в този район идва през следващите 30 години с проучването и добива на минерални ресурси в резервата. Това развитие силно увеличи общата дължина на пътищата: през 2000 г. дължината на пътната мрежа бе вече около 18 000 km, а по данни на Програмата за пътищата на Бюрото по индианските въпроси малко от 6 500 km бяха павирани. Останалите пътища са неподобрени и са отчасти невъзможни за използване след дъжд.

Независимо от това голямо нарастване в изграждането на пътища, и днес индианският резерват Навахо прави слабо представяне при сравняване със сходни селски ареали на Аризона и Ню Мексико. Ако гъстотата на пътната мрежа в и извън резерватите на Аризона и Ню Мексико се съпоставят, пътната мрежа в резервата на 1000 km² площ възлиза само на 1/3 от тази извън него. Гъстотата на населението в индианския резерват Навахо, все пак с по-малко от 1 човек на квадратна миля, е много по-ниска от тази на селската част на Аризона и Ню Мексико.

Развитието на пътна мрежа в резерватите без съмнение направи всекидневния живот на индианците по-лек в много отношения, макар това развитие да донася с това и недостатъци за икономиката на резервата. Успоредно на нарастването на автомобилния трафик, разширяването и подобряването на пътната мрежа доведе до по-висока степен на мобилност за част от индианците в резервата. Предвид на факта, че търговията на дребно и бизнесът в сектора на услугите са слабо развити, е неразбираемо защо индианците трябва да използват тази ново придобита мобилност за да правят покупките си в т.нар. гранични градове, т.е. в близо разположените градове извън резерватите, където снабдяването е много по-голямо и цените са по-ниски. Освен това предимство, индианците от резервата могат да се радват на привлекателността на градския живот, на „градско великолепие“ („urban glitter“), като човек може да избяга най-малкото временно, от плътно изтъканата мрежа на социален контрол, който го огражда у дома.

Тенденцията да се пазарува в граничните градове ограбва на племената печалбата от мултипликационния ефект, защото парите спечелени у дома се използват в голяма сте-

пен за да се „внесат“ стоки и услуги. Супермаркетите, разположени през последните години при множество големи племена не спряха значителното изтичане на пари, както показва едно изследване, възложено от Навахо в средата на 70-те години на XX век. Авторът на това изследване стигна до заключението, че близо $\frac{1}{2}$ от приходите в бюджета на индианците в резервата се разходва извън него (Wistisen 1975, цит. в in Ruffing 1978, S. 45). В индианския резерват Зуни (*Zuni Indian Reservation*) в Ню Мексико това съотношение е даже по-голямо, оценявано на 84% (Vinje 1982, S. 94). Тези заключения подкрепя възгледът на Хофмайстер, че конкуренцията на американската икономика (1978, S. 342) е като цяло твърде мощна спрямо резерватите.

Маргиналността на индианските резервати може да се види като цяло не само в тяхното изолирано разположение и ограничен икономически потенциал, но също така в общо бедните природни условия, което включва общ дефицит на природни ресурси.

Още през 1976 г. Хофмайстер обърна внимание на факта, че индианските земи са като цяло много беден, неблагоприятен регион по отношение на екологичните условия и природни ресурси. Почти $\frac{1}{4}$ от тези индиански земи са аридни с по-малко от 250 mm валежи годишно (вж снимка 1). През 1983 г. около 11% от резерватните земи са комерсиално използвани гори (вж снимка 2), от които $\frac{1}{10}$ (при 40% през 1963 г.) са дадени под наем на неиндиански компании. От друга страна, обработваемите земи представляваха по-малко от 6% от цялата индианска земя и около $\frac{3}{5}$ от тази обработваема земя (през 1963 г. 86%) се обработваше от неиндианци. Главната част от останалата земя се използваше като цяло като свободно пасище (U.S. Department of the Interior 1986, S. 114–115).

Снимка 1. Поглед през западната част на индианския резерват Гила ривър (Gila River Indian Reservation) в Аризона

Снимка 2. Белите планини (Уайт маунтийнс) в индианския резерват Форт Апачи (Fort Apache Indian Reservation) в Аризона

От много години федералното правителство опитва да направи от американските индианци колкото се може повече фермери от типа „йоеман“⁴⁹. Размерът, в който се провали тази политическа програма, се вижда от факта, че днес по-малко от 5% от резерватната земя се обработва и един извънредно малък брой индианци са фермери. Онези племена, които бяха традиционно успешни фермери, като индианците пуебло в Ню Мексико и пима в Аризона, например, значително загубиха уменията необходими за фермерство. Политиката, която се опитва да направи индианците индивидуални, самостоятелни фермери, беше обречена от началото, тъй като повечето индианска земя не бе подходяща за земеделие без големи капиталови разходи, дължаща се на неблагоприятни климатични условия, бедни почви и недостатъчна снабденост с вода за напояване.

⁴⁹ Фермерите „йоеман или йеомен“ (yeoman, yeomen farmers) са най-голямата група дребни бели фермери в робовладелския Юг на САЩ, които не са използвали роби, а са наемали често роби за помощ при прибиране на реколтата (бел. прев).

Има и други пречки за икономическото развитие, които имат малко общо с бедната природна среда или периферното разположение на индианските резервати. Една от тези спънки води началото си в законовите, административните и политически структури на резерватите, структури които стоят в основата на племето, Бюрото по индианските въпроси (*U.S. Bureau of Indian Affairs*) и съответния щат, както и техните отношения един към друг.

Външните инвеститори и също така малкият брой индиански предприемачи затова често се сблъскват с обърквана и сложна административна практика, която действа като спирачка, и така замъглява предимствата, създадени от благоприятната структура на данъците или други предимства. Например, за да се наеме парцел земя в един от индустриалните паркове на индианския резерват Гила Ривър (*Gila River Indian Reservation*) в Аризона за започване на бизнес, е необходимо да се влезе в изморителни преговори с племенните власти и да се попълнят 45 формуляра, много от които са от няколко страници^{<1>}. Дори след тези, свързани с нерви и пари формалности и различните федерални изисквания, все още може да се очаква да се наложи т. нар. отлагателно вето на Бюрото по индианските въпроси (*U.S. Bureau of Indian Affairs*) или да се спре проекта. Силата на ветото на Бюрото често има негативен ефект върху икономическите дейности на племето, чиито членове имат чувството че постоянно са гледани от високо, независимо от пропагандираната политика на самоопределение.

Спорове за компетенциите на персонала и също за проблемите с разногласията ежедневно вървят в много племенни правителства и сред индианските управляващи. Те са също фактори, които създават негативни ефекти върху икономиката на резервата и създават климат на политическа нестабилност, тъй като очевидно е трудно за външните инвеститори да знаят с кого да преговарят или колко голямо значение да отдават на всяко отделно преговаряне.

Първо, един девелопър се сблъсква с председателстващия събранието на племето, който се избира на всеки две години, но който често може да бъде отзован ако членовете на племенния съвет му (й) гласуват недоверие преди края на този двугодишен период. Любопитството на автора показва, че в периода от 1938 до 2000 г. е имало 37 различни председатели в индианския резерват Хуалапаи (*Hualapai Indian Reservation*) в Аризона.

Десет от тях са изпълнявали службата си за по-малко от една година и само четирима са били председатели за повече от един мандат. Резултатът от тази честа промяна на ръководството е, че никой в племето не постига твърде голяма власт, което е принцип съобразен с традициите на много племена.

Преждевременното сваляне на председателя на племето често се съпровожда с едновременна оставка или замяна на други членове на съвета и на ключов племенен персонал. Резултатът е, че „правилата на играта” често се менят по средата на процеса и че бизнесмените, още в средата на преговорите, и дори след инвестиране, трябва да изоставят проекта си и да напуснат резервата.

В някои резервати един бизнесмен отвън, който влиза в преговори с племенния председател и персонал, трябва да е наясно за различните фракции в Съвета на племето, „правителството в сянка” в Бюрото по индианските въпроси и ако е възможно за традиционните племенни вождове, които често не се срещат с външните лица.

Политическата система на различните племена е много различна от тази на главното общество като цяло. Обратно на западните демокрации, принципът на представителното политическо водачество и на избраните представители, които вземат решения за хората на базата на парламентарното мнозинство е чужд на повечето индиански племена. В миналото обичай на индианците бе да стигат до решение само след обширна дискусия сред членовете на една роднинска група, селска общност или племе и проблемът се дискутираше докато се постигне консенсус. Изолирани решения вземани само от един или повече лидери често не се приемаха от хората. Дори днес този индиански начин на консенсусно вземане на решения е широко преобладаваща практика в резерватите. Резултатът е, че често е трудно или невъзможно да се постигнат политически решения, които да се приемат от всеки в резервата, чието население се състои от много различни групи и селски общности и в някои случаи – от изкуственото сливане на различни племена. Отговорни политици в резерватите, които вземат изолирани решения, независимо от публичния консенсус, трябва след това да се подготвят за вероятността или тяхното решение да се провали или да бъде бойкотирано.

Неиндианските бизнесмени, веднаж запознали се с тази политическа среда, трудно биха могли да бъдат укорени, ако преразгледат плановете си и решат да не рискуват инвестиране в територията на резервата.

Докато неиндианските предприемачи са свободни по всяко време да преместят своя бизнес на друго място, то племенните предприятия като цяло са привързани към резервата. Техните мениджери често са направлявани и манипулирани от своя племенен борд и неоправдано повлияни при взимане на решения. За разлика от останалата част на Америка, където максимизирането на печалбите е първостепенна цел, племенните предприятия често са водени главно от социални и политически съображения.

Сложният и донякъде неясен законов статус на резерватната земя и водните права е друга задръжка пред външния инвеститор. За аридните ареали на Запада и Югозапада, например, от първостепенно значение за мениджъра на една голяма ферма е да знае годишното количество налична вода и колко трябва да плащат за нея. Защото водата е много оскъдна и е с голямо търсене в тези региони, и защото сега над 60 важни случая на съдебни спорове са неуредени между индианските резервати и околните общини, графства или щати (U.S. Department of the Interior 1986, S. 32), водният проблем остава неясен в много резервати и е фактор, който създава голяма несигурност за бизнес-инвеститорите. Усложнения могат да възникнат също от наследени практики, които раздробяват земята на изключително малки парцели, което затруднява арендаторите фермери да обработват достатъчно големи площи за да постигнат печалба с времето, без да се забъркват постоянно в съдебни спорове. Друг правен източник на спорове между племето и бизнесмени отвън е въпросът за това, кой трябва да бъде собственикът на подобренията и подобренията направени върху арендованата земя, след като един ден изтече арендоването. Поради такива спорове, бизнес-инвеститорите отвън са изключително несклонни да правят интензивни, немобилни капиталовложения и те обикновено оборудват своите проекти в резерватите само с минимално необходимите инвестиции.

В някои резервати, по различни причини, хората просто не се интересуват от динамично развитие на своята икономика. Това може би е защото племето се страхува от последициите от много успешна икономика, може би защото управляващите в племето все още подсъзнателно се влияят от ерата на т. нар. *Termination Act* от 1953 г., от когато мно-

жество резервати с процъфтяваща икономика не получават вече субсидии. Има също племена, които изглежда искат да приемат икономически застои за да запазят своята етническа идентичност и да се защитят от инфилтриране на промяна отвън. Така, например, индианците хавасупаи в Аризона, разположени при потока Хавасу крийк, приток на р. Колорадо при Гранд Каньон, успешно възразяват срещу всеки проект да отворят резервата си за изграждане на въжена линия или път, запазвайки по този начин своята изолация, която се разглежда като идилична от външните. Подобна позиция може да се намери и сред онези американски индианци, които остават в резерватите за да демонстрират, че е по-важно за тях да живеят в сигурността на своето племенно общество и родина, към която са се присъединили, отколкото да имат перспективата на социална мобилност, която често може да бъде само постигната чрез напускане на своята обичайна среда.

Допълнителен фактор е, че резерватите все повече служат като място за бягство на онези индианци, които не могат да вземат участие в миграцията към големите градове, или защото те са твърде млади или твърде стари, или са физически и ментално предизвикани (вж Wax 1971, S. 71). Последствието от тази тенденция е «изтичане на мозъци» ("brain drain"), където мнозина спешно нуждаещи се и добре образовани хора напускат резерватите, които оставят местната икономика с недобре квалифицирана работна ръка сама да се справи със задачите.

Един от главните проблеми за икономиката на резерватите е недостигът на инвестиционен капитал и механизми за допълнителни или за кредитни гаранции. Вярно е, че много племена отдавна са имали доверителни фондове, основани за тях от Бюрото по индианските въпроси, като компенсация за времето когато индианците са били принудени да отстъпят земя на белите заселници. Доверителните фондове съществуват от 1819 г. насам, когато за пръв път федералното правителство предявява териториални искания, както и сключва споразумение за размяна на земя с индианско племе, в случая чероки в Джорджия. Пари от Комисията за индиански претенции (*Indian Claims Commission*) все още текат към тези фондове и днес, ако все още не са разпределени между членовете на племето. Годишният приход от таксата за миннодобивно разрешение, привилегии и дялове печалба заедно с парите от арендата на земеделска земя, гори и индустриални паркове също се влагат в доверителните фондове. Тези резерви биха могли да бъдат използвани за нови

индустриални проекти, с изключение за два проблема. Първо, Бюрото по индианските въпроси запазва правото си на вето над използването на тези фондове и много повече – често използва тази власт да ограничи или спира проекти в миналото. Второ, много племена не желаят да се съгласят с инвестиции, които могат да поставят земята им в риск.

Племенните капиталови резерви, споменати по-горе, са ограничени и далече от достатъчните за да се посрещне нуждата от инвестиционен капитал. Проектите за икономическо развитие биха могли да се провеждат като се използват заеми от банки и други финансови институти, но индианските резервати не са кредитно надеждни, защото не могат да предложат своите земи като гаранция. Резерватната земя, както и другата племенна собственост и ресурси и приходи от репарации се управляват от правителството на САЩ и затова не могат да бъдат отнети в случай на банкрут.

Само малко племенни предприятия, като *Ak-Chin Farms Enterprise* в индианския резерват Ак-Чин (*Ak-Chin Indian Reservation*) в Аризона бяха успешни в избягването на тази законова пречка. В Ак-Чин една умела племенна председателка създаде процъфтяваща моделна ферма за племето, използвайки частни заеми, които включваха договор, при който част от реколтата ще бъде дадена на кредиторите, ако заемът не бъде погасен навреме, а в случай на банкрут кредиторите ще могат сами да обработват земята <2>.

Имаше постъпки за създаване на Индианска банка за развитие (*Indian Development Bank*), която да следва примера на Световната банка, като отпуска благоприятни заеми на икономически неразвитите индиански резервати и всъщност една Американска индианска национална банка (*American Indian National Bank*) бе основана в столицата Вашингтон през 1970 г. по настояване на индианците. Но това не направи по-лесно за племената придобиването на заеми.

На племенните предприятия не достига инвестиционен капитал и не могат да използват земя за гаранция, но това е много по-голям проблем при отделните членове на племето и ограниченията върху предприемачеството. За съжаление няма официални данни или оценки по отношение на броя на спестовните сметки на индианците от резерватите. На базата на разговори на автора с хора от индианските резервати Форт Апачи, Гила Ривър и Хуалапаи, както и на запитвания към мениджърите на местните банкови клонове

в или съседни резервати (вж снимка 3), се оказва че броят на индианците от резерватите, които имат спестовни сметки е извънредно малък (вж Frantz 1999, S. 170f.). Не е ясно все пак, дали това е еднакво вярно за индианците в други резервати.

Снимка 3. Индианка с традиционна бебешка носилка-раница пред банка в Сакатон, столицата на индианския резерват Гила ривър, Аризона

Колкото до кредитната благонадеждност на потенциалните индиански предприемачи, положението основно е същото, както при племенните предприемачи. Общо казано, повечето от тяхната частна собственост не може да бъде използвана за обезпечени кредити. Това се отнася за земята, която въпреки че е разпределена, се управлява от Правителството, както и доходът получен от тази земя. Това се отнася също и за жилищното строителство в резерватите (вж La Fontaine 1974, S. 32). Друга причина, защо заемодателите не са склонни да дават заеми е, че вярват че повечето индиански резервати са имали малко опит в бизнеса и представляват твърде голям риск.

Липсата на налични икономически и социални данни за много резервати също може да накара един предприемач да реши против създаване на бизнес в племенна територия (Sorkin 1973, S. 120). Тази липса поставя тези индиански резервати в неблагоприятно положение в сравнение с много други неразвити региони на САЩ, където щатът или местни агенции системно инвестират и събират данни за бизнес анализ. Бюрото по индианските въпроси все пак, въпреки големия си брой служители, няма статистически отдел, който да агрегира данни на национална база, което означава че то често не може да помогне с точни данни необходими на бизнесмените.

Фактори, потенциално благоприятстващи развитието на икономиката на резервата

Една привлекателност за индустриално предприятие в индианския резерват е големият резервоар от евтина работна сила, на която бизнесът може да разчита при много благоприятни условия, вследствие на високата безработица. Това обяснява защо някои промишлени отрасли, които не са конкурентоспособни на други места, се преместват в резерватите. Тук, както в страните от Третия свят, ниското равнище на заплащане (вж Sorkin 1971, S. 98–99) изглежда е гарантирано от общото отсъствие на профсъюзи и огромната безработица. Макар тези ниски заплати да са също така резултат на липсата на квалифицирани работници в резервата, предприемачите не понасят пълното бреме, вследствие на липсата на квалификация у индианците, защото Бюрото по индианските въпроси има програми, които провеждат за известно време на работното място подготовка на ин-

дианци за работници, или възстановяват до половината от разходите за заплата на предприемача.

Предприятията в резерватите, които не са собственост на племето, като цяло плащат само законно изискваната минимална заплата, която средно месечно не е по-висока отколкото социалните помощи и работниците в тези предприятия, имат малки перспективи за повишение. Това обяснява защо много индианци от резервати често не проявяват специален интерес към такава работа, което означава също, че наличното снабдяване с работна сила всъщност не е толкова голямо колкото изглежда.

Друго предимство, което може да има бизнесът ако е разположен в резерват е, че тук има по-малко екологични и икономически регулации. Също така, противно на ситуацията в останалата част на страната, прилагането на тези редуцирани правила в резерватите често не се прилага стриктно от което и да е племенно правителство или от Бюрото по индианските въпроси. Например, липсата на екологични регулации по отношение добива на уран в индианските резервати Навахо и Лагуна (*Navajo and Laguna Indian Reservations*) в Ню Мексико имаше в някои случаи катастрофални последици, в резултат – заболели и даже починали както миньори така и други лица. В някои случаи основите на къщите на заболелите хора са били изградени с отпадъци от урановата мина (вж Peters, 1987). Затова условията в индианския резерват са сходни с тези в страните на Третия свят, където власните не искат да загубят инвеститори заради правила, които биха били твърде строги. Има все пак предимства в разполагането на бизнес в резерваторна земя, вместо в страните на Третия свят, тъй като няма мита, такси или импортни квоти, които биха възпрепятствали бизнеса; и тъй като целият бизнес се прави в долари, няма валутен риск.

Еднакво благоприятстващо за инвеститора е статусът на данъчните регулирания в резерватите и налагането на някои федерални и щатски данъци. Макар някои от тези предимства да могат да бъдат загубени, когато самото племе реши да налага данък за да повиши допълнителните приходи за своя бюджет, предимството остава. Този специален данъчен статут отразява частичния суверенитет на резерватите и определено е локализационно предимство за бизнеса.

Друг фактор, който действа в полза на икономиката на резервата, е частичното неспазване на рестрикциите в хазарта. Спъващите пречки на федералните ограничения и хроническа бедност изчезнаха за някои племена в резултат на т. нар. Индиански акт за регулиране на хазарта (*Indian Gaming Regulatory Act*) от 1988 г. (Public Law 100–497, 1988), който отваря вратите за множество хазартни операции. Много племена сега имат истинска възможност да постигнат отдавнашни мечти за самоопределение и самозадоволяване, и за пръв път - постигането на тези цели е в голяма степен в ръцете на самото местно население.

Преди 1985 г. по-голямата част от хазартната дейност извън индианските земи се ограничаваше върху два щата – Невада и Ню Джърси. От тогава хазартът никне като гъби по всички щати извън индианските резервати. Днес всички щати легализираха хазарта под някаква форма, а някои щати разрешават хазарт в казина в определени ограничени места, като речни кораби по Мисисипи и Мексиканския залив. През 1996 г. имаше 31 щата, в които общият размер на залагането е достигнал 1 млрд. дол., а за целите щати размерът на разходваните суми през 1996 г. за залагания достигна 590 млрд. дол. Делът на американските индианци от залаганите суми през същата година е бил 65 млрд. дол или 11 % от цялата сума. През 1986 г. е имало 85 хазартни съоръжения в индиански резервати, но през 1997 г. е имало 142 племена, които са управлявали общо 281 т. нар. хазартни съоръжения от III клас (*Class III gaming facilities*, вж снимка 4), напр. хазарт в казина, автомати, надбягване с коне и кучета и др., заангажиращи общо 180 000 д в 24 щата (Wichell, Lounsbury, and Sommers 1997, S. 1 und S. 3; <4>).

Снимка 4. Индиански хазарт в резервата Миккосуки (Miccosukee Indian Reservation), Флорида

Независимо от броя на индианските хазартни съоръжения, не всички са печеливши. Само 48 племена печелят над 10 млн. дол. годишно от хазартни операции (Washington Post Magazine 1997). Най-богатото племе от хазарт е „машантъкет пекот” от Кънектикът, което бе признато на федерално равнище като племе едва през 1983 г. Племенното казино *Foxwood* заангажира 10 000 д и е най-голямото казино в страната. Според условията на договора на племето с щата Кънектикът, племето плаща 150 млн. дол. годишен данък от хазартната си печалба на щата, сума равна на 25 % от данъчните приходи на щата от всички източници (ibid., S. 5). С част от печалбата от хазарта и други предприятия, племето „пекот” създава Музей на американските индианци (*Museum of the American Indian*), който отваря врати в резервата му през август 1998 г. Музеят, според слухове, струва 150 млн. дол. и има изследователска библиотека за местните американци, която притежава 150 000 тома допълнително към образователните експонати за историята на племето. Лидери-

те на племето посочват новия музей като пример за виталността на тяхната култура, която влиза в новия век <5>.

Накрая има множество правителствени програми за резерватите, които насърчават и поддържат икономическото развитие. Тези програми и политика включват високи разходи и съдържат многообразни програмни дейности. В някои отношения те са един от малкото стимули за икономиката на резервата и често представляват единствената причина да се установи бизнес в резерватната земя. От 2,8 млрд. дол. обществени фондове, които са предоставени безвъзмездно на индианците през 1986 г. от т. нар. Офис за управление и бюджет (*U.S. Office of Management and Budget*), средно по 3 500 дол. на индианец в резерват, или някъде над 8% са разходвани за установяване и реализиране на проекти за икономическо развитие. Изненадващо е, че 20 години по-късно този малък дял от обществените фондове за проекти за икономическо развитие не се е променил.

Дълго време подкрепянето на племенните икономики бе изключителна отговорност на Бюрото по индианските въпроси, макар то да обръщаше малко внимание на тези въпроси до 1934 г. До тогава Индианската агенция не вижда специална причина да даде икономическа поддръжка за резерватите, които от официална гледна точка биха създали просто пречки за процесите на асимилация и цивилизоване на американските индианци. Макар това отношение да се е променило с въвеждането на *Indian Reorganization Act* през 1934 г. и след това резерватите да получиха фондове от федералното правителство за изграждане на племенни предприятия, остава фактът че до 60-те години на XX в. Бюрото по индианските въпроси не предоставя много безвъзмездни помощи на резерватните икономики.

Заедно с т. нар. „война на бедността“ (*"War against Poverty"*), обявена от президента Джонсън в средата на 60-те години, други федерални агенции, включително Администрацията за икономическо развитие (*Economic Development Administration*), Офисът за икономически възможности (*Office of Economic Opportunities*) и Администрацията за дребен бизнес (*Small Business Administration*) поеха инициативата да подпомогнат индианците от резерватите. През 1984 г. имаше вече над 20 федерални департамента или агенции, които разработваха програми за подкрепа на развитието на племенните икономики. Общите разходи на тези програми бяха два пъти по-големи от фондовете, предоставени от Бюрото

по индианските въпроси (Presidential Commission on Indian Reservation Economics 1984, S. 27). Трябва да се каже, все пак, че до днес тези програми с техните разнообразни цели и регулации не бяха правилно координирани, и че главната част от фондовете се използваха за администрацията.

До приемането на т. нар. *Indian Financing Act* (1974 г.) и установяването на Фонда за гарантиране заемите на индианските заеми (*Indian Loan Guaranty Fund*, 1984 г.), 40 и 50 години след т. нар. *Indian Reorganization Act*, Бюрото по индианските въпроси отново изглежда разбира своите отговорности за развитието на резерватната икономика. Установена бе база, която направи възможно предоставяне на кредит не само на племенни предприятия, но и на индивидуални индиански бизнесмени, които както бе изяснено вече, иначе трудно биха получили такъв кредит. В същото време бе създаден фонд с който Бюрото по индианските въпроси ще покрива чрез кредитна гаранция до 90% от банкови заеми на индианци в случай на провал. Предвид на големия потенциал на търсене за финансиране на развитието, размерът на фонда на Бюрото бе все пак със значителен размер.

Дори ако федералните субсидии са сред главните фактори, които са поставили рамка на племенните икономики, тези субсидии не винаги са от помощ за индианците. Успешното икономическо развитие в резерватите не е просто въпрос на пари. Много скъпи проекти бяха проведени не защото има специална нужда от тях или защото бяха желани от племето, а просто защото има обществени пари за такива проекти и защото неиндиански консултанти и адвокати на племена се стремят към определен престиж при получаването на тези средства. Ако някой от капитала на племето трябваше да се харчи за такъв проект, повечето от управниците на индианците биха били без съмнение много повече предпазливи. Същото може да се каже за неиндианския бизнес в резерватна земя. Много от предприемачите са привлечени от резерватите защото могат да разчита на опериране с големи субсидии, а някои може да са там защото не биха имали шанс за бизнес извън резервата. Последствието е, че фондовете за индианците от резерватите често се оказват в джоба на други хора, и след като тези фондове са използвани, резерватът ще загуби още едно предприятие. Много неиндиански бизнесмени в резерватите затварят след кратко време, което демонстрира резултата от тази политика.

Literatura

- Frantz, K. (1993): Kampf um die Wasserressourcen Arizonas. Der Konflikt zwischen Phoenix und der Fort Apache Indianerreservation. In: Bogenreiter, H. Hrsg.: Ökologie und Menschenrechte. Wien, Verlag Jugend und Volk, S. 146–155.
- Frantz, K. (1998): The Role of Mining on Indian Reservations in the USA. In: *Cadernos de Geografia*, 17, S. 259–265.
- Frantz, K. (1999): Indian Reservations in the United States. Territory, Sovereignty and Socio-economic Change. Chicago and London, The University of Chicago Press, 370
- Hagan (1971): Indian Policy after the Civil War: The Reservation Experience. In: Prucha, F., Hagan, W. und Joseph Jr., A (eds.): American Indian Policy. The Indian Historical Society Lectures, 1970–1971. Indianapolis, Indiana Historical Society, S. 20–36.
- Hofmeister, B. (1976): Indianerreservations in den USA. Territoriale Entwicklung und wirtschaftliche Eignung. In: *Geographische Rundschau*, 28, S. 507–518.
- Hofmeister, B. (1978): Ernährungsgrundlagen und Einkommensquellen bei zunehmendem Bevölkerungsdruck in den U.S.-amerikanischen Indianer-Reservationsen. In: *Verhandlungen des 41. Deutschen Geographentages (Mainz)*, S. 331–346.
- La Fontaine, F. (1974): The Native American Credit Problem. In: *American Indian Law Review*, 2, S. 29–40.
- Peters, U. (1987): "Radioaktivität kennt keine Reservationsgrenzen." Zum Uranabbau auf indianischem Land in den USA. In: *Progrm*, 18/8, S. 29–32.
- Presidential Commission on Indian Reservation Economics (1984): Report and Recommendations to the President of the United States. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 156 S.
- Public Law 100–497 (1988): Indian Gaming Regulatory Act of 1988, 25 U.S.C. sec. 2701, et seq. and 18 U.S.C./sec. S. 1166–1168.
- Ruffing, L. (1978): Dependence and Underdevelopment. In: Stanley, S. ed., S. 91–113.
- Sorkin, A. (1971): American Indians and Federal Aid. Washington, D.C., The Brookings Institute, 231 S.
- Sorkin, A. (1973): Business and Industrial Development on American Reservations. In: *The Annals of Regional Science*, 7, S. 115–129.
- Stanley, S., ed. (1978): American Indian Economic Development. The Hague, Netherlands, Monton Publishers., 609 S.
- U.S. Department of the Interior (1986): Report of the Task Force on Indian Economic Development. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 265 S.

Vinje, D. (1982): Cultural Values and Economic Development on U.S. Indian Reservations. In: The Social Science Journal, 19, S. 87–98.

Washington Post Magazine (1997): The Unfashionable. Feb. 23, 24 S.

Wax, M (1971): Indian Americans. Unity and Diversity. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 236 S.

Winchell, D., Lounsbury, J., and Sommers, L. (1998): Indian Gaming in the US.: Distribution, Significance, and Trends. In: Focus, 44/4, S. 1–10.

Wistisen, M. et al. (1975): A Study to Identify Potential Feasible Small Businesses for the Navajo Nation. Phase 1: An Evolution of Income and Expenditure Patterns. Provo, Utah, Brigham Young University (Center for Business and Economic Research), 67 S.

Информанти

<1> Колин Мойа, директор на Tribal Economic Development (Сакатон, индиански резерват Гила Ривър, Аризона), януари 1986 г. и юли 1998 г.

<2> Леона Какар, председател на Ak-Chin Community Council (Марикопа, индиански резерват Ак-Чин, Аризона), септ. 1985 г.

<3> Арт Конвърс, вице-президент на First Interstate Bank-Pinetop (Пайнтоп, Аризона), август 1985 г. и септ. 1992 г.

4> Тим Уапато, директор на National Indian Gaming Association във Вашингтон (окръг Колумбия). Реч на годишната среща на Сдружените племена на северозападните индианци в Спокейн, Вашингтон, август 1997 г.

<5> Национално обществено радио, „Утринно предаване”, 11 август 1998 г.

Превод от английски: Петър Стоянов

Причини и предпоставки за превръщането на Португалия в колониална империя

Николай Попов, Софийски университет

Causes and Preconditions for Turning Portugal into a Colonial Empire

Nikolay Popov, Sofia University

Abstract: The article revealed the causes and prerequisites for turning Portugal into a colonial empire. The author examines and analyzes formation of the state territory, Portuguese society and economy in the eve of the Great Geographical Discoveries and the factors that made Portugal a maritime power.

Keywords: Portugal, Great Geographical Discoveries, Portuguese Society, Maritime Power, Portugal Empire

Възникване и развитие на Португалия от древността до края на

Средновековието. Формирането на държавната територия на Португалия е сложен историко-географски процес, който преминава през три основни етапа:

- 1) заселване на иберийските племена лузитани (лузи) и обособяване на римската провинция Лузитания;
- 2) образуване на държавни обединения на съвременната територия на Португалия – Галисия, Кралство на свевите, Вестготска монархия;
- 3) завладяване на територията от мавърски племена и извоюване на независимостта чрез процеса Реконкиста.

През по-голямата част от историческото си развитие Португалия е кралство, обвързано с католическия модел на християнството. Географското ядро на португалската държавност обхваща северните части от съвременното геопространство на страната. Всъщност тя е една от най-старите европейски държави, а нейното политическо и икономическо развитие е силно обвързано с атлантическото крайбрежие.

Западната част на Иберийския полуостров е обитавана от Древността. Още през I хил. пр.н.е. в района между реките Дору и Миню се заселват галисийците, които са племе с келтски произход, а по-късно се установяват и колонисти от Елада, Финикия и Картаген. Към IV–III в. пр.н.е. в централните полупланински части на днешна Португалия се

настаняват лузитаните. Те населяват полуострова от VI в. пр.н.е. и произхождат от Месетата – планинска и платовидна област, разположена в Централна Испания. Под натиска на келтите, лузитаните мигрират на запад и се разполагат между поречията на Тежу и Дору. Тук те създават държавно обединение, наречено Лузитания – древното име на Португалия.

През 136 г. Лузитания става римска провинция със столица Мерида, град в Западна Испания. Римското господство променя икономиката, селищната мрежа и социалната организация на местното население – неговите обичаи, вяра, език. Постепенно лузитаните се насочват от планинските била към урбанистичните центрове в равнините, занимавайки се предимно с производството на пшеница, вино и зехтин. По-късно възприемат християнството и то бързо се превръща в религия, която заменя съществуващата държавност с нова, основана на морала. Социалното послание на християнската етика и духът на съпротивата срещу римските легиони обясняват широкия прием на религията в Лузитания.

В началото на V в. в Лузитания нахлуват различни варварски племена, най-многобройни от които са аланите, вандалите и свевите. По-трайна държавно-политическа организация създават единствено свевите, които образуват кралство с главен град Бракара-Авгуца (днешна Брага). То съществува в периода 461–585 г. и първоначално обхваща историко-географската област Галисия в северозападната приатлантическа част на полуострова. По-късно държавата Свевия се разраства на юг и достига река Дору, която служи за граница на лузитанската общност. Установяването на варварски племена в Лузитания не предизвиква съпротивата на местното население, тъй като социалното му положение е твърде тежко, а градовете са обхванати от дълбока икономическа криза.

През 416 г. в Иберия се заселва романизираното германско племе вестготи, които са изпратени на полуострова като федерати, респ. съюзници на римляните в битките срещу свевите, аланите и вандалите. Войната със свевите приключва в края на VI в., когато тяхната държава се разпада окончателно.

Вестготите населяват територията на съвременна Португалия между 620 и 711 г. Тяхната култура е на по-ниско равнище спрямо тази на местното население, те не донасят нови форми на производство и ограничават търговската дейност. Благодарение на тях, обаче, се оформя социалната структура на португалското средновековно общество,

съставено от богато и политически влиятелно духовенство, аристокрация (поземлена и военна) и огромна маса бедни селяни, управлявани от католическата Църква.

През 711 г. започва нов етап в развитието на Португалия, свързан с мавърските (арабски и берберски) нашествия в Иберия. Без съмнение арабско-берберското господство се оказва много по-различно от това на римляните, свевите или вестготите. Всъщност то се счита за първия голям сблъсък между Кръста и Полумесеца в Западна Европа. В Лузитания мавърското могъщество е с различна продължителност и сила на влияние, като най-напред са отвоювани северните, по-късно централните и накрая – южните територии. Поради тази причина арабското културно (включително архитектурно) и политическо влияние е почти незабележимо на север от река Дору и в планинските райони от вътрешността, но доста силно изразено в Южна Португалия, особено в областта Алгарве. Арабският халифат на Иберийския полуостров представлява силна и могъща мюсюлманска държава, чийто политически център става испанският град Кордова. Халифатът съществува до 1492 г., когато Испания си възвръща и последната ислямска крепост – Гранада.

Борбата на християнското население срещу арабите и берберите придобива широка социална основа. В хода на този процес, наречен Реконкиста, възниква португалската държавност. По това време на полуострова съществуват отделни иберо-католически държави, като Леон, Кастилия, Каталуния, Навара, Арагон и Гранада, а на северозапад Галисия представлява графство, чиято територия достига до река Дору.

Първите писмени сведения за графство Портукаленш се появяват в края на IX в. То е подчинено на Леонската държава и се разполага върху сравнително малка територия южно от Дору. Ето защо тази река се счита за първоначалната политическа граница между териториите на Галисия и днешна Португалия. Названието на графството произлиза от наименованието на неговата столица, пристанищният град Порту (Порту Калиш – „пристанищна крепост“). Той е разположен в устието на река Дору и е отвоюван от граф Вимара Переш през 868 г. В южната част на днешна Португалия също се образува графство, с главен град Куимбра. След като се освобождава от властта на арабските воители, наречени сарацини, то е поверено на мосарабина Сешнанду, който го управлява до края на X в. Мосарабите всъщност са християни, които, обаче, по начина си на живот повече приличат на арабите, а езикът и манталитетът им са твърде различни от тези на

останалите португалци. Така или иначе, бракът между дъщерята на Сешнанду и португалския граф Нуню Мендеш се счита за първата важна стъпка към обединяването на земите, разположени на север и на юг от Дору.

През 1095 г. Португалия се оформя като самостоятелна държава вследствие войните на нейното население срещу арабските нашественици. В ранните етапи от своето историческо развитие графството не се различава от другите иберийски държави. Към края на XI в. кралят на Кастилия Алфонсо VI отстъпва Северна Португалия на Анри Бургундски, съпруг на неговата дъщеря Тереза. От този брак се ражда Алфонсу Енрикеш – първият португалски крал. Той поема управлението на Португалия и успява да извоюва нейната независимост.

По същото време Алфонсо VI предприема стъпки към премахването на вътрешните граници, които разделят полуострова и отслабват политическото му влияние. Ето защо той подчинява отделните кралства и графства на своята власт, давайки им известна административна самостоятелност. В 1128 г. Алфонсу Енрикеш оглавява бунт, насочен срещу управлението на галисийската графиня Дона Тереза, тъй като тя смята да присъедини португалските земи към Галисия. Същевременно нараства престижът на Леонското кралство и то се превръща в център на обединителните процеси на полуострова. Когато през 1135 г. се състои церемония по повод обединението между Кастилия и Леон, сред владетелите на иберийските държави липсва само принц Алфонсу I, което символизира зараждащата се независимост на Португалия.

Във връзка с това отношенията между Алфонсо VI и португалския граф се изострят. За да бъде преодолян този конфликт, в 1137 г. е подписан Туйският мирен договор, по силата на който Алфонсу Енрикеш отново става васал на краля. Самият Алфонсу I две години по-късно вече се титулува крал, тъй като графството се трансформира в кралство.

Важна крачка към независимостта на Португалия е направена през 1143 г. Тогава Португалското кралство получава позволение от Папа Иннокентий II за политическа независимост, ако населението му занапред признава властта единствено на римокатолическата църква. Официалната независимост на Португалия е постигната през 1179 г. благодарение на *Bula Manifestis Probatum* на Папа Александър III. Този период на важни промени завършва със смъртта на дон Алфонсу в 1185 г. Управлявал страната си

дълго и успешно, той се доказва като един от големите средновековни владетели на Европа.

Така в периода 1095–1179 г. кралство Португалия се превръща в политически независима държава. Неговата територия обхваща северните и централните части на днешна Португалия. В този район кралската власт и влиянието на благородническото съсловие са по-силни отколкото на юг, където преобладават селища без сеньор (господар) и общинска собственост.

През следващите години Португалия разширява своята територия на юг – към завладените от маврите християнски земи. Голяма подкрепа на португалските владетели по време на Реконкистата оказват и рицарите-кръстоносци, които по пътя към Светите земи освобождават някои важни пристанищни градове. Отвоюването на територии е подпомогнато и от вътрешните противоречия между самите мюсюлмански владетели. Постепенно под управлението на португалския крал са възвърнати Сантарей, Лисабон, Синтра, Алмада, Палмела, Алвор, Силвеш, Алкасер ду Сал, Елваш, Журумения, Мора, Серпа, Алжушрел, Мертола, Айамонте, а последен е отвоюван град Фару, разположен в крайните южни части на страната. По този начин в средата на XIII в. мавърското господство в Португалия е окончателно отхвърлено. Всъщност така завършва първата фаза от португалско-арабските войни – маврите са изгонени от португалските земи, но битките с исляма ще продължат по море.

През периода на португалската Реконкиста (1143–1249) продължителни периоди на мир се редуват с важни победи и тежки поражения. Междувременно река Тежу се превръща в основна „хидрографска граница“. Важно значение за признаване независимостта от Кастилия има битката срещу арабите при Урике в 1139 г. Тогава кастилската армия е подпомогната от тази на Португалия и мавърските войски бързо са разбити, благодарение на което кралят на Кастилия се принуждава да признае португалската независимост.

Към началото на XIV в. Португалия вече представлява феодално кралство, отворено към Атлантическия океан на запад. Тя е най-малка от християнските държави на полуострова и е първата, която постига национално единство, като още в средата на XIII в. португалската държава се разполага върху територия, подобна на днешната.

За да запазят независимостта си от Кастилия, португалските крале често са принудени да търсят политически съюз с Англия. Впрочем, англо-португалското сътрудничество ще обхване дълъг период от историческото развитие на Португалия. Тази близост между двете страни е продиктувана от желанието на Португалия да бъде възприета по различен от останалите политически субекти в Иберия начин, за да подчертае своето „атлантическо призвание“. Така например, през 1386 г. Португалия сключва договор с англичаните за вечно приятелство, който е подпечатан чрез брака на Филипа Ланкастърска с португалския крал Жуау I година по-късно. Съчетанието между „английската връзка“, формиращият се модерен португалски език и широкият морски излаз стават основна предпоставка за отделянето на Португалия от другите иберийски държави. Ориентирането на политическия и икономическия живот към крайбрежието пък намира израз в превръщането на Лисабон (Лишбуа) в столица на страната през 1260 г., а Порту израства като главния град на Севера.

Принадлежността на южната историко-географска област Алгарве към Португалия все пак предизвиква силно недоволство в кастилския кралски двор. Ето защо през 1252 г. избухва първият сериозен португалско-кастилски военен конфликт. Той приключва в 1267 г., когато в Бадахос е подписано споразумение, установяващо границата между Кастилия и Португалия в тази зона. Тя минава по течението на река Гуадиана от притока Кайа до океана, с което португалският крал се отказва от областта Арасена, докато Кастилия се примирява със загубата на Алгарве. Споровете приключват през 1297 г. с подписването на договора от Алкасуваш, когато областта Рибаква е дадена на Португалия. Нейните политически граници ще останат непроменени чак до 1801 г., когато е направена една незначителна корекция.

Португалското средновековно общество и икономика. Изолирана от останалата част на европейския континент, след няколко века независим политически живот, Португалия успява да създаде хомогенна национална общност, в която се чувстват социално напрежение и икономически недостиг. Ето защо започва да се проявява стремеж към политическа промяна, посредством нови и различни подходи. За португалското общество, в което водещи функции имат военната аристокрация и духовенството, „атлантическата развръзка“ се превръща в единственото възможно решение за

преодоляване на честите обществено-политически кризи. От друга страна, оживената търговия осигурява вътрешна сигурност чрез съответствието между политическото единство на нацията и нейното икономическо задоволяване.

През Средновековието лозарството, зърнопроизводството, отглеждането на маслини и риболовът са основен поминък за доминиращата част от португалското население. Сред занаятите важно значение имат изработването на ленени тъкани и керамичното изкуство. В много райони традиционно се добива желязна руда и те израстват като важни металургични центрове. В градовете процъфтява търговската дейност, като някои писмени сведения доказват наличие на интензивна морска търговия и развитие на корабостроене по крайбрежието.

В обществено отношение най-многобройна е прослойката на селяните. Средновековното португалско общество включва още духовенство, благородници (аристократи) и т.нар. „вилани“. Аристокрацията образува общност, която се определя по рождение и се основава на строга йерархична структура. Едрите благородници, наречени инфанти, притежават обширни земи, а кавалерите, които са аристократи по произход, но без имущество, трябва да воюват. Групата на виланите е разнообразна и обединява по-заможните селяни, богатите граждани (буржоа) и бедните градски вилани (плебеи). Богатите вилани често оспорват властта на дребните аристократи, а по-бедните стават пехотинци. Най-тежко е положението на робите, като в робство изпадат както маври, така и християни.

През разглеждания период северните и южните територии на Португалия се различават чувствително, осигурявайки на централната зона преходни културно-политически характеристики. В подвластния на маврите в миналото район живее многобройно мюсюлманско население. По тези земи процъфтява специфична арабска култура, развитие получават медицината, философията, правото, историята, теологията и астрономията. От своя страна португалските евреи съставляват елитно общество, което населява най-вече богатите градски центрове, развивайки търговията и занаятите.

Начело на страната е кралят, като от началото на XIII в. неговата власт придобива абсолютистки черти. Тогава са основани Кортесите – португалският парламент, в който участват благородници и висши католически духовници (прелати), но той се свиква само в извънредни случаи. През епохата на Късното Средновековие вътрешнополитическите

кризи в Португалия стават обичайно явление, благодарение на което абсолютната кралска власт се утвърждава, а аристокрацията също успява да стабилизира своите позиции.

Във външнополитически план проблемите с Кастилия не спират. Между двете държави съществува остра морска и търговска конкуренция, поради което се водят многобройни битки, а въпросът със сухоземните граници остава все така открит.

В началото на XIV в. характерът на европейската икономика се променя, което е свързано с нарасналото значение на търговията, като това явление скоро става характерен белег и за португалското стопанство. Появяват се, например, панаирите, които имат важна социално-икономическа функция. Португалия изнася най-различни продукти – кожи, платове, обувки, риба, плодове, мед, вино, зехтин, занаятчийски стоки, строителен и дървен материал, а внася главно копринени и вълнени тъкани, оръжия, метали, подправки, зърно. Разходите по вноса, обаче, надвишават приходите от износа и през цялото Средновековие страната страда от подобен търговски дефицит.

Виното и зехтинът, които са основни експортни стоки през разглеждания период, променят характера на земеделското производство, измествайки в структурата на обработваемите земи продоволствените продукти и най-вече зърнените култури. Постепенно селскостопанската продукция от средство за оцеляване се превръща в търговски инструмент, а благодарение на еврейската общност се създават предпоставки за зараждането на силно градско стопанство.

Развитието на икономиката води до дълбоки социални промени. Те се изразяват в оформянето на заможна класа, която включва градските търговци и едрите земевладелци в селските райони. Междувременно намалява влиянието на рицарското съсловие, тъй като неговата сила е по време на война, докато през този период християнските земи вече не са арабско владение. В португалското село пък се чувства липсата на работна ръка. Това явление е особено типично за втората половина на XIV в., когато населението намалява заради избухналата чумна епидемия.

Към края на Средновековието се засилва процесът на урбанизация – градовете се разрастват и се увеличава градското население. Всъщност урбанизацията засяга предимно пристанищните центрове, докато градовете от вътрешността се развиват като периферен социално-икономически район. Разположен в естуара на Тежу, Лисабон израства като водещ стопански център с благоприятно географско положение, богато и космополитно

общество. Той предлага най-добри условия за живот, а неговите размери и броят на жителите му постоянно нарастват. Важно значение има и появата на морската борса – застрахователна агенция, покриваща щетите в случай на корабкрушение.

Проблемите с Кастилия продължават и през втората половина на XIV в., което води до нова политическа криза, прераснала в истинска революция (1383–1385). Тя представлява сложно явление, в което се сблъскват различни интереси и дълбоки социални противоречия. Като следствие от нея се оформя съсловието на градската буржоазия, което става силно зависимо от морската търговия. Последната голяма война с Кастилия се води в 1385 г. В битката при Алжубарота португалската армия нанася поражение на кастилските войски. След нова загуба при Валверде (1411 г.) Кастилия е принудена да подпише мирен договор.

По това време Португалия все още не може да бъде определена като „модерна държава“. Тя притежава селища, традиционно обвързани с Атлантическия океан, а населението ѝ е съставено предимно от моряци, чиито малки кораби (барки) осъществяват активна търговия с Британските острови, Фландрия и главните средиземноморски пристанища.

Старият свят и Португалия в навечерието на Великите географски открития.

Както е известно, Старият свят представлява историко-географско понятие, което в териториален аспект обхваща Европа, Азия и Северна Африка. Този обширен район е населен от дълбока древност, а благоприятните природни условия определят обособяването на някои от най-ранните световни цивилизации и култури. Откриването на Америка в края на XV в. се оказва удобна възможност за отделянето на Стария от Новия свят. В края на Средновековието познатото географско пространство е поделено на региони, отличаващи се в стопанско, културно и политическо отношение.

Европа притежава територия, която е ограничена от Атлантическия океан, Уралските планини, Кавказкия хребет и Средиземно море. През този период, изправен пред съдбоносни събития, промени и изпитания, Старият континент изглежда твърде различен в отделните си части. На изток се разполага Московското княжество – историко-географското ядро на огромната руска държава. Русия бързо започва да разширява територията си, но задълго остава в европейската периферия, тъй като няма излаз на топли

и незамръзващи морета. На север земите около балтийското крайбрежие представляват обширна и слабораселена зона от тайга. Скандинавското пространство пък е заето от норманите (викингите), един типично морски народ, прочут с пиратските си подвизи. Източните славянски равнини продължават към централната част на континента, която е заселена от многобройни германски племена, превърнали тези заблатени земи в плодородни полета. В близост до бреговете на Северно море се очертават богатите ханзейски градове (Бремен, Хамбург, Кил, Любек, Кьолн), а след XVI в. и Нидерландия, чиято икономическа сила е под влияние на морската търговия и градския живот. На запад започва обособяването на Френското кралство, което има широк излаз както на Атлантическия океан, така и на Средиземно море. Британският архипелаг е съставен от Англия, Уелс, Шотландия и Ирландия. Той е отделен от останалата част на Европа и е защитен чрез благоприятно си местоположение от „политическите бури” на континента. Между Средиземно море и Средноевропейските равнини се обособява алпийското геопространство. В западната му част, като изолирана планинска област, израства Швейцария, а в Източните Алпи Австрийската марка играе важна роля като граница на германоезична Европа и се явява преден пост срещу проникващите на запад османски турци. На юг средиземноморският свят предлага най-добри възможности за търговски контакт с исляма. Тази оживена търговия включва подправки, като черен пипер, джинджифил, канела и шафран, камфор, парфюми, захар, скъпоценни камъни, индиго, ценни кожи, проникващи в европейските пристанища от Китай и Индия по Пътя на коприната. Междувременно Балканският полуостров става владение на Османската империя и в обществения му живот настъпват негативни промени, които го оставят задълго извън европейското политическо и икономическо пространство. С течение на времето империята придобива все по-големи размери и установява контрол върху важните търговски пътища, които свързват Изтока с Европа, а това ѝ дава големи геополитически предимства. Иберия също се превръща в сцена на военен конфликт между исляма и християнството. По тези земи сблъсъкът започва по-рано и обхваща по-голяма територия отколкото на Балканите, но в крайна сметка завършва с успех за иберийските владетели в самия край на XV в.

През разглеждания период Иберийският полуостров представлява особен геополитически феномен, тъй като единствено в тази част на Европа успява да се запази

войнственият дух на кръстоносните походи и именно тук най-силно се чувства социално-политическото влияние на арабската цивилизация, която е подчертано търговска. Продължителното противопоставяне между двете религии – християнската и мюсюлманската, определя състоянието на постоянна война и икономическа несигурност, но тъкмо тази обстановка ще подготви основата на испанската и португалската морска експанзия.

Завладяването на световната православна столица Константинопол от турската армия, спряна чак пред Виена през XVII в., е събитие, което вълнува цяла Европа. Османската инвазия в Християнска Европа променя съотношението на силите на континента и по този начин се обособяват райони с различни културно-политически особености.

Централната и източноевропейската част се превръщат в пространство за развитие на телурократичните общества. Тяхното териториално разрастване води до по-големи природни и демографски възможности за развитие на едно по-богато стопанство. Типичен пример в това отношение е Русия, която ще построи най-голямата сухоземна колониална империя в света. В същото време по атлантическия бряг се обособяват държавите таласократии, за които морето е най-важният източник за нарастване на икономическия и политически престиж. Подобни формирания създават Испания и Португалия, а по-късно Великобритания, Нидерландия и Франция, която единствена притежава смесени характеристики на морска и континентална сила. По южното крайбрежие се водят многобройни средиземноморски битки, а активната някога търговска дейност там бързо замира. Това дава възможност на атлантически пристанища, като Лисабон, Антверпен и Амстердам, да възприемат от Венеция и Генуа модела на търговски посредници. През този период германският свят е подложен на чести религиозни войни между католици и протестанти. Той е разпокъсан на отделни марки, княжества и херцогства, а градовете от Ханзата постепенно навлизат в период на упадък. В центъра на Средиземноморието Италия задълго си остава само „географско понятие“. За господство в района на Балтийско море се водят северни войни, но те не дават възможност за появата на регионална геополитическа сила.

Далечният Изток е пространство, което обединява богатите цивилизации на Индия, Китай и Япония. Индийският субконтинент притежава особено географско положение, тъй като е орографски отделен от останалата част на Азия. Във връзка с това Индия е

достъпна най-вече чрез океана, а високите планини и пустинните плата преграждат разрастването на територията ù към централноазиатската степ и Месопотамия. От културно-политическа гледна точка тя е поделена на отделни, воюващи една срещу друга държави, в които преобладават индуизмът, будизмът и ислямът. В Средна Азия се обособява Монголската орда, наложила властта си над едно обширно степно пространство. Благодарение на островния си характер Япония успява да устои на монголските нашествия и по този начин запазва своята културна самобитност. Въпреки това архипелагът е феодално разпокъсан, което забавя общественоеикономическото му развитие. Обвързан с конфуцианството и будизма, Китай притежава огромен териториален, демографски и стопански ресурс, докато Индокитай е съставен от няколко малки държавици, чийто икономически живот протича в плодородните речни долини на полуострова. Малайският архипелаг на юг включва множество острови, повечето от които, благодарение на арабските търговци, бързо възприемат исляма, очертавайки източната периферия на неговото разпространение. Географско ядро на мюсюлманската религия все пак си остава Арабският полуостров, но постепенно нейното влияние нараства и ислямският свят обхваща значителни територии от Южна Франция до остров Ява.

В средата на IX в. се осъществява важна промяна в историята на ислямската цивилизация, тъй като тогава на политическата сцена се появяват селджукските турци. Техните набези слагат край на арабското господство, а експанзията им полага основите на Османската империя. Тя бързо се превръща в главна сила в района, завладявайки Югоизточна Европа до Австрийските Алпи и Близкия Изток до Иранските планини. Турската инвазия коренно променя обществения и политическия живот на Стария континент. Иберийският полуостров фактически не е пряко засегнат от тези нашествия, но те се оказват съдбоносни за неговите държави. Голямата историческа промяна на преход от Средновековието към Новото време всъщност става възможна благодарение на Португалия – географски изолирана от останалата част на Европа, тя търпеливо изчаква момента за своя решителен пробив.

Към края на XV в. действително е положено началото на продължителен процес на промени в европейския духовен и материален свят, който обхваща много области – икономика, политика, религия, наука. Западноевропейската цивилизация постепенно пристъпва към преоценка на Средновековието, нуждаейки се от нови модели в развитието

си, което се осъществява чрез Великите географски открития. Те представляват спасителна реакция на християнския свят, разположен в западната, неовладяна от исляма, част на европейския континент. Великите географски открития са свързани с откриването на нови земи и разширяването на мрежата от търговски пътища, което е породено от социално-икономически, културно-политически и научно-изследователски причини. Конкретен повод за последвалата морска инвазия е турското завладяване на Леванта (Източното Средиземноморие). Това затруднява търговските отношения с Изтока и е причина за търсенето на нов – морски път към богатствата на този район.

Главна причина за европейската морска експанзия е желанието за активизиране на търговските връзки с Индия. На второ място по значение са мотивите за разпространение на християнството, политическите печалби и научната стойност от откритията. Те са предизвикани от възраждането на исляма и пораженията в кръстоносните походи, като са насърчавани както от централизираните ренесансови монархии, така и от църквата. С изключение на Русия, православният свят става турско владение, но въпреки увисналата над Европа опасност, католическите владетели решават да изследват перспективните морски маршрути. Превръщането на Константинопол в столица на Османската империя води до недостиг на благородни метали, кожи, подправки, копринени платове и порцелан, поради което трябва да се търсят нови морски пътища, а това изисква технологично усъвършенстване в корабоплаването. Разширяването на търговската мрежа, развитието на банковото дело и новите стоково-парични отношения променят средновековния характер на европейската икономика. Новата икономическа ситуация, в основата на която е интензивната морска търговия, разрушава ограничените рамки на феодалната система, предизвиквайки като верижно следствие големи политически и социални промени. В някои райони на Европа се обособява влиятелна търговска класа и се осъществява първоначално натрупване на капитали, а оформянето на буржоазия и силна градска икономика полагат основите на последвалата промишлена революция. Всички тези събития протичат по различен начин в отделните държави, но механизмът им си остава непроменен.

И така, докато източните цивилизации „се затварят” в себе си, в Западна Европа се извършва своеобразна революция в най-различни области, а това води до бурно развитие на градовете, търговията и производството. Градското стопанство изисква нови пазари и

евтини суровини, във връзка с което търсенето на морски маршрут към Индия от романтично приключение се превръща в обективна материална потребност. Морската експанзия към Ориента и Новия свят ще доведе до изместването на европейския геоикономически център от южните медитерански земи към атлантическите брегове на запад. Това е началото на колониалната кампания на европейските таласократии, която ще продължи векове и ще обхване огромна част от неевропейските пространства.

Великите географски открития протичат в една забележителна епоха, която променя Европа завинаги и в началото на XVI в. континентът навлиза в нов етап от своето развитие. Португалия е типичен представител на атлантическия свят и упорито търси своето място в европейското пространство, като взема активно участие в предстоящите колониални инициативи. Всъщност тя става първата европейска държава, която се заема с тяхното осъществяване и така успява да промени географски ограничения характер на средновековна Европа, очертавайки нови насоки в нейното икономическо и културно-политическо развитие. Това е най-големият принос на Португалия в историята на Стария континент.

Португалия – първата европейска морска сила. В редица изследвания в областта на политическата география, геополитиката и геостратегиата се акцентира върху съществуващото противоречие между континенталните и морските цивилизации, респ. между телурократиите и таласократиите. Телурократиите се разполагат върху обособена територия, което определя нуждата от централизирана политическа власт. Континенталните държави са доста консервативни и формата на управление при тях най-често е от абсолютистки тип. Обикновено те се формират в географски райони със сух климат (полупустини, степ, лесостеп), а за стопанската им култура са характерни номадското животновъдство и керванната търговия. Телурократиите притежават значителна военна мощ, налагайки своята власт върху обширни територии. Те са исторически свързани с Изтока и намират широко разпространение предимно в Евразия. Типични примери за такива държавни образувания са Златната Монголска Орда, Арабският халифат, Османската държава, Свещенната Римска империя, Русия, Австро-Унгария, Китай.

Цивилизациите от таласократичен тип се формират в крайморски пространства. Те са по-характерни за Запада, а историческите им аналози се зараждат по атлантическия бряг на Европа. Тяхна характерна особеност е морската експанзия, поради което политическото им устройство се отличава с териториална разпокъсаност между метрополията и колониите. Тези държави притежават силен военен и търговски флот, тъй като са зависими от търговската дейност. Морската геополитическа традиция води началото си от древните цивилизации на Финикия, гръцките средиземноморски колонии, Римската империя и нашествията на скандинавските викинги. Техни наследници в епохата на Новото време са Португалия, Испания, Англия, Нидерландия и Франция.

За разлика от останалите европейски държави, през XV в. Португалия притежава важно географско предимство, тъй като разполага с широк океански излаз, усъвършенствано корабоплаване, силна картографска школа и морски капитани с отлични качества. Водени от търговски и религиозни подбуди португалците ревниво ще пазят в тайна своите средства за откриване и овладяване на новите територии.

В края на Средновековието Португалия представлява периферна и бедна държава, разположена в доста неспокоен географски район на границата между югозападната част на Европа и ислямските общества в Северозападна Африка. Религиозните войни тук са често явление, поради което в португалското общество постепенно се оформя класата на дребните благородници (идалгуш). Това влиятелно благородническо съсловие съществува най-вече заради кръстоносните походи към Светите места.

По същото време Португалия се превръща в типична морска държава – тя притежава голям атлантически излаз и има икономическо присъствие в средиземноморското пространство. Освен това през XV в. голяма част от португалското общество е заинтересовано от плодовете на морските пътешествия. Повечето португалци са твърде бедни, а експедициите им предоставят чудесна възможност за началото на един различен живот. За духовенството и аристократите откриването на нови земи се превръща в най-добрия начин да се служи на Бог и краля, пред търговското съсловие се разкрива перспективата за големи печалби, докато за португалските владетели морското могъщество носи престиж и е нов източник на доходи. След като икономическият живот се ориентира към крайбрежието, Португалия все по-активно започва да се занимава с морска политика и управление. В икономическо отношение просперират пристанищните

градове, особено Лисабон, докато вътрешноградските центрове и селата са обзети от дълбока стопанска криза.

Обхватът на португалската географска дейност в периода от XV в. нататък е наистина изумителен. Впрочем португалската морска инвазия представлява колосална епопея със запазено място в световната история, която не може да бъде написана, без да отбележим стореното от народа на тази бедна страна, разположена в покрайнините на Европа. Португалската експанзия протича в различни исторически епохи и цивилизационни райони. Свързана с търговска и мисионерска дейност, военни походи, географски открития с научен характер, дипломатия и пиратски нападения, тя е подчинена на специфична морска геостратегия, успяла в крайна сметка да разчупи континентално-ориентираното мислене на феодалното европейско общество.

Португалското морско начало най-напред има характерните белези на военна кампания срещу исляма и представлява продължение на средновековните кръстоносни походи. Малко известен факт е, че първата португалска експедиция за завоюване на нови земи е осъществена още през 1336 г., като целта са Канарските острови. По-късно нашествията са прекратени заради избухналата в цяла Западна Европа чумна епидемия, която обхваща и територията на кралството от средата на XIV в. Сред първите теоретици на идеята за инвазия на християнска Европа е Раймунду Лулу. В своето произведение “*Liber de acquisitione Terre Sancte*” (1288) той предлага мюсюлманския свят да бъде атакуван от Мароко до Близкия Изток, като се заобиколи Африка по море и се достигне Индия.

Първите активни презморски инициативи на Португалия са от времето на Алфонсу IV, а при управлението на Дон Фернанду се определят мерки за организация на морската търговия, установяват се и най-ранните морски застраховки. Важно значение има назначаването на Емануеле Песангу през 1317 г. за първия португалски адмирал. Географските открития на португалците всъщност създават научната основа за изготвянето на морска геостратегия, придобила с течение на времето характер на национално начинание, което напълно променя структурата на икономиката, обществото и политиката в Европа. Несъмнено Португалия има най-голямо значение за промените, предизвикани от географската експанзия на Европа в края на Средновековието.

Много важна, в този смисъл, е ролята на португалския принц Енрике Мореплавателя, най-малкият син на крал Жуау I. През 1418 г. в южния португалски град Сагреш той

основава първото в света мореплавателско училище и морска обсерватория, където се изготвят специфични географски карти, наречени портулани, и лоции „рутейру“ на Атлантическия океан и Средиземно море. Тези картографски пособия представляват морски навигационни карти, изработвани на пергамент, които дават подробни сведения за бреговата линия и са наситени с много географски наименования. Това типично португалско творение успешно заменя използваните дотогава твърде неточни „манастирски“ карти.

Дейността на Енрике Мореплавателя оказва огромно влияние за превръщането на Португалия в силна морска държава. В мореплавателското училище на принца работят много чужденци – фламандци, генуезци, венецианци, кастилци, англичани, французи, които използват общ „географски“ език. В Сагреш се срещат дори маври, абисинци и индийци, от които португалците получават ценни сведения за Ориента. Енрике Мореплавателя успява да промени характера на португалската експанзия, като я превръща от морска война с маврите в научно-изследователско проучване, подготвяйки доста опитни моряци, които извършват многобройни географски открития.

Принц Енрике умира в 1460 г., което води до забавяне на активното португалско навлизане в моретата. Ръководен от наивната вяра на кръстоносец, в разгара на XV в. дон Енрике носи в себе си безпокойство, жажда за знание, изследователски стремеж и методична последователност, които го превръщат в човек на Ренесанса. Богатият му светоглед и организаторски дух на държавник му дават възможност да създаде специфични португалски методи, подпомагащи морските открития. Изграждайки основите на португалската колонизация по атлантическия бряг на Африка, практически той полага началото на забележителната експанзия на европейските народи и тяхната хегемония над човечеството в останалите региони на света.

В областта на картографията португалците преоткриват богатите арабски традиции и умения в изработването на точни и прецизни карти, а португалските капитани се славят с голям практически опит и отлични качества в открито море. Важно значение придобиват мореплаването и корабостроенето, където се извършва истинска технологична революция, свързана с използването на нов тип кораб – каравелата. Съществуват сведения, че за пръв път думата „каравела“ е отбелязана в един летопис от 1255 г. Португалската каравела представлява 250-тонен ветроходен морски съд с триъгълни платна, една палуба, три

мачти, с плоска кърма и 22-метров кил, притежава мощни оръдия и издържа на тежки атмосферни условия. Тя бързо заменя античната галера, която запазва значението си в моретата, но е непригодна за дълги океански пътувания. Усъвършенства се и морската техника с въвеждането на нови и по-прецизни навигационни уреди.

В началото на XV в. Португалия започва нова епоха в своето историческо развитие. Особено важно значение имат създаването на зависим от морската търговия и ориентиран към крайбрежието икономически живот, развитието на градска класа в пристанищните центрове и израстването на Лисабон в оживен търговски център.

Факторите, които определят превръщането на Португалия в силна морска държава, могат да бъдат групирани по следния начин:

1. Историко-географски фактори:

- формирането на модерно и независимо от Испания Португалско средновековно кралство;
- успешното осъществяване на Реконкистата;
- благоприятното геополитическо положение на страната в края на Средновековието и по-конкретно широкия атлантически излаз.

2. Обществено-политически фактори:

- обособяването на зависими от морската експанзия съсловия – благородници, духовенство, буржоазия;
- утвърждаването на силна (абсолютна) кралска власт;
- честите вътрешно-политически и икономически кризи, които могат да бъдат преодолені чрез активна морска търговия.

3. Научно-технически фактори:

- географската дейност на принц Енрике Мореплавателя;
- арабското влияние върху създаването на силна картографска школа;
- изграждането на първия модерен океански кораб – португалската каравела.

Към края на XIV и началото на XV в. мирът с главния португалски съперник Кастилия успокоява вътрешно-политическата обстановка, но Португалия се оказва географски изолирана от главните стопански центрове на Европа – Средиземноморието, крайбрежията на Северно и Балтийско море. Освен това нейното бедно и предимно селско население е дълбоко свързано с влиянието на католическата Църква. Широкият океански

излаз, обаче, в голяма степен променя характеристиките на португалското геополитическо положение.

През разглеждания период идеята за военноморски поход срещу исляма става водеща насока във външната политика на страната. През 1415 г. военен отряд, изпратен от португалския крал, окупира Сеута – важен град на мароканския бряг на Средиземно море, превърнат днес в испански полуексклав. Завладяването на Сеута може да се разглежда като увод в изграждането на Португалската колониална империя, която окончателно се разпада едва след прочутата Революция на карамфилите през 1974 г.

Португалската морска ориентация в най-общ вид представлява опит за разрешаване на основните социално-политически и икономически противоречия в страната. Началото на експедициите към непознати земи съвпада с края на стопанските кризи и определя нов модел във външната политика на кралството. Географската експанзия се превръща в грандиозен национален проект, към който се присъединяват всички слоеве от португалското общество. Морската геополитика намира отражение в най-различни аспекти от развитието на Португалия и я променя завинаги.

* * *

Основен цивилизационен резултат от продължителното португалско колониално господство е формирането на португалоезично пространство, налагането и разпространението на португалския език и католическата религия. Днес португалският е официален освен в Португалия, в още седем държави от Южна Америка, Субсахарска Африка и Югоизточна Азия – Бразилия, Ангола, Мозамбик, Гвинея-Бисау, Кабо Верде, Сао Томе и Принсипе, Източен Тимор. Те осъществяват различни форми на сътрудничество в Организацията на португалски говорещите страни (Лузосферата). Чрез нея Португалия успява да запази своите търговско-икономически и културно-политически връзки с бившите колонии и след тяхната независимост. Към португалоезичния свят се отнасят още щатът Гоа и съюзните територии Дамау и Диу в Индия, както и китайският автономен район Макао (Аомън), върнат на Китай чак през 1999 г.

Литература

- Батаклиев, И., Колониалният въпрос. – Просвета, 9, 1939.
- Бешков, А. и др. История на географията и географските открития. С., 1966.
- Бизли, Ч., Хенрих Мореплавателят. С., 1982.
- Бояджиев, В., Класическите колониални империи. – Год. на СУ „Св. Кл. Охридски”, книга 2 – География, т. 95, 2003.
- Бояджиев, В., Средновековната иберийска държавност и колониализъм – начало на глобализацията. – Год. на СУ „Св. Кл. Охридски”, книга 2 – География, т. 96, 2004.
- Велю и др., Португалски хроники. С., 1979.
- Дерменджиев, Ат., Дойков, В., Португалия. С., 2000.
- Коломиец, Г., Португалия. Москва, 1959.
- Куртезау, Ж., История на португалската експанзия. С., 1998.
- Магидович, Й., История открития и исследования Центральной и Южной Америки. Москва, 1965.
- Магидович, Й., Очерки по истории географических открытий. т.V. Москва, 1982.
- Маркеш, О., История Португалии. Москва, 1978.
- Николов, Й., История на средновековния свят. С., 2002.
- Панайотов, И., Р. Чолаков, Календар на географските открития и изследвания. С., 1989.
- Пантев, А., Б. Гаврилов, Пътят на модерния свят. С., 1994.
- Пантев и др., История на Новото време. Велико Търново, 2002.
- Петков, П., Поглед към Новото време. Европа през XVI–XVIII в. София, 1994.
- Пигафета, А., Първото пътешествие около Земята. Варна, 1978.
- Сарайва, Ж., История на Португалия. С., 2002.
- Христов, Т., Световноисторическо значение на Великите географски открития и приносът на Португалия. – Проблеми на географията, 1, 1992.

Кратък многоезичен глосар по Социална география

Short multilingual glossary on Social Geography

Разработен на базата на: В. Werlen: *Sozialgeographie. Eine Einführung*. UTB 1911, Haupt, Bern / Stuttgart / Wien 2000, S. 379-400

Превод и адаптация: Петър Стоянов

Артефакт: англ. artifact; нем. Artefakt; фр. artefact; исп. artefacto

Резултатите от човешката дейност, особено на т. нар. „материална култура” (сгради, инструменти, компютри, транспортна инфраструктура и т. н.). Те винаги са във взаимовръзка с водещите дейности дадености на „нематериалната култура” (ценности, образци на действие и т.н).

Всекидневие: англ. everyday life; нем. Alltag; фр. vie quotidienne; исп. vida cotidiana

Основно понятие на феноменологичната философия, характеризиращо онази сфера на действителността, която се получава при „естествената нагласа”. Естествената нагласа се отличава от теоретичната с това, че в нея не се разглеждат значенията на „нещата”, че действията се водят от прагматични намерения и че собственото тяло формира нулевата координатна точка на „тук” и „сега”.

Геодетерминизъм: англ. geographical determinism; нем. Geodeterminismus; фр. déterminisme géographique, исп. determinismo geográfico

Често използван термин като синоним на екологичен или *природен детерминизъм*, той е сборно понятие за подходи на географските изследвания, които постулират каузалната (пред)определеност на човешкото действие от пространството, респ. природата. Съобразно основните тези на геодетерминизма, всички човешки култури и общества трябва да се разглеждат като изразни форми на природните условия и да се отнасят причинно към тях.

Геополитика: англ. geopolitics; нем. Geopolitik; фр. geopolitique, исп. geopolítica

Теория на политическата география, която почива върху тезата на *геодетерминизма*. През 20-те години на XX в. и преди всичко през периода на националсоциализма става национална идеология, която трябва да легитимира държавната експанзионистична политика.

Държавата при това се разбира, съобразно възгледите на Фридрих Ратцел, като организъм, който трябва да разполага с жизнено пространство с достатъчни размери. При това трябва да се създаде единство на етническа нация и очертана от природата територия. В актуалната англосаксонска и франкофонна литература геополитиката («geopolitics», респ. «geopolitique») се схваща без отнасяне към това минало, като изследователско направление на „новата геополитика” (Lacoste, 1990), която анализира международните връзки/отношения от гледна точка на пространствените констелации.

Глобализация: англ. globalization; нем. Globalisierung; фр. mondialisation, globalisation; исп. globalización

Характеризира нарастващото пространствено разпростиране на социални връзки, неговите условия и последствия. В този смисъл под „глобализация” може да се разбира преди всичко свързването в световен мащаб на локални дадености. С това е свързано възникването на транснационални култури, както и мрежи от социални взаимодействия в световен мащаб.

Действие/ дейност: англ. action; нем. Handeln / Handlung; фр. action; исп. acción

Форма на описание на човешките дейности. В рамките на това описание на тях се приписват две централни качества: *рефлексивност* и *интенционалност* (*умисъл*). С това се има предвид, че субектите от една страна са в състояние съзнателно да извършват и да управляват своята дейност върху една цел, и от друга, че те проектират своите дейности върху една цел, могат да я свържат преднамерено. Действията/дейностите могат да бъдат дефинирани като човешки форми на изява, които служат на съзнателното и преднамерено предизвикване или възпрепятстване на промяна в света. Процесът на правене се характеризира с «действието», а извършеното действие - като «дейност». Едно определено действие може да бъде приведено от действащия вътрешно (духовна дейност) или външно (наблюдаема дейност) активно. *Социалното действие* се разбира, според Вебер, като такова действие, което съобразно неговия (субективно схващан) смисъл се отнася върху действието на друг и е ориентирано към това при неговото протичане. Това ориентиране може да се отнася за отминало, съвременно или очаквано смислено действие на други. «Другите» могат при това да бъдат индивиди или неизвестно много, познати или съвсем непознати. Когато двама или повече действат взаимно корелативно, се говори за *социално взаимодействие*. Ако субектите влязат един друг в контакт на базата на взаимната ориентация, „така че да се действа социално по определяем начин” (Weber, 1980) и в рамките на една многостранно съществуваща продължителна ориентация, се говори за *социална връзка/отношение*.

Дефиниция: англ. definition; нем. Definition; фр. définition; исп. definición

Процес на пренасяне, при който една дума/няколко думи и едно съдържание на значение се свързват едно с друго по контролиран и еднозначен начин. Дефинираните понятия трябва да се схващат като експлицитно сключени конвенции за значението на езиковите знаци. Тъй като дефиницията на едно понятие не е нищо друго освен конвенция за начина на употреба, респ. за съдържанието на значението на един езиков израз, от това следва, че

дефинициите не могат да бъдат нито истински нито фалшиви/ грешни, а целесъобразни или нецелесъобразни, респ. годни или негодни. Целесъобразността/ годността на една дефиниция може да се оцени по отношение на преследваната изследователска цел или по отношение на значението на една дума при изследваните действащи лица.

Джендър: англ. gender; нем. Gender; фр. genre; исп. género

Централно понятие на англосаксонските социални науки и на политиката за половете, за което няма точен превод. „Социално дефинираната сексуалност” може да се разглежда като приближение към нейното значение. *Полът* характеризира биологичната и анатомична разлика между мъжа и жената. В социално-културно отношение различието в пола е резултат на една обществена конструкция, за която няма еднозначна биологична база. Затова в английски език се прави ясно разграничаване между «sex» (биологичен пол) и «gender» (социална конструкция).

Емпирично изследване: англ. empirical research; нем. empirische Forschung; фр. recherche empirique; исп. investigación empírica

Изследване, насочено към проверка и разширяване на съществуващото състояние на науката, на базата на научни наблюдения. Неговата цел се състои в проверката, разширяването и подобряването на съществуващите теории. При природо-научното емпирично изследване става въпрос за представяне на взаимозависимости и отношения на (физико)материалните и биологични взаимовръзки и отношения, а при социалното и културно-научното изследване става въпрос за разкриване на закономерности на обществени сфери на действие и смислови взаимовръзки.

Идеален тип: англ. ideal type; нем. Idealtypus; фр. idéal-type; исп. tipo ideal

В контекста на теорията на действието може да се разбира като мисловна конструкция, на която отговарят фактическите видове действие и могат да се причислят към тях. Най-известният пример е *homo oeconomicus*. Идеалните типове обаче не трябва да се схващат като образцови типове с морален или етичен характер, които трябва да се постигнат. В смисъла на един мисловен *модел*, респ. като отражение на една специфична даденост от една определена гледна точка, те представляват тълковни указания и тълковни схеми, за да направят научно интерпретируеми начините на действие, които в определени ситуации се считат за индивидуални или типични. Идеалните типове обхващат, следователно, само онези белези на дейността, които трябва да се разглеждат като релевантни за съответния кръг проблеми. В действителността в тази форма те рядко (или никога не) се проявяват. Те трябва да направят възможно едно по-точно описание и разбираемо обяснение на действието.

Институции: англ. institutions; нем. Institutionen; фр. institutions, исп. instituciones

Представляват начини на действие, които се проявяват в стандартизирана форма и като уеднаквиени, утвърдени за по-дълго време образци на действие. Те се споделят и репродуцират в рамките на процесите на социализация. Чрез различни цели на такива видове мис-

лене и действие се отделят отделни институции, като „право“, „семейство“, „наука“. Обратно, под *организации* трябва да се разбира, в смисъла на А. Гидънс, (колективните) единици, с които може да стане възможно да се постигнат ясно описани като цяло цели на институционализираните действия (напр. съд, домакинство, университет).

Каузалност: англ. causality; нем. Kausalität; фр. causalité; исп. causalidad

Специфична интерпретация на отношението между две променливи. Тя намира първо своя израз в това, че отношението между две дадености бива приведено във формата „ако-тогава“. Компонентът „ако“ се разглежда като причина, а компонентът „тогава“ като въздействие. Уместността на каузалната интерпретация за едно отношение «ако-тогава», респ. на едно изречение «ако п, тогава р» предполага, че «п» за «р» представлява достатъчно условие за да настъпи «р». Ако бъде изведено «п», тогава може да се приведе всичко онова, за което е достатъчно условие. Една определена причина се последва по детерминиран, каузално-закономерен начин от определено въздействие. Тъй като във физическия свят действително могат да се срещнат дадености, които показват помежду си този вид връзки, то и в тази сфера може да бъде успешен този вид каузално обяснение, защото се отнася за емпирично отнесени каузални връзки. Тези условия не са изпълнени в обществения контекст. Тук се говори за връзки «причина - следствие». Връзките „ако-тогава“ се постулират за необходимо условие («п») и за възможно последствие (на действието) («р»). Необходимите връзки формират предпоставката, за да *може* нещо да настъпи. Нейното осигуряване или създаване обаче все още не е достътно за да настъпи и едно определено следствие.

Култура: англ. culture; нем. Kultur; фр. culture; исп. cultura

Често се употребява като противоположно понятие на „природа“ – останалото недокоснато от човека, в социално-научното разбиране, характеризира целостта от оценявани и възможни за оценяване начини на действие на членовете на едно общество, както и техните резултати. „Културата“ не може да се схване нито чисто материално като артефакти, нито изключително в абстрактен смисъл като система от ценности, защото понятието имплицира двата аспекта. Начините на действие и *образците на действие* могат да се проявяват в наблюдаеми отвън като обичаи, нрави, социални навици или да съществуват като мисловен образец за ориентация. В основата на тези образци на действие стоят културно-специфични ценности, норми, идеали и идеи. Най-голямата част от членовете на обществото на една култура съзнателно или несъзнателно се свързва с нея, с което те представляват решаващи елементи на интегрирането на една култура. Преди всичко еднаквото отнасяне към централните ценности като справедливост, човешки права, дружба и т. н., прави възможен социалния консенсус. Видът на *ценностната ориентация* (свързване на ценности и действие) служи с това като критерий за диференцирано описание на култури, при което «границите» на културите остават все още подвижни. Ценностите се отнасят към представите на субектите, което е желателно, правилно, добре или зле. Съобразно това *оценката* е причисляване на определени качества към ситуации, събития и обекти. За култура се говори особено когато образецът на действие и съответните институции, респ. техните ценности, норми, идеи, се проявяват в сравнително затворено и взаимно съгласуване.

Ландшафт: англ. landscape; нем. Landschaft; фр. paysage; исп. paisaje

Характеризира, в смисъла на ландшафтната география, наблюдаемостта от определена гледна точка, индивидуалното общо впечатление за част от земната повърхност. Всеки ландшафт се схваща като особена форма на проявление на взаимодействието на отделните геофактори на дадена земна местност. Природната, несъздадена и непреобразувана от човека, част от видимата картина се характеризира като *природен ландшафт*, а антропогенно създадената част – като *културен ландшафт*.

Мобилност: англ. mobility; нем. Mobilität; фр. mobilité; исп. movilidad

Характеризира основно движението между две или повече социални или пространствени позиции. *Социалната мобилност* характеризира движението между различните позиции на обществените слоеве. Тя се изразява в промяна на онези белези, които се привличат за класифициране на едно определено лице към една социална прослойка. Спектърът на социалната мобилност обхваща освен «вертикалната» мобилност по статус, но също и „хоризонталната” социална мобилност в рамките на една и съща прослойка. *Пространствената мобилност* характеризира движението на едно лице или група между земнопространствени позиции. Пространствени движения, които настъпват при запазване на местоживеенето между мястото на живеене и местоработата и при това надхвърлят границата на една община, се наричат „всекидневни трудови пътувания”. Други форми на пространствената мобилност се отнасят за промяната на живеенето, респ. на местоработата. Те като цяло се характеризират като *миграции*. Когато в рамките на един актуален регион на живеене се намери нова локация/щандорт, тогава се говори за *интраврегионални миграции*. Когато разстоянията на миграция прекречат границата на региона, тогава се говори за *междурегионални миграции*. Те могат да се проявяват като национална или международна мобилност.

Нация: англ. nation; нем. Nation; фр. nation; исп. nación

Общност, чиито членове се отличават с това, че най-малкото в някои сфери споделят обща култура, притежават ориентирана към миналото обща история, а към бъдещето – общи проекти. Освен това в този колектив се издига изискването тя да може да се самоопределя. Като „етнически нации” могат да се схванат общностите, чиито „членове” се позовават на определено „народностно” сходство, без при това да разполагат с апарат за политическа организация. Това сходство може да бъде фолклор, някакво специфично събитие или общ исторически наратив (който нерядко се представя и възприема като съдбоносен) и може би са под „патронажа” на една историческа или съвременна интеграционна фигура. Една „политическа нация”, обратно, разполага не само с апарата на политическата организация, но и със суверенна държава, респ. държавно образувание и се признава политически от други суверенни държави.

Национализъм: англ. nationalism; нем. Nationalismus; фр. nationalisme; исп. nacionalismo

Принцип на оценка и действие от убеждението, че политическото и национално единство трябва да са съгласувани. Националистичната политика се насочва към постигане на тази

постулирана конгруентност. Националистичните чувства се подхранват от тази идея за единство: като обида при нарушаване, като задоволство при постигане на това единство. При изпълване, те съдействат за идентифициране със съществуващите структури на власт. При тяхното нарушение, чувствата резултират по-скоро в отхвърляне на съществуващите структури на власт. При тези условия, националистичните чувства формират база за възникване на *националистични движения*. Те целят установяване/ възстановяване на единството на „държава” и „нация”. Националист е този, който дава социални типизирания и обяснения в национални категории и води съответен политически дискурс – може би като член на националистично движение.

Национална държава: англ. nation state; нем. Nationalstaat; фр. État-nation; исп. Estado nación

Доминираща форма в света от XIX в. насам на политическа организация на съвместното съществуване на хората. Тя представлява териториално-социално образуване, което може да се схване като израз на специална пространствено-времева матрица на организацията на обществото. «Нация», «държава» и «територия» са свързани в едно в националната държава. Под «държава» се разбират институциите и административните органи на правителството на едно определено общество. Тяхната особена задача се състои в поддържане или създаване на порядък. За поддържането на реда, на държавата, т.е. на конституиращите я политически контролни органи или на правителството са придадени монопола на прилагането на властта и на средствата за омиротворяване. Армията, полицията и т.н. са подчинени на държавния контрол в смисъла на политическа институция. Държавата обхваща с това и институциите на политическото упражняване на властта – или по-точно: институционализираната *организация* на политическото упражняване на властта. Към порядъка се отнасят също спазването на правовия ред. Неговата валидност е ограничена върху ясно дефинирана територия. Под територия се има предвид при това един социално и политически усвоен пространствен отрязък от земната повърхност. Адаптиране се извършва по отношение на отграничаването и налагането на валидността на нормативните стандарти от неформален и формален вид.

Норма: англ. norm; нем. Norm; фр. norme; исп. norma

Представлява обвързващо очакване, респ. оценяващо, предписващо правило на поведение за специфични контексти на действие. Има специфични по роли норми, по които трябва да се ориентира всеки притежател на роля, ако не иска да понесе негативни санкции. Негативните санкции могат да се простират от неформална антипатия до физическо наказание. Ако едно лице не действа според нормите, тогава често наблюдаваното (неформално) негодувание на партньорите на взаимодействие се дължи на разочарованието, което не се е оказало съобразно собствените очаквания при другия, макар това би трябвало да се очаква.

Наблюдение: англ. observation; нем. Beobachtung; фр. observation; исп. observación

Специфичен вид опит от действителността, който се отличава от самото изживяване както на всекидневно, така и на научно равнище. Наивното наблюдение се характеризира, в

сравнение със самото изживяване, с повишено внимание и концентрация. Научното наблюдение трябва при това да включва теоретична обосноваемост на нагласата на спектъра от опит, както и на неговия контрол и систематично планиране. Научните наблюдения, според първото, трябва да се планират систематично и да не се оставят на случайността. Второ, те трябва също да се опишат систематично и да се насочат към интересубективната валидност, така че трето, те да могат да устоят на интересубективни проверки. Четвърто, всяко научно наблюдение може да се отнесе към една експлицитно формулирана и емпирично проверима, респ. задължително подлежаща на проверка хипотеза, към едно до сега непроверено главно твърдение.

Наука: англ. science; нем. Wissenschaft; фр. science; исп. ciencia

Социална институция със съответни дейности. Научните дейности имат за цел да формулират интересубективно и емпирично проверими твърдения за „реалността“ и за тази цел също да създават норми за методите на опита от действителността. Постиганите до един момент резултати, които нерядко са отхвърляни, се систематизират като идейни сгради, респ. теории, които отчасти могат да се интерпретират и като каталог от инструкции за рационално действие във всекидневието. С това се имат предвид технологиите, в смисъл на научни твърдения, за рационалното изграждане на отношенията „цел-средства на действието“.

Обяснение: англ. explanation; нем. Erklärung; фр. explication, исп. explicación

В научните трудове се дава за да субсумира една отделна (наблюдаема) даденост в обща (закономерна) взаимозависимост. В природната география научното обяснение, по правило, се интерпретира като „каузално обяснение“. При това една неразбираема (индивидуална) даденост се обяснява с факта, че се привежда причината за нея (достатъчно условие). Това става чрез субсумиране, т.е. подчиняване на отделния факт на закономерната връзка «причина-въздействие/следствие», на известен *природен закон*. В социалната география научното обяснение се дава като *рационално обяснение*. При това една даденост не се прави разбираема чрез свеждане до една причина, а на една база (необходимо условие) и чрез субсумиране при регулярна връзка «причина-следствие».

Основни функции на съществуване: англ. basic functions of existence; нем. Daseinsgrundfunktionen; фр. fonctions d'Être; исп. funciones básicas de existencia

Наричани още „функции на основното съществуване“, представляват за архитектурата, пространственото планиране, изследването на „организацията на пространството“ и мюнхенската социална география каталог от дейности за задоволяване на основните човешки нужди. Ако в архитектурата функциите на съществуване («fonctions d'Être») обитаване, рекреация, труд и транспорт стоят на преден план, то в изследването на „организацията на пространството“ и социалната география това са „живея/обитавам“, „трудя се“, „снабдявам се“, „образовам се“, „участвам в транспорта“ и „живея в общност“. Изхожда се от продължителната преплетеност и взаимна зависимост на тези основни нужди, при което всяка от тях се счита за незаменима. Пространственото планиране трябва да установи в балансиран размер площите за задоволяване на всички нужди.

Поведение: англ. behavior; нем. Verhalten; фр. comportement; исп. comportamiento

Централно понятие на поведенческата наука и бихевиоризма, който има особено доминираща позиция в психологията. С „поведението“ се тематизират човешки дейности в смисъл на «реакция» на едно «дразнение». При това едно дразнение може да бъде потенциално всеки обект на физическия околнен свят. В изследователската практика един обект бива характеризиран тогава като „дразнение“, щом повлиява едно поведение. Като *реакция* се разглежда всичко, което прави живото същество. В когнитивните теории за поведението „поведението“ вече не се описва в непосредствена отнесеност „дразнение-реакция“. Много повече чрез рефлексивността, когнитивността и съзнанието се обясняват релевантно представените «дразнения» за поведението. Когнитивните компоненти (*нагласа, ниво на изисквания* и др.) се схващат като филтър за интерпретацията и възприемането на „дразнения“, които сега се характеризират като информации. Човешкото поведение се обяснява в тази теоретична концепция като реакция на когнитивно преработените в информации, селективно възприемани от социалния и физически околнен свят стимули.

Посибелизъм: англ. possibilism; нем. Possibilismus; фр. Possibilisme; исп. possibilismo

Основана от френския географ Видал дьо ла Блаш школа на географията на човека/ социалната география. Тя се базира на противоположна на геодетерминизма теза и подчертава спрямо него възможностите за интерпретиране и решения на хората в рамките на определени физически и социални ограничения. Културите и обществата, в посибелисткия начин на мислене, не се разглеждат като израз на природните условия, а като проява на историята на действителните възможности (фр. *possibilités*).

Пространство на действие: англ. action space; нем. Aktionsraum; фр. domaine vital; исп. espacio de acción

Характеризира, в смисъла на мюнхенската школа на социалната география, (земно)пространствения отрязък, в който се насочват повечето дейности, особено на сферата на труд, снабдяване и обитаване, съобразно нуждите и начина на живот. Външният обсег на пространствените места, цели на действието, формира границата на пространството на действие. Като *групи по пространство на действие* се характеризират сбор от индивиди, които показват еднакво пространство на действие по отношение на отделни или множество основни функции на съществуване.

Раса: англ. race; нем. Rasse; фр. race; исп. raza

Използва се в зоологията като понятие за определяне на значителни различия в рамките на определени видове животни. Категоризирането на хората на биологично дефинируеми и ясно различими раси е без изгледи за успех, тъй като човечеството формира континуум. Въпреки че много хора вярват, че има човешки „раси“ вероятно се дължи на това, че хората се различават по отношение на своята външна форма (напр. тъмна или светла кожа, форма на лицето и т.н.). *Расизмът* се опира на подчертаването на някоя разлика в телесната форма на външността, най-често на цвета на кожата, на едно лице или група хора,

която се счита за етнически важна и се използва за база за социално диференциране и често в смисъла на дискриминация и негативни предубеждения.

Регион: англ. region; нем. Region; фр. région; исп. región

В пространствените науки се схваща като израз на комбинацията на един пространствен и един обективен критерий. Пространственият критерий се отнася до положението и очертаването на отрязък от земната повърхност. Обективният критерий сочи, с какво се различава съдържателно този отрязък от заобикалящото го пространство. Така напр. може да се говори, според професионалната структура на населението на една територия, за индустриален, селскостопански или туристически регион. В базираната върху теорията за действието социална география, „регионът” се концептуализира като ограничена от символични маркировки, т.е. социално конституирана единица. Символичните маркировки, като напр. държавните граници, могат при това да се установят по физико-материални дадености (валове, реки, долини и т.н.). Те остават обаче израз на социалното присвояване на едно пространство. С това се подчертава социалното съдържание на значението на един пространствен отрязък, а не неговата материална констелация. Така става възможно също да се говори за държавен административен регион като социална институция, а не като пространствена даденост.

Регионализация: англ. regionalisation; нем. Regionalisierung; фр. régionalisation; исп. regionalización

Дефинира се в *традиционната география* като научен метод за отграничаване, при който в центъра стоят геофакторите лито-, педо-, био-, хидро-, атмо- и антропосфера. С това, земното пространство се разделя на отделни сфери „скали”, „почви”, „растения и животни”, „вода”, „въздушна обвивка” и „човек”. Целта е общовалидно отграничаване на ландшафти и страни. «Страните» и «ландшафтите» биват постулирани като индивидуални «пространствени образувания», а „обществата” и „културите” – като свързани с природата или даже с определени от природата дадености. «Регионализацията» се уподобява със свързаната с природата практика на отграничаване. В рамките на пространствено-научната география, регионализацията се прилага като научен метод на формиране на класове. Всяко научно установяване на един регион трябва при това да става по отношение на определени интереси на познание, така че могат да се формират съответно специфични климатични, растителни, икономически и др. класове, като напр. „градска агломерация” в географията на селищата. В рамките на базираната на теорията за действието социална география в центъра стои научното изследване на всекидневните регионализации. Регионализацията се разбира като всекидневна практика, чрез която най-често физическите маркирания се залагат символично, репродуцират и контролират. Чрез тях същевременно се установява регулирано редът на действие в пространствено отношение, както и така организираното действие (нормативно). Съобразно това, регионализацията е присъща съставна част на социалните практики, смислен, символизиращ процес, който е насочен към социалните норми и налагането на социални норми. Вследствие на това „класните стаи”, „аудиториите”, „фабричните халета” могат да се схванат като региони, които се конституират социално чрез специфични практики на регионализацията.

Регионализъм: англ. regionalism; нем. Regionalismus; фр. régionalisme; исп. regionalismo

Базира се на схващания/нагласи/възгледи или вярвания по отношение на социални отличителни черти, които се приписват на всеки на основата на неговия/техния земно-пространствено локализируем произход. От пренасянето на тези качества върху всички лица от същия земно-пространствен отрязък следва земно(пространственото) обяснение на социокултурните различия. *Регионалист* е този, който прави социални типизации и обяснения в (земно)пространствени категории и води съответен политически дискурс. На личностно равнище, типизирането се изразява в това, че се пренасят неясни, считани за типични белези на едно регионално общество върху един отделен член като негови индивидуални качества и тогава се говори за „баварец“ или „корсиканец“ и т.н. Проблематиката се състои в това да се съди за една личност при една такава типизация, без друга биографична диференциация, а само на базата на произхода.

Реификация: англ. reification; нем. Reifikation; фр. réification, исп. reificación

Означава представянето на едно понятие като «нещо». То включва това, че при съответното твърдение и оценки не се отчита конвенционалният характер на значенията на понятията. Много повече, съответните използвания на понятията изхождат от това, че значенията са иманентни на науката качества на характеризираните дадености. Второ, реификацията е насочена към проявяване на абстрактни или мисловни дадености като субстанционни или подлежащи на третиране. С най-големите последствия за реификацията от сферата на географията представлява тази на „пространството“; то често се разглежда като еднозначно „нещо“, а не като понятийна конструкция /дефиниция или като субективна конституция на значения.

Рутина: англ. routine; нем. Routine; фр. routine; исп. rutina

Така се наричат станалите обичай, естествено провеждани дейности от всекидневния живот. Те се характеризират с близък образец на действие. За действащите те са във висока степен облекчаващи. В сравнение с традициите, рутината може на базата на личните решения, да се променя и отново да се изгражда.

Сегрегация: англ. segregation; нем. Segregation; фр. ségrégation; исп. segregación

Характеризира в рамките на социалната екология от една страна процеса на селективна концентрация на групи население или използване в рамките на една територия и от друга - резултата на процеса, т.е. пространственото разделяне на нееднаквите групи население в етнически, културен, езиков, социален, религиозен и/или икономически аспект, които живеят в територии с изразена социална хомогенност. С това, всяка територия на сегрегация може да се схване като резултат на селекция на населението по отношение на различни критерии. Обикновено все пак един фактор на селекция е по-доминиращ от други, така че могат да се наблюдават различни типове специфични сегрегации. Възможно е културни, езикови белези, както и етническият произход да определят сегрегацията и това да води до явления като «Chinatown», «Little Italy» и т.н. *Икономическата сегрегация* на дейностите по икономическо използване (търговия, управление, обитаване и т.н.) се получава от ико-

номическата конкуренция и често определя базовите единици на екологичното разпределение.

Система: англ. *system*; нем. *System*; фр. *systeme*; исп. *sistema*

Представява моделна реконструкция на взаимовръзките между различните елементи на едно цяло. Представителите на теорията на системите изхождат от това, че всяка произволно тематично/пространствено-времево отграничена пространствена единица може да се схване като „система”. Подреждането на елементите се разглежда като *структура*. Изхожда се от това, че една установена структура трябва да се остави, ако трябва да се запази равновесието на системата (*структурни изисквания*). Връзките се характеризират като *функции*, като целенасочено придадени изпълнения (енергия, информация), които задават елементите (или подсистемите) за цялата система. Съобразно многообразието на елементите и броя на йерархичните равнища се отделят прости и комплексни системи. По отношение на околния свят се прави разлика между отворени и затворени системи. Отворените системи са във връзка чрез вход (*Input*) и изход (*Output*) със своя околнен свят. Равновесието между елементите се поддържа чрез определен контрол. Разменните връзки извън границите на системата, които въздействат регулиращо върху системата, се наричат обратни връзки. Те могат да бъдат от позитивен (засилване на господстващата тенденция на развитие) или негативен вид (балансиране в посока равновесие).

Социална угар: англ. *social brownfield land*; нем. *Sozialbrache*; фр. *friche sociale*; исп. *tierras abandonadas*

Централно понятие на класическата социална география на Волфганг Хартке. То характеризира неизползваните парцели земя («угари»). Причината за угарите не е от естествен вид, като недостатъчно плодородие, а от „социален” вид, т.е. могат да се намерят в процесите на развитие на обществото. Става въпрос за парцели земя, които на базата на промяната на социалното положение на собственика на земя да останат временно неизползвани, по-късно обаче отново да станат достъпни за ново използване.

Социални групи: англ. *social groups*; нем. *soziale Gruppen*; фр. *groupes sociaux*; исп. *grupos sociales*

Състоят се от социално-научна гледна точка от множество лица, между които регулярно се извършват социални взаимодействия. Тези взаимодействия са систематизирани чрез вътрешногруппова структура, която може да се характеризира чрез различни роли и тяхното причисляване към отделните членове. От социалните групи трябва да се различават социалните категории, социалните агрегати, както и социално-географските групи. Под *социална категория* се разбира единица, която възниква от определена гледна точка на един наблюдател. Като «социална единица» тя съществува само по отношение на един определен белег под формата на обществена конструкция. Като социален агрегат се схваща известен брой индивиди, които се задържат на определено място. Социално-географските групи, според Бобек, се дефинират като количество еднакво действащи хора, които се събират в регионално ограничени по-големи комплекси и същевременно се определят от

ландшафта както и от обществото. Като социално-географски групи се разглеждат, напр. „пастири”, „рибари”, „селяни” и т.н. (Bobek).

Социализация: англ. **socialization**; нем. **Sozialisation**; фр. **socialisation**; исп. **socialización**

Характеризира процеса на присвояване на господстващите обществени ценности и норми от едно лице, така че накрая общите очаквания стават собствени очаквания и очаквания към собствената персона. При децата, процесът на социализация е основата за развитие на чувството за „аз”. Макар процесите на социализация да са особено важни в периода на детството и юношеството, те остават важни през целия живот. Процесът на възприемане на моралните ценности на типичните начини на действие и образци на действие на дадена култура, на специфичните по културите ценности, се нарича енкултурация (инкултурация).

Социално неравенство: англ. **social inequalities**; нем. **soziale Ungleichheit**; фр. **inégalité**; исп. **desigualdad social**

За описание на социалното неравенство в социалните науки се използват понятията „каста”, „съсловие”, „класа” и „социална прослойка”. За каста се говори при едно често легитимирано от митове и защитено от религията социално неравенство. Причисляването на един индивид става по наследство. За подялба на съсловия се говори във връзка с феодалния строй, особено на доиндустриална Европа. Легитимирането на това социално неравенство води началото си от т.нар. установен от бога ред и почива на (икономически погледнато) поземленото владение. Общо се прави разлика между съсловията: „висша аристокрация”, «духовенство/клир», «военна аристокрация» и „селяни». Като класи в марксисткия смисъл се различават хората според тяхното отношение (вида на достъпа им) до средствата за производство, тяхното място в кръговрата на общественото възпроизводство и преди всичко чрез получаващите се от това властови отношения. Класата, която обединява в себе си наличната власт, Маркс нарича „капиталисти”, а тези без налична власт – „пролетарии”.

Такова разслоение е, от една страна, подялбата на населението на едно диференцирано общество по предимно свързани с доходите критерии. Всяка социална прослойка се състои от множество индивиди, които най-малкото имат общо свързан със статута социален белег. Тя се отнася за сферата на разпределение и обхваща онези индивиди, които показват еднакво оценяван социално-икономически професионален статус и с това принадлежат към една съпоставима категория доходи. Дали тя е свързана с определена професия от по-висок или по-нисък статус, зависи от културната оценка. Формата и значението на една прослойка, респ. разслояването на едно общество са, в този начин на разглеждане, съответно определени от господстващите ценностни представи на едно общество.

Теория: англ. **theory**; нем. **Theorie**; фр. **théorie**; исп. **teoría**

В общ смисъл трябва да се схваща като тематичен и логически систематизиран комплекс от общи догми/норми. Всеки от тези комплекси трябва да се отнесе върху повече от един отделен случай. «Тематично» това означава, че твърденията трябва да се отнасят за един и същ изследователски обект, респ. за една и съща сфера. Да се систематизира «логично» означава, че твърденията които една теория обхваща не трябва да противоречат на логическите правила и да бъдат подредени като дедуктивни системи. Теориите служат преди всичко на обобщението, координацията, възпроизвеждането, обяснението и прогнозата, т.е. на предвиждането на феномени.

Така *природно-научните теории* могат по-точно да се характеризират, че обхващат емпирично проверими, точни описания на състоянието на физическия околнен свят и по правило правят твърдения за каузални връзки. По такъв начин взаимовръзките “причина-въздействие” се предават като закони/закономерности, чиято валидност може да се провери точно чрез емпирични изследвания.

Комплексите на общите социално-научни теории не правят „подробни твърдения” за социалната действителност. Те обхващат много повече описания за социалната действителност на базата на формални категории като „действие”, „система” и т.н. Това означава, че трябва да се обхванат емпирично релевантни общи социално-научни теории като консистентна сграда от категории за описанието и обяснението на социалния свят. В този смисъл те представляват перспектива на разглеждане на социалната действителност. Следователно рамките за интерпретация, от които можем да изведем насоки, трябва да могат да се разбират, както това е при взаимовръзките от социалната действителност.

Традиция: англ. tradition; нем. Tradition; фр. tradition; исп. tradición

Може да се разбира като неписано предаване на очаквани видове действие, респ. референтна рамка за ориентиране на действието на специфичните форми на живот. «Традициите» се създават от хора и вследствие на това са променими, макар и на по-голям ритъм отколкото други съставни части на социалния свят. Те са не само сравнително стабилни (нормативни) референтни рамки за ориентиране на дейността, които представляват централното свързващо звено между миналото и бъдещето, а и оправдателна инстанция за насочените към членовете на едно традиционно общество очаквания. Това двойно значение прави традицията в инстанция, която гарантира, че бъдещето ще бъде такова, каквото е било миналото. Вследствие на това традициите поставят тесни граници на индивидуалните сфери на действие.

Форма на живот: англ. lifestyle; нем. Lebensform; фр. genre de vie; исп. estilo de vida, forma de vida

Разглежда се от класиците на френската регионална география и от немската социална география като централно понятие на регионалните изследвания. (Регионалните) форми на живот се схващат от тях като особени земно-пространствени комбинации от убеждения, видове стопанисване, селищна форма, политическа организация и т.н. В по-новата соци-

ална география формите на живот не се разглеждат вече като регионална униформеност, а повече като персонално дефинирани начини на живот. *Начинът на живот* при това може да се разбира в смисъл на обхващащ най-различните сфери на живот, от който могат да се изведат нови форми на политиката за изграждане на живота и модерно намиране на идентичност. Политизирането на формата на живот се изразява в различните *социални движения*, като феминизъм, движение за мир и опазване на околната среда и т.н. Всяко социално движение се характеризира с колективна идентичност, отграничаване навън – чрез ясно поставяне на целите и накрая чрез специфични (политически) искания.

Функция: англ. function; нем. Funktion; фр. fonction; исп. función

Обхваща димензията на значението «задоволяващо нуждите изпълнение» и «отнасяне». Така функцията на белите дробове може да се характеризира чрез тяхната работа/функциониране за притока на кислород за кръвообращението, респ. за организма. Общо, един елемент може да има както функция за нещо, така и функция на нещо. В идеалния случай могат да съвпадат «действието» / «въздействието» «причисляването»: Причисляването на един елемент става чрез неговото действие. В социалните науки функцията характеризира действието, приноса на един елемент за изграждането и запазването на едно определено състояние на една обществена „система”.

Хорология: англ. chorology; нем. Chorologie; фр. Chorologie; исп. corología

Изследване на земното пространство с обяснително намерение, при което хорографията е описателното представяне. Двете понятия имат централно значение в историята на географията. С първото понятие се свързва традицията на географията като пространствена наука, с второто – описателното ландшафтознание. Дитрих Бартелс разбира под хористко-хорологичен метод пространствено-научен начин на изследване, при който, първо, наблюдаваните единици биват локализирани картографски (хористки метод), тяхното разпределение трябва след това да се обясни чрез привличане на дистанционни отношения (хорологичен метод).